

ELS MOLINS EMPORDANESOS BAIXMEDIEVALS

Propietat, explotació i fiscalitat

JOSEP MARIA GIRONELLA I GRANÉS

C O L · L E C C I Ó E S T U D I S 1 6

ELS MOLINS EMPORDANESOS
BAIXMEDIEVALS

Propietat, explotació i fiscalitat

Josep Maria Gironella i Granés

Dades CIP recomanades pel Servei de Biblioteques de la UdG

Gironella i Granés, Josep Maria

Els Molins empordanesos baixmedievals : propietat, explotació i fiscalitat / Josep Maria Gironella i Granés. -- Girona : Associació d'Història Rural, Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona : Documenta Universitaria, 2014. -- 314 p. : il., map. ; 20 cm. -- (Biblioteca d'Història Rural)
ISBN 978-84-9984-257-8

I. Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines II. Universitat de Girona. Centre de Recerca d'Història Rural 1. Molins fariners -- Catalunya -- Empordà -- Història -- XIII-XIV 2. Molins hidràulics -- Catalunya -- Empordà -- Història -- XIII-XIV

CIP 338.43(467.13)"12/13" GIR

Reservats tots els drets. El contingut d'aquesta obra està protegit per la Llei, que estableix penes de presó i/o multes, a més de les corresponents indemnitzacions per danys i perjudicis per a aquells que reproduïssin, plaguessin, distribuïssin o comunicuessin públicament, en la seva totalitat o en part, una obra literària, artística o científica, o la seva transformació, interpretació o execució artística fixada en qualsevol mena de suport o comunicada a través de qualsevol mitjà, sense la preceptiva autorització.

Amb el suport de

Diputació de Girona Patronat Francesc Eiximenis

Edita: Associació d'Història Rural, Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona i Documenta Universitaria

Girona, 2014

Disseny de coberta: Quim Español

Correcció lingüística: Berta Crous

ISBN: 978-84-9984-257-8

Dipòsit Legal: GI-1.753-2014

© *del text:* l'autor

© *de la Biblioteca d'Història Rural:* Associació d'Història Rural

© Documenta Universitaria

Impressió: Service Point

La Biblioteca d'Història Rural s'autofinança, en part, amb les quotes aportades pels socis de l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines. Els socis reben puntualment els llibres editats, així com informació periòdica de les activitats de l'Associació (a través del seu butlletí Mestall, de periodicitat semestral). Podeu obtenir la butlleta d'inscripció a www.ddgi.cat/historiarural o a l'Arxiu Històric de Girona (plaça de Sant Josep, 1, 17004 Girona)

En Memòria...

*El viu record de la teva partença
irromp avui com un crit dolorós
que estella el coll i les ànimes tensa.*

*L'últim alè del teu nom s'ha confós
amb l'aire dens del jorn que just comença.
Feu córrer el temps d'aquest oblit costós,*

*i obrim els ulls amb l'afany de sentir
la teva veu de nou, cada matí.*

En memòria de Joaquim Falgàs i Pagès

LLUÍS BOSCH I SÁNCHEZ

ÍNDEX

ABREVIATURES.....	7
INTRODUCCIÓ	9
1. ELS MOLINS EMPORDANESOS BAIXMEDIEVALS	29
2. ELS PROPIETARIS DELS MOLINS.....	121
3. LA GESTIÓ DE LES INSTAL·LACIONS	153
4. LA FISCALITZACIÓ DE LA PRODUCCIÓ I EL CONSUM DE FARINA	231
CONCLUSIONS	261
APÈNDIX.....	273

ABREVIATURES

ADG	Arxiu Diocesà de Girona
AHG	Arxiu Històric de Girona
Ca	Fons Notarial de Castelló d'Empúries
Pe	Fons Notarial de Peralada
SMi	Fons Notarial de Sant Miquel de Fluvià
To	Fons Notarial de Torroella de Montgrí
AMCE	Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries
Empúries	Fons del Comtat d'Empúries

INTRODUCCIÓ

El llibre que teniu entre les mans és un estudi exhaustiu sobre la molinaria empordanesa baixmedieval, més concretament, sobre els molins més propers a les viles de Castelló d'Empúries i Peralada a finals del segle XIII i primera meitat del XIV.¹ La primera part del treball té com a objectiu esbrinar quines eren les característiques de les instal·lacions documentades i les infraestructures que les abastien (capítol 1). Tot seguit, s'analitzen qüestions relacionades amb la propietat dels molins, especialment qui foren les persones i institucions amb la capacitat jurídica necessària per poder-los construir o delegar-ne la construcció. Ens estem referint, és clar, a unes instal·lacions que, en la gran majoria, feren ús de l'aigua com a font d'energia, així que també determinem com es gestionà l'accés als recursos hídrics al comtat i vescomtat (capítol 2). En tercer lloc, la recerca se centra en els contractes utilitzats pels propietaris dels molins —del domini útil— per gestionar-ne l'explotació (capítol 3). Finalment, s'estudia la fiscalització de què foren objecte les operacions que es dugueren a terme als molins empordanesos per part de les autoritats senyoriales i municipals: tant la facultat de què disposaren en ocasions aquestes mateixes autoritats per obligar les comunitats a utilitzar determinats molins de manera exclusiva, com les diverses taxes i imposicions existents (capítol 4).

1 El present treball és un extracte de la tesi doctoral titulada *La mòlta de cereals i el batanatge de teixits al comtat d'Empúries i al vescomtat de Rocabertí. Finals del segle XIII i primera meitat del XIV*, escrita pel mateix autor i dirigida per la doctora Marta Sancho i Planas, la qual fou defensada públicament el mes de juliol del 2013.

Pel que fa als marcs cronològic i geogràfic, cal dir que en ambdós casos aquesta és una qüestió condicionada en gran part per les fonts documentals en les quals es fonamenta la recerca: uns quatre-cents cinquanta volums dels fons notariais de les viles de Castelló i Peralada elaborats entre els anys 1260 i 1348.² Quant a la cronologia, el moment inicial coincideix amb la data dels primers exemplars conservats, que —a banda d'uns pocs volums castellanins dels anys seixanta del segle XIII— s'ha de situar a la dècada dels vuitanta de la mateixa centúria. El final del període estudiat s'ha de situar pels volts de 1348, any d'arribada

2 Més concretament, la recerca es fonamenta en la consulta de la major part dels volums notariais de les viles de Castelló i Peralada datats a la segona meitat del segle XIII i primera meitat del XIV, els quals es conserven a l'Arxiu Històric de Girona (AHG). A partir del catàleg existent (FORT, Joan; SERNA, Erika; SOLER, Santi. *Catàleg dels protocols del districte de Figueres (I)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2001), s'han consultat els anomenats manuals, llibres comuns, llibres comuns de dins vila, llibres comuns de fora vila i llibres de testaments, entre altres casos més concrets, com per exemple alguns volums reservats per als comtes d'Empúries o vescomtes de Rocabertí. En canvi, la recerca en certs volums, com per exemple els exclusius per als registres d'alguns destacats paraires i drapers, o els anomenats llibres de jueus, en tots els casos dedicats, gairebé en la seva totalitat, a l'anotació d'operacions creditícies, ha estat descartada de manera general, en comprovar que no ens aporten dades significatives amb relació al tema que ens ocupa. Tot i que els registres notariais castellanins i peraladencs són la base documental del present estudi, s'ha procurat ampliar o completar aquestes dades amb la consulta de determinades col·leccions diplomàtiques d'institucions amb béns al comtat i vescomtat. En primer lloc, és clar, una part de la recerca s'ha dut a terme a l'antic arxiu dels comtes d'Empúries, integrat avui dins l'Arxiu Ducal de Medinaceli, però consultable mitjançant una còpia digitalitzada a l'Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries. En aquest cas, hem examinat diverses sèries del catàleg publicat per Antonio Sánchez (SÁNCHEZ, Antonio. *El archivo condal de Ampurias. Historia, organización y descripción de sus fondos*. Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries, 1993), algunes de les quals tenen una vinculació directa amb el tema que ens ocupa: especialment les sèries *Regalía del dominio y jurisdicción de los ríos, fuentes, estanques y demás aguas dulces del condado* i *Molinos* (de Castelló d'Empúries). També s'han consultat dos volums del fons notarial de Sant Miquel de Fluvià datats en el període del present estudi i també dipositats a l'Arxiu Històric de Girona.

de la pesta negra a les terres catalanes.³ Certament, es pot dir que la seqüència estudiada és més aviat curta, però això té una explicació. S'ha prioritzat la consulta de tots els llibres comuns des dels primers exemplars del segle XIII fins a l'any 1348 en lloc d'altres opcions, com per exemple realitzar una recerca més aleatòria enmig dels volums dels segles XIII i XIV i augmentar la cronologia estudiada. Aquesta mateixa elecció ha respost a altres factors: primerament, al gran nombre de volums conservats respecte a la cronologia escollida, la qual cosa ja exigia un esforç de recerca important; però també per la sensible disminució de documents referits als molins als llibres de la segona meitat del segle XIV.⁴

També l'àrea geogràfica de la recerca ha estat condicionada per les singularitats dels fons notariaus de Castelló i Peralada. En aquest cas, gairebé tots els molins sotmesos a estudi es corresponen amb els que apareixen —almenys una vegada— als registres castellanins o peraladencs. És clar que disposem d'algunes dades provinents d'alguns volums notariaus d'altres viles i també d'altres fons documentals o publicacions, però en

3 Hem optat per no assignar una data inicial ni final, ja que s'ha disposat, de diverses maneres, d'alguns documents de la segona meitat dels segles XIII i XIV. Serveixi d'exemple un volum exclusiu de la Caritat Major de la vila de Peralada, en el qual s'anotaren els arrendaments, entre els anys 1335 i 1360, dels dos molins que aquesta institució posseïa a les ribes de la Muga. Òbviament, en aquest cas no podíem aturar la consulta a l'any 1348. De la mateixa manera, s'han incorporat algunes dades rellevants sobre els molins comtals castellanins posteriors a l'any 1348, les quals havien estat recollides en un estudi anterior: GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins i les salines de Castelló d'Empúries al segle XIV. La mòlta de cereals, el batanatge de teixits i l'obtenció de sal en una vila catalana baixmedieval*. Barcelona: Fundació Noguera, 2010.

4 Aquest darrer factor respon, en el cas dels molins castellanins i peraladencs, al fet que a partir del segon terç del segle XIV el seu nombre disminuï i la seva propietat es concentrà en mans de la casa comtal i la Caritat Major de Peralada, respectivament, i els documents que s'hi referien eren enregistrats majoritàriament en llibres reservats per a aquestes institucions que tan sols s'han conservat en uns pocs casos. D'altra banda, els volums cada vegada recollien menys informacions dels molins de determinades poblacions de la rodalia.

conjunt es pot dir que són poc rellevants.⁵ D'acord amb les fonts consultades, el treball es fonamenta en informacions referides a la zona de la plana propera a les poblacions de Castelló i Peralada. Com veiem en la figura 1, són moltes les referències a les instal·lacions molineres de les viles comtal i vescomtal i la seva rodalia més immediata; uns molins que molt probablement hem documentat en la seva totalitat pel que fa al període estudiat. En canvi, a mesura que ens allunyem d'aquesta zona, el nombre de molins documentats i les dades sobre aquests són menys importants, bé perquè la documentació que generava la seva explotació era enregistrada en notaries, els volums referits al període estudiat de les quals no hem conservat, bé pel fet que no generaven tants instruments, com per exemple els molins de muntanya, en ocasions associats a la tinença d'un mas o d'una borda.

La informació és abundant amb relació a les instal·lacions molineres de les poblacions de Castelló i Peralada: sobre els molins Nou i de la Coromina, per exemple, disposem de gairebé un centenar de documents entre ambdós; i de manera general, els documents de cadascun dels altres molins d'aquestes dues viles superen àmpliament la vintena. També disposem de força dades dels molins del Far i de Fortià, clarament vinculats amb la mòlta de cereals i el batanatge de teixits de la vila comtal, i d'algunes instal·lacions com els molins comtals de Verges i Belcaire. En canvi, són molt poques les informacions de dos indrets moliners presumiblement importants com el tram de la Muga comprès entre Cabanes i Sant Llorenç de la Muga, d'una banda, i el riu Fluvià, de l'altra, o bé rieres secundàries, zones muntanyoses i la part inferior del comtat. Així doncs, el present estudi parteix amb certes mancances, ja que el nombre de molins que no hem

5 Encara en aquest sentit, cal dir que l'estudi sobre els molins de la vila de Torroella de Montgrí, nucli sota domini reial des de 1272, s'ha limitat a la consulta de la bibliografia existent. Així mateix, tampoc no s'ha consultat el fons notarial de Monells, població situada en l'antic comtat de Girona i en l'òrbita dels Empúries des de finals del segle XIII, amb motiu del casament l'any 1261 del primogènit del comte Ponç Hug III, el posterior Hug V, amb Sibilla de Palau, vescomtessa de Bas i senyora de la vila.

documentat podria ser important. Evidentment, les instal·lacions de les zones de la plana més properes als grans nuclis de poblament —les quals potser hem documentat en la seva totalitat— tenien un volum de producció bastant més gran i unes instal·lacions més complexes, però el nombre de molins de les zones més rurals i de muntanya podia ser, al contrari del que indica el mapa anterior, prou notable. Al terme de les Escaules, per exemple, tan sols hi hem documentat un molí (1361), però un document de mitjan segle XVIII suggereix que al segle XIV n'hi havia hagut almenys nou: sis a la Muga i tres al torrent de la Caula.⁶

Avui en dia aquest nombre de molins ens pot semblar exagerat, però aquesta és una realitat que coincideix plenament amb el que ens diu Elvis Mallorquí pel que fa a la zona de les Gavarres, tot just al sud del comtat d'Empúries. Allí hi documenta l'existència de més d'una trentena de molins només als termes de Sant Sadurní i Cruïlles a principis del segle XIV. L'autor és conscient de la presència de destacats molins senyoriais prop dels nuclis de poblament importants (cita el cas del rec comtal de Girona, on bona part dels molins eren de la seu de Girona i del monestir de Sant Daniel), però afirma que *la iniciativa de la construcció de molins en moltes parts de les terres gironines corresponia essencialment als pagesos, mentre que els senyors es limitaven a concedir la llicència i a rebre unes prestacions fixes o proporcionals i els lluísmes sobre les transaccions de drets sobre els molins entre els pagesos.*⁷

6 BADIA I HOMS, Joan. *L'arquitectura medieval de l'Empordà*. Girona: Diputació de Girona, 1978, 3 vols., vol. II-A-Alt Empordà, p. 43. En un llibre inèdit escrit al segle XVIII per Gregori Pellisser, de Llers, es diu que al segle XIV a les Escaules hi havia *algunes 42 cases i alguns nou molins*, sis a la Muga i tres a la Caula. En aquest mateix sentit, s'ha documentat la possible existència de dotze antics molins a Maçanet de Cabrenys, almenys quatre dels quals d'època medieval: vg. ROURA I SABÀ, Pere. *Maçanet de Cabrenys*. Girona: Diputació de Girona, Quaderns de la Revista de Girona, núm. 71, 1999, p. 26.

7 MALLORQUÍ, Elvis. *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII i XIV*. Barcelona: Fundació Noguera, 2011, p. 205-206.

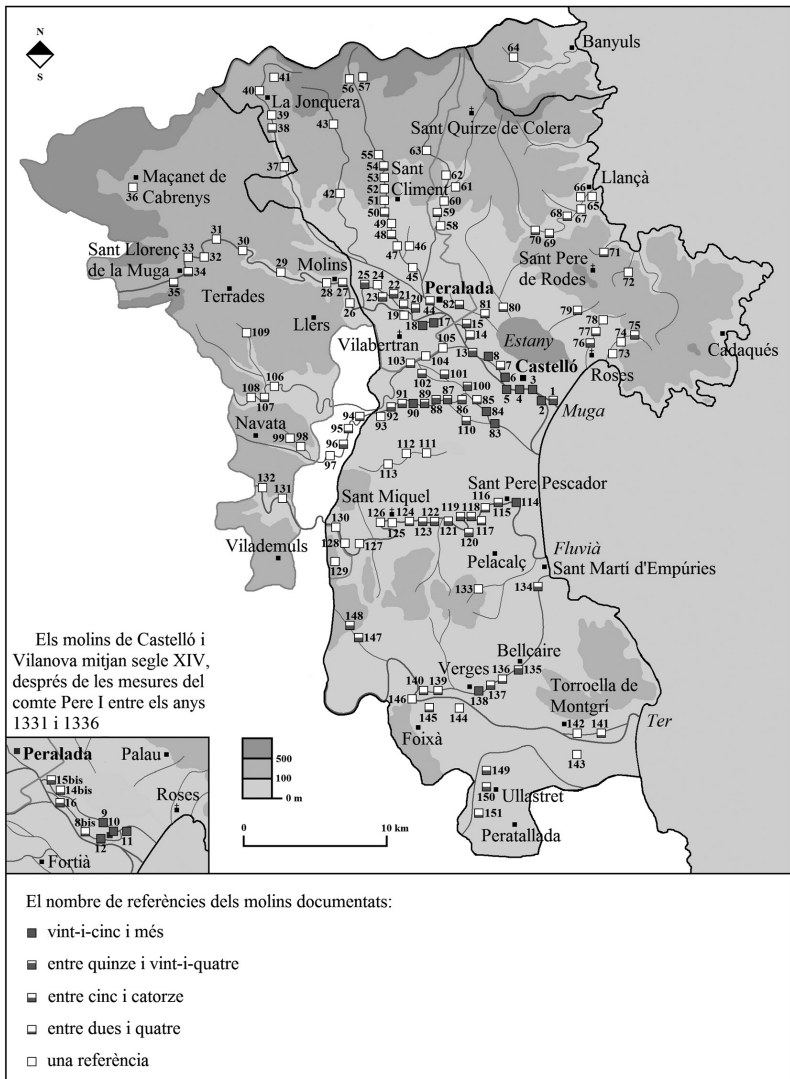

FIGURA 1. Els molins documentats⁸

8 A l'apèndix podem observar el nom dels molins documentats. Alguns molins, com per exemple els 145, 146 o 147, no apareixen en cap riu, riera o rec perquè no sabem del cert on estaven situats. Els molins 8 bis, 14 bis i 15 bis corresponen a les reconstruccions dels 8, 14 i 15, respectivament.

En aquest mateix sentit apunten alguns dels estudis de Jordi Bolòs, el qual destaca la pervivència dels molins en mans dels tinentes de masos de la Catalunya Vella, almenys fins a la crisi dels darrers segles medievals.⁹ A Sallent (Garrotxa), tot i l'existència d'un molí senyorial de destret, hi documenta alguns masos que disposaven de molí; més concretament, ens parla de l'existència d'un molí per a cada vuit o deu masos.¹⁰ Especialment significatiu és també el cas de Rupit (Osona), on un capbreu de seixanta-cinc masos revela que fins a dinou posseïen alguns drets en diversos molins.¹¹

Una altra vegada amb relació a les terres empordaneses, disposem de ben poques referències d'aquests molins associats a masos. En donen fe les instal·lacions de Coma de Prim i Coromina (Cistella), Vinya Vella i Bocona (Roses), Serra (Vilartolí) i Jonquerol (Orfes) o de la borda d'en Mas (Maçanet), però el seu nombre era sens dubte més elevat del que ens mostra el mapa. De fet, Lluís To ens diu, en el seu estudi sobre alguns dels masos empordanesos de l'extrem occidental de l'actual

9 Vegeu, per exemple, BOLÒS, Jordi. *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*. Barcelona: Curial Edicions, 1995; «Les Moulins en Catalogne au moyen âge». Dins MOUSNIER, Mireille (ed.). *Moulins et meuniers dans les campagnes européennes (IXe—XVIIIe siècle)*. Actes des XXies Journées internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, 3, 4, 5 septembre 1999. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2002; BOLÒS, Jordi; NUET, J. *Els molins fariners*. Barcelona: Ketres, 1983. Bolòs fa una anàlisi de l'evolució morfològica i, a la vegada, de la propietat dels molins al llarg del període medieval. Ens diu que es passà, de manera general, de l'existència d'un gran nombre de petits edificis en propietat dels pagesos, en època carolíngia, al predomini dels imponents molins senyorials i de destret de l'època baixmedieval.

10 Com veurem en el darrer capítol, el destret era la facultat de què disposaven en ocasions els senyors jurisdiccionals d'obligar les persones sotmeses a la seva autoritat a fer ús d'uns determinats molins de manera exclusiva.

11 BOLÒS, Jordi. *El mas...*, p. 176-178; SERRA, Assumpta. *La comunitat rural a la Catalunya Medieval. Collsacabra (s. XIII-XVI)*. Vic: Eumo Editorial, 1990, p. 54. Però Bolòs ens destaca també la davallada demogràfica d'algunes zones després de la pesta negra —o potser una mica abans i tot—, així com el desmantellament d'un bon nombre de molins, especialment els dels pagesos, i l'augment de la pressió senyorial: vegeu BOLÒS, Jordi. *El mas...*, p. 207.

comarca de l'Alt Empordà, que entre els segles XI i XIII molts d'ells tenien molí.¹² Ni tan sols els pocs recursos hídrics del nord-est del comtat van impossibilitar la instal·lació de molins. El 1349 documentem el mas *de Vallauria* amb molí propi a la Vall de Banyuls.¹³ El mateix Bolòs ja havia constatat l'existència a finals del primer mil·lenni del molí de Balascó, a l'extrem més oriental del cap de Creus.¹⁴ La toponímia actual i algunes dades d'època medieval i moderna confirmen la presència de molins en aquesta part de l'Albera i de la serra de Rodes.¹⁵

A banda dels possibles molins que no coneixem, hem de tenir en compte que en el mapa anterior hi pot haver instal·lacions que en el període estudiat ja no funcionaven o que ni tan sols existien. Ens referim en primer lloc, i en relació amb els molins dels quals disposem de menys dades, al fet que en alguna ocasió hàgim pogut identificar un mateix molí amb dos noms diferents; és a dir, que comptabilitzem alguna instal·lació més del compte. D'altra banda, en ocasions podem haver documentat un molí (en

-
- 12 TO FIGUERAS, Lluís. «El nom dels masos (El domini de Santa Maria de Vilabertran en els segles XI-XIII)». Dins CONGOST, Rosa; TO FIGUERAS, Lluís (dir.). *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 33.
- 13 Arxiu Històric de Girona (AHG), Fons Notarial de Castelló d'Empúries (Ca) 197, 5 de setembre de 1349. Actualment a Banyuls hi ha la riera i el mas Vallòria.
- 14 BOLÒS, Jordi; HURTADO, Víctor. *Atles dels comtats d'Empúries i Peralada (780-991)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1999, p. 42-43.
- 15 Actualment documentem, per exemple: els antics molins d'en Pairet i de Canavall, a la riera de la Vall, a la Selva de Mar; i d'altres a les rieres de la Valleta i de Madrés, a Llançà. Arnald Plujà documenta un molí a Molinàs que fou reconstruït al segle XVIII, en el mateix indret on ja n'hi havia hagut un altre. En el document del seu sotsestabliment, atorgat per Antoni de Ferran a un moliner francès el 1777, hi constava que disposava també de quatre vessanes de terra annexes i que es posseïa sota domini directe del monestir de Sant Pere de Besalú (institució que havia acollit la comunitat de Sant Quirze de Colera). El moliner havia d'entregar el delme al monestir, i a Antoni de Ferran una quarta part dels ingressos del molí i una onzena part dels ingressos d'algunes terres adjacents: vegeu PLUJÀ I CANALS, Arnald. *Molinàs. Sant Miquel de Colera*. Figueres: Gràfiques Pujol, 2005, p. 121. Vegeu també PLUJÀ I CANALS, Arnald; MASMARTÍ I RECASENS, Sònia. *Els dominis de Sant Pere de Rodes al cap de Creus segons un capbreu de la Cellereria (1420-1429)*. Ajuntament del Port de la Selva, Fundació Albert Tomàs i Bassols, Museu d'Història de Catalunya, 2103.

les afrontacions d'una terra, per exemple) que ja no treballava. Alguns casos són molt clars, com la referència, el 1361, a una terra a Castelló, al pla del Llonguell, *proppe locum ubi antiquitus consuevit esse molendinum de Condamina*.¹⁶ En aquesta ocasió es deia que el molí ja no existia com a tal, però en d'altres casos no era així, i això ens pot fer comptar algunes instal·lacions de més. A Vilanova hi trobem, l'any 1350, una terra *in loco vocato ses Arenes, aliter vocato molendino d-en Pau*, i això que feia gairebé vint anys que aquest molí (de la Glera, propietat dels senyors de Pau) s'havia desmantellat (1331).¹⁷

A Riumors, diversos registres ens parlen del molí anomenat de Pedana, però en cap cas disposem de dades que ens permetin suposar que en el període estudiat era operatiu; més aviat al contrari. Els dos casos més clars, però, els localitzem al terme de Peralada. En primer lloc ens referim al molí que els Rocabertí havien posseït al costat dels murs de la vila, i que donà nom a un dels indrets i portals de la població (el puig i el portal del Molí, respectivament). Tan sols sabem que el 1294 se'n planificava la construcció o reconstrucció; així que, en cas d'haver estat operatiu a finals del segle XIII i principis del XIV, seria un exemple extraordinari d'opacitat a les fonts.¹⁸ D'altra banda, més clar és el cas del molí de la Garriga (*molinum de Garrigua*), que els vescomtes havien posseït en feu pel monestir de Sant Pere de Rodes al riu Muga, entre Peralada i Vilabertran, i amb motiu del qual —entre d'altres béns— encara l'any 1319 el vescomte feia jurament de fidelitat a l'abat.¹⁹ Tanmateix, creiem que el molí ja no existia aquell any. En primer lloc, per la falta

16 AHG, Ca 247, 9 de març de 1361.

17 AHG, Ca 196, 10 de febrer de 1350 (*solo*: el document apareix datat, però fou anotat dins del volum notarial amb posterioritat als assentaments del dia en qüestió).

18 En cedir la batllia de Peralada, Dalmau de Rocabertí exceptuava el cobrament dels drets d'aquesta sobre els beneficis del *molendino nostro seu proventibus eiusdem quod fecimus hedificare et noviter construi prope portale vocatum de Molendino ville Petralate, nec etiam in alio molendino si quod faceremus construi quod moleret ex aqua regui molendini predicti*: Arxiu Històric de Girona (AHG), Fons Notarial de Peralada (Pe) 1145, 31 d'octubre de 1294 (*solo*).

19 AHG, Pe 1552, 25 de maig de 1319.

de més referències, però també pel fet que la paraula *molinum* estava clarament en desús en el període estudiat, en el qual s'usava *molendinum* o en poques ocasions *molandinum*. Dins del mateix volum, a més, hi trobem un full —amb una lletra més tardana, que sembla de la segona meitat del segle XIV— que ens assabenta del fet que el vescomte es negava a fer reconeixement de fidelitat a l'abat per alguns feus, ja que no sabia *les dites coses feudals reconegudes per sos predecessors en la dita carta, e en les dites altràs coses semblants a la damont, un són; ni ell no les ha, ni les ten, ni les sap, ni les troba*. Creiem que un d'aquests béns que el vescomte no posseïa ni trobava era el molí de la Garriga.²⁰

L'ESTUDI DE LA MOLINERIA CATALANA MEDIEVAL

Tot i la gran rellevància que varen assolir els diferents tipus de molins arreu d'Occident durant l'edat mitjana, especialment els dedicats a la mòlta de cereals i al batanatge de teixits, fins al moment no es pot dir que el seu estudi hagi copsat gaire l'atenció de la historiografia catalana. És cert que en els darrers quaranta anys han augmentat considerablement els coneixements sobre les seves característiques i sobre les persones i institucions que intervingueren en la seva construcció i explotació, entre d'altres, però encara estem molt lluny de poder realitzar una síntesi prou sòlida i exhaustiva sobre aquest tema en el seu conjunt.²¹ En

20 Ens limitem a detallar tan sols els molins documentats durant el període estudiat, sense tenir en compte les referències a alguns molins empordanesos més antics. Pel que fa a referències sobre els molins empordanesos: vegeu, per exemple, MARQUÈS I PLANAGUMÀ, Josep M. *El cortal de Santa Maria de Roses (Segles X-XIII)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1986, i *Escriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 1995; BOLÒS, Jordi; HURTADO, Víctor. *Atlas dels comtats...*; TO FIGUERAS, Lluís. «El nom dels masos...».

21 A continuació, es detallen alguns dels treballs més importants que s'han referit a aquesta qüestió en el marc de les terres catalanes a l'època medieval, i en especial a les zones més properes al comtat d'Empúries. Per això, s'estableix una divisió temàtica en funció dels àmbits a partir dels quals els diversos autors n'han abordat la recerca, tot resseguint-ne la cronologia i destacant, en alguns casos, l'assumpció de plantejaments historiogràfics que depassen la geografia esmentada.

primer lloc, un dels àmbits a partir dels quals ha estat estudiada la molinaria catalana medieval és el de l'eclosió del feudalisme. Un dels primers a fer-hi referència fou Pierre Bonnassie, que en la seva tesi sobre la feudalització de la societat catalana entre els segles X i XI ens parlava de la progressiva concentració de molins en mans dels poderosos i de l'afany d'aquests per controlar les activitats que s'hi duïen a terme (1979-1981).²² En un dels paràgrafs del text, Bonnassie es referia a *l'acarnissament dels castellans a establir llur monopoli sobre les operacions de molinaria*. L'autor dedicava poques pàgines a l'estudi dels molins, però tot fa pensar que era un bon coneixedor de l'article publicat per Marc Bloch el 1935 amb el nom d'*Avènement et conquêtes du moulin à eau*, així com de la important línia d'investigació sobre la difusió del molí hidràulic al llarg de l'edat mitjana que en derivà, i que fou desenvolupada posteriorment per diversos historiadors.²³ Segons Bloch, la generalització d'aquestes instal·lacions coincidí amb la fi de l'època antiga i, posteriorment, amb la feudalització de la societat; amb motiu de la fi del model esclavista, en primer lloc, i de l'apropiació que en feren els feudals per fiscalitzar més encara les produccions de les comunitats camperoles, més tard. Afirmava que tot i ser una *invention antique, le moulin à eau est médiéval par l'époque de sa véritable expansion*.²⁴

Evidentment, un nombre prou important dels estudis —especialment els més rellevants— transcendeix aquest exercici de catalogació; de manera que una part dels seus continguts pot quedar a l'ombra de l'anàlisi que fem tot seguit. Així mateix amb alguns dels treballs més modestos. Al llarg dels propers capítols, però, tindrem l'ocasió d'incidir en els seus continguts d'una manera més àmplia i ordenada.

- 22 BONNASSIE, Pierre. *Catalunya mil anys enrere. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*. Barcelona: Edicions 62, 1979-1981, 2 vols., p. 401-408 (vol. 1) i 58-59 (vol. 2).
- 23 BLOCH, Marc. «Avènement et conquêtes du moulin à eau». *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, 1935, t. 7, vol. 36.
- 24 Més concretament, es referia a la crisi del sistema esclavista i a la necessitat de disposar de maquinària per tal de compensar l'encariment de la mà d'obra. La gran difusió dels molins hidràulics, però, arribaria segons Bloch entre els segles XI i XII, quan els senyors feudals n'acapararen la propietat.

Pocs anys després del treball de Bonnassie, Ramon Martí reprenia novament aquestes qüestions en l'article *Hacia una arqueología hidráulica: la génesis del molino feudal en Cataluña* (1988).²⁵ Seguint els plantejaments del mateix Bloch i d'altres historiadors francesos com Charles Parain i Pierre Dockès, aprofundia en l'estudi dels molins com a centres importants de l'economia feudal, i insistia en certs temes resultants: l'aplicació del destret i les tensions entre els senyors i les comunitats que se'n podien derivar, o bé la utilització dels molins manuals per part dels pagesos per tal d'esquivar l'ús de les instal·lacions senyoriales, entre d'altres. Fins i tot es plantejava —en part, d'acord amb algunes de les conclusions de diverses excavacions arqueològiques coetànies— si els molins tendiren a esdevenir edificis robustos al llarg dels segles medievals per tal de fer-los més defensables de les mateixes comunitats que n'eren usuàries; unes comunitats, és clar, suposadament forçades en menor o major mesura a abandonar progressivament les seves pròpies instal·lacions per acudir als molins dels seus senyors.²⁶

Encara en aquest sentit, cal tenir molt present l'estudi de Sylvie Caucanas sobre la molinaria rossellonesa, *Moulins et irrigation en Roussillon, du IXe au XVe siècle* (1995), que com no podia ser d'altra manera també es feia ressò de la concentració

25 MARTÍ, Ramon. «Hacia una arqueología hidráulica: la génesis del molino feudal en Cataluña». Dins BARCELÓ, Miquel; KIRCHNER, Helena (et al.). *Arqueología medieval. En las afueras del «medievalismo»*. Barcelona: Crítica, 1988, p. 165-194.

26 Ramon Martí cita: PARAIN, Charles. «Rapports de production et développement des forces productives: l'exemple du moulin à eau». *La Pensée*, 1965, núm. 119; DOCKÈS, Pierre. «Grands moulins hydrauliques, rapports sociaux et systèmes d'exploitation». *Review*, 1986, vol. 10, núm. 2, i *La Libération médiévale*. Paris: Flammarion, 1979. Martí també es fa ressò de l'apropiació de les instal·lacions per part dels senyors i, especialment, per part de les institucions religioses, tal com fou comú en molts indrets d'Occident. El mateix autor cita: VIRELLA I BLODA, Albert. «Els molins d'aigua en l'alta medievalitat a Ponent del Llobregat». *Miscel·lània Penedesenca*, 1983, núm. 6; CHIAPPA MAURI, Luisa. «I mulini ad acqua nel Milanese (secoli X-XV). Parte I: secoli X-XIII». *Nuova Rivista Storica*, 1983, núm. 67; PHILIPPE, Robert. «L'Eglise et l'énergie pendant le XIe siècle dans les pays d'entre Seine et Loire». *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 1984.

de la propietat dels molins en mans dels poderosos.²⁷ Tanmateix, posant menys èmfasi que Martí i alguns historiadors francesos en la relació entre el molí i el feudalisme, es limitava a constatar l'existència del destret en alguns casos, així com la complexitat i gran diversitat de situacions que existiren. Segons l'autora, aquesta qüestió no sembla haver estat un dels punts d'especial conflicte entre els senyors i les comunitats de la plana del Rosselló, almenys als darrers segles medievals.

Ja abans dels treballs de Martí i Caucanas, però, alguns estudis havien constatat l'apropiació de les instal·lacions molineres de les terres catalanes per part dels més poderosos —tant laics com eclesiàstics—, i Jordi Bolòs, a més, en el llibre *Els Molins fariners*, abordava certes qüestions sobre la seva evolució al llarg de l'edat mitjana, abans i després de l'eclosió del feudalisme (1983).²⁸ Segons l'autor, de manera general es passaria de l'existència d'un gran nombre de petits molins en mans dels membres de les comunitats pageses al predomini dels molins senyorial, més grans i amb un ritme de producció força més elevat. En el mateix treball, de fet, Bolòs realitzava un estudi a fons de les característiques de les diferents instal·lacions, algunes de les quals coneixia de primera mà amb motiu de la seva participació en diversos treballs arqueològics que es realitzaren a les darreries dels anys setanta i inicis dels vuitanta del segle XX.²⁹

27 CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et irrigation en Roussillon, du IXe au XVe siècle*. Paris: CNRS Histoire, 1995.

28 BOLÒS, Jordi; NUET, J. *Els molins...* El 1974 Agustí Altisent dedicava uns punts de la seva *Història de Poblet* als molins: ALTISENT, Agustí. *Història de Poblet*. L'Espluga de Francolí: Abadia de Poblet, 1974, p. 68, 132, 381-384.

29 BOLÒS I MASCLANS, Jordi; TORRES I GROS, Jaume. «Molí de Sinoga». Dins *Catalunya Romànica*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1977, núm. 24; BOLÒS, Jordi; PADILLA, I. «Un molí d'origen medieval: el Molinet de Navel». *Quaderns d'Estudis Medievals*, 1980, núm. 1; BOLÒS, Jordi; FÀBREGUES, M. «Els molins de la conca mitjana del Llobregat durant l'alta edat mitjana. I. Introducció». *Quaderns d'Estudis Medievals*, 1982, núm. 9; BOLÒS I MASCLANS, Jordi; MARTÍNEZ I HUALDE, Àngel. «El molí medieval de la torre Baldovina de Santa Coloma de Gramenet». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1986-1987, núm. 7-8; BOLÒS I MASCLANS, Jordi; CAMPS I TOMÀS, Joan. «Molí de Buida-sacs». Dins *Catalunya Romànica*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1987, núm. 13.

En segon lloc, i com ja es pot intuir per les línies anteriors, una de les qüestions sobre les quals s'ha insistit amb relació als molins catalans medievals és la vinculada amb les característiques dels seus edificis, aparells i infraestructures. En són exemple, primerament, les actuacions arqueològiques realitzades a Catalunya des de finals del segle passat, i que en la seva gran majoria posaren al descobert uns molins fariners dels darrers segles medievals i amb una arquitectura relativament imponent: els molins senyorials als quals hem fet esment en els paràgrafs anteriors.³⁰ Disposem també de les dades d'estudis que han basat els seus continguts en la recerca documental, tant els principals treballs de síntesi com les diverses monografies d'abast més o menys local.³¹ Un dels temes que més interès ha suscitat és el debat sobre la tipologia dels elements motors dels molins, entenent que aquests disposaven d'aparells hidràulics en gairebé la totalitat dels casos: és a dir, el debat sobre si els ginyes eren accionats, en primera instància, per una roda disposada verticalment o bé per una roda o rodet en posició horitzontal. Un dels historiadors més interessats en aquesta qüestió, Jordi Bolòs, ha exposat en diverses ocasions que els molins de rodet horitzontal foren els habituals a Catalunya, mentre que els de roda vertical eren excepcionals.³² De la mateixa manera, la majoria d'autors han defensat el gran predomini dels molins de rodet horitzontal arreu del país amb el supòsit de la seva

30 Als treballs citats en la nota anterior s'hi pot afegir també: ESPAÑOL, Francesca. «Els casals de molins medievals a les comarques tarragonines. Contribució a l'estudi de la seva tipologia arquitectònica». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1980, núm. 1.

31 MADURELL MARIMÓN, Josep M. «Els molins a Catalunya en temps de Jaume I (Notes documentals)». Dins *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Zaragoza: 1979, vol. 2 (Comunicaciones 3, 4 y 5); SAROBE I HUESCA, Ramon. *Els molins dels templers al Segrià al segle XII: estudi a través dels seus documents*. Tesi de llicenciatura inèdita. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1997; PLANES I ALBETS, Ramon. «Notes d'arxiu sobre arrendaments i inventaris de molins fariners de Girona (1496-1498)». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 2001, núm. 20.

32 BOLÒS, Jordi; NUET, J. *Els molins...*; BOLÒS, Jordi. «Les Moulins...», i *Els orígens medievals del paisatge català: l'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.

instal·lació més econòmica i de la millor adaptabilitat d'aquests a les zones amb pocs recursos hídrics.³³ Ramon Martí, fins i tot, definia com a *interpretaciones infundadas* les paraules de Jean-Pierre Cuvillier i Joan Vilardell, amb motiu de la documentació per part d'aquests sobre molins amb aparells de roda vertical.³⁴

Paral·lelament a aquests treballs sobre la tipologia dels ginys, les instal·lacions molineres han estat estudiades des de la perspectiva de la seva integració en sistemes hídrics destinats també a la irrigació de terres. Un dels primers estudis fou el de Jean-Pierre Cuvillier, que ja l'any 1970 dedicava un article sobre la propietat de les aigües i la seva utilització com a font d'energia en els darrers segles medievals.³⁵ Posteriorment, Ramon Martí aprofundiria en alguns d'aquests aspectes (1988); i Sylvie Caucanas, més encara, hi dedicaria una part important del seu llibre sobre les terres catalanes al nord dels Pirineus, tant pel que fa als aspectes jurídics com a diverses qüestions vinculades amb

33 MARTÍ, Ramon. «Hacia una arqueología...»; CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*; ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*. Barcelona: CSIC, 2000; FARIAS, Víctor. *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*. València: Universitat de València, 2009.

34 MARTÍ, Ramon. «Hacia una arqueología...», p. 167: *Sin duda, se trata de molinos accionados por una rueda horizontal —o turbina— que transmite directamente el movimiento a la muela volandera sin necesidad de engranajes complejos. De hecho, las únicas noticias que conozco de molinos harineros accionados por una rueda vertical parecen interpretaciones infundadas*. L'autor cita CUVILLIER, Jean-Pierre. «L'irrigation dans la Catalogne médiévale et moderne». *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 1984, núm. 20; VILARDELL I BAQUÉ, Joan. «Notícia d'un molí fariner medieval a la Vall de Campmajor». *Fulls informatius de la Mancomunitat de l'Estany*, 1986, 11-12. D'altra banda, també Pere Ortí discrepa de Cuvillier, que a partir d'un esquema del segle xv afirma que els molins del Clot (Barcelona) eren de roda vertical: vegeu ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 334. L'autor cita CUVILLIER, Jean-Pierre. «La propriété de l'eau et l'utilisation des ouvrages hydrauliques dans la Catalogne médiévale (XIIIe-XIVe siècles): essai d'histoire économique et sociale». Dins *Miscelánea Histórica Catalana. Homenaje al profesor Jaume Finestres, historiador de Poblet*. Poblet: Scriptorium Populeti, núm. 3, 1970, p. 248.

35 CUVILLIER, Jean-Pierre. «La propriété...».

la seva construcció i funcionament (1995).³⁶ Cal dir, però, que on més han avançat en els darrers anys els estudis sobre hidraulisme i molinaria ha estat a les Illes Balears i molt especialment al País Valencià, amb relació a les infraestructures i instal·lacions andalusís i a l'aprofitament que en feren posteriorment els feudals.³⁷

Més enllà d'aspectes jurídics i tècnics, tot i que en menor mesura, els molins medievals catalans també han estat estudiats amb relació a la seva gestió i explotació. En primer lloc, alguns autors com els ja esmentats Bolòs i Martí es referiren en primer moment, i de manera general, a certs aspectes vinculats amb els establiments emfitèutics de què foren objecte alguns d'ells, i especialment al repartiment dels ingressos entre senyors directes i propietaris útils. Més tard, Pere Ortí insistia novament en aquesta qüestió en el seu treball sobre els casals de molins reials del rec Comtal de Barcelona, a la vegada que posava al descobert l'evolució i administració d'un dels majors complexos moliners de les terres catalanes durant l'edat mitjana, si no el més gran, entre els segles XII i XIV. En el seu estudi sobre la molinaria rossellonesa, Sylvie Caucanas es referia també al tema, i més concretament a l'alternança entre els establiments emfitèutics, d'una banda, i els arrendaments a curt termini, de l'altra, com a mecanismes habituals per administrar aquestes instal·lacions.

36 MARTÍ, Ramon. «Hacia una arqueología...»; CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*

37 Vegeu per exemple BARCELÓ, Miquel. «Els molins de Mayurqa». Dins *V Jornades d'Estudis Històrics Locals. Les illes orientals d'al-Àndalus i les seves relacions amb Sharq al-Andalus, Magrib i Europa cristiana (ss. VIII-XIII)*. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 1987; BARCELÓ, Miquel; KIRCHNER, Helena; NAVARRO, C. *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*. Granada: 1996; GLICK, Thomas F. (coord.). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2000; BATET COMPANYYS, Carolina. *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta*. València: Universitat Autònoma de Barcelona — Universitat de València, 2006. GUINOT I RODRÍGUEZ, Enric. «El paisatge històric de les hortes medievals mediterrànies». *Estudis d'Història Agrària*, 2011, núm. 23; PERIS ALBENTOSA, Tomàs. «La molinaria hidràulica al País Valencià (segles XIII-XIX)». *Estudis d'Història Agrària*, 2012, núm. 24, p. 118-121.

Més que ningú, l'autora atorgava una especial preeminència als moliners en el seu text.

La gestió de molts molins, però, anava més enllà dels establiments o arrendaments. En aquest sentit, l'any 1988 Ramon Martí ja es feia ressò de la *mulneria*, un contracte mitjançant el qual concloïa que es delegava una part dels ingressos del molí al moliner en concepte de salari. Pere Ortí aprofundia en el coneixement de les seves singularitats amb relació als casals de molins barcelonins; i darrerament s'han aportat noves dades de la mà de Josep Fernández, sobre alguns dels molins del darrer tram del Llobregat, i de l'autor del present estudi, sobre els molins de Castelló d'Empúries.³⁸ En el cas dels molins de la vila comtal empordanesa, a més, s'han documentat els anomenats contractes de besolfa i mestratge, que consistiren en la cessió d'una part dels ingressos dels molins a les persones que n'exerciren o bé en delegaren els càrrecs de besolfer i de mestre del manteniment, respectivament.

Finalment, els coneixements sobre la molineria catalana medieval han augmentat en els darrers anys de la mà de dos àmbits historiogràfics cada vegada més importants: la història de l'alimentació, d'una banda, i la història de les finances i la fiscalitat, de l'altra. Pel que fa a aquesta darrera, destaquem especialment la publicació de *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*, de Pere Ortí (2000), on l'autor reiterava les seves aportacions sobre el coneixement de la mòlta de cereals a la ciutat de Barcelona, així com sobre la fiscalització per part de la Corona i la corporació municipal de què fou objecte aquesta activitat i, en general, el consum de cereals. D'una manera semblant, historiadors com Manuel Sánchez, Max Turull, Jordi Morelló o José Antonio Mira, entre d'altres, han abordat també en els seus treballs certes qüestions vinculades amb la mòlta de cereals o el batanatge de teixits que

38 FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat: els Casals de Martorell, Sant Vicenç dels Horts i Molins de Rei (segles XII-XV)». *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, 2008, núm. 26; GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*

es dugueren a terme en algunes de les ciutats o viles catalanes medievals.³⁹

Pel que fa a la història de l'alimentació, des de finals del segle passat han aparegut diversos treballs dedicats a l'abastament, transformació i consum de diferents productes alimentaris, els quals han abordat en alguns casos, d'una manera més o menys rellevant, la mòlta dels cereals.⁴⁰ Les noves aportacions des d'aquest àmbit ens assabenten de la importància del pa i, per tant, de la farina a la baixa edat mitjana, així com de les problemàtiques associades al seu abastament i consum. És significatiu que el sistema alimentari del conjunt de la societat baixmedieval es basés en el pa, i que les despeses per adquirir aquest producte representessin —a excepció de les classes més benestants— aproximadament la meitat dels pressupostos alimentaris. No cal dir que la part dels ingressos familiars destinada a l'alimentació era significativa llavors.⁴¹

39 SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. «Fiscalidad y finanzas en una villa señorial catalana: Castelló d'Empúries, 1381-1382». Dins SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (ed.). *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña medieval*. Barcelona: CSIC, 1999; TURULL I RUBINAT, Max. «La indústria drapera de Cervera a l'edat mitjana (s. XIII-XIV) i les Ordinacions de la draperia de 1320». *Miscel·lània Cerverina*, 1987, núm. 5; MORELLÓ BAGET, Jordi. *Fiscalitat i deute públic en dues viles del camp de Tarragona. Reus i Valls, segles XIV-XV*. Barcelona: CSIC, 2001; MIRA JÓDAR, Antonio José. «La organización de la red molinar en la Vall d'Albaida y L'Alcoià a finales de la Edad Media. Infraestructura industrial, desarrollo económico y fiscalidad». Dins GLICK, Thomas F. (coord.). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2000.

40 Destaquem en primer lloc diversos col·loquis realitzats a finals del segle passat: *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*. Barcelona: CSIC, Anuario de Estudios Medievales, Annex 20, 1988; *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles v-xviii)*. XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 1995; *Actes del I col·loqui d'Història de l'alimentació a la Corona d'Aragó, edat mitjana*. Lleida: Quaderns de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995.

41 Un dels historiadors més interessats en aquesta qüestió ha estat Antoni Riera, autor d'un bon nombre d'articles sobre els sistemes alimentaris de les terres catalanes als darrers segles medievals. RIERA I MELIS, Antoni. «Estructura social i sistemes alimentaris en la Catalunya bajomedieval». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1994, núm. 14-15; «Jerarquía social y desigualdad alimentaria en

Tot i les diverses aportacions, però, l'estudi de la molinaria catalana medieval encara pot recórrer un llarg camí. En primer lloc, seria interessant disposar de noves monografies, per tal d'anar completant així els coneixements actuals. Aquest podria ser el cas, només per citar un exemple, dels molins del rec Monar de Girona, tot fa pensar que un dels complexos moliners més importants del nord-est català, i sobre el qual amb prou feines tenim dades.⁴² Almenys en aquest cas, tot i que sens dubte també en molts d'altres, el volum de documentació conservada que podria referir-s'hi sembla que hauria de ser una garantia suficient de la consecució d'uns resultats prou rellevants. D'altra banda, també hem de ser conscients de la necessitat d'anar abandonant progressivament certs plantejaments i idees encara massa presents a l'hora d'abordar aquesta qüestió, i que —a la llum de noves investigacions— demanen una revisió més o menys profunda. Fixem-nos en la teoria sobre la generalització dels molins hidràulics a Occident durant l'edat mitjana. Els

el Mediterráneo noroccidental en la Baja Edad Media: la cocina y la mesa de los estamentos populares». *Anuario de Estudios Medievales*, 1994, núm. 24; «Jerarquía social y desigualdad alimentaria en el Mediterráneo noroccidental en la Baja Edad Media: la cocina y la mesa de los estamentos privilegiados». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1995-1996, núm. 16; «Los sistemas alimentarios de los estamentos populares en el Mediterráneo noroccidental durante la baja Edad Media». Dins LÓPEZ OJEDA, Esther (coord.). *Comer, beber, vivir: consumo y niveles de vida en la Edad Media hispánica, XXI Semana de Estudios medievales, Nájera, del 2 al 6 de agosto de 2010*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2011. Destaquem també la tesi de Juanjo Cáceres, dirigida pel mateix Riera, que es refereix als principals aspectes de l'aprovisionament de cereals a Barcelona durant els segles XIV i XV i als processos de transformació dels cereals: CÁCERES NEVOT, Juanjo. *La participació del consell municipal en l'aprovisionament cereal·ler de la ciutat de Barcelona (1301-1430)*. Tesi doctoral inèdita, sota la direcció d'Antoni Riera Melis. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2006.

- 42 CANAL I ROQUET Josep; CANAL, Eduard; NOLLA, Josep M.; SAGRERA I ARADILLA, Jordi. «Història urbana de Girona. El monar reial del Mercadal a Girona». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 1995, núm. 35; *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*. Girona: Ajuntament de Girona, 2003; PLANES I ALBETS, Ramon. «Notes d'arxiu sobre arrendaments i inventaris de molins fariners de Girona (1496-1498)». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 2001, núm. 20.

primers estudiosos del tema afirmaven, emparant-se en les poques troballes arqueològiques, que la difusió i el creixement del seu nombre es produí de manera accelerada tot just després de l'edat antiga, però nous estudis semblen suggerir que aquest fou un fenomen més progressiu, i que ja durant l'època romana els molins eren més presents del que s'havia pensat inicialment.⁴³ De la mateixa manera, noves aportacions han d'ajudar a corregir d'altres visions i creences més o menys errònies, i que en prou ocasions van passant d'uns treballs als altres sense revisions.

43 COMET, Georges. «Moulins et meuniers. Réflexions historiographiques et méthodologiques». Dins MOUSNIER, Mireille (ed.). *Moulins et meuniers dans les campagnes européennes (IXe—XVIIIe siècle)*. Actes des XXIes Journées internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, 3, 4, 5 septembre 1999. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2002; BOLÒS, Jordi. *Els Orígens...*; PALOMO PALOMO, Juan; FERNÁNDEZ URIEL, M. Pilar. «Los molinos hidráulicos en la Antigüedad». *Espacio, Tiempo y Forma. Historia Antigua*. 2006-2007, t. 19-20.

1. ELS MOLINS EMPORDANESOS BAIXMEDIEVALS

1.1. ENTORN I INFRAESTRUCTURES

L'aigua fou un element indispensable per al desenvolupament del món medieval: de la seva disponibilitat en depenien un gran nombre d'activitats manufactureres, àmplies zones dedicades al conreu i, d'una manera molt destacada, també, la mòlta de cereals i el batanatge de teixits, activitats, aquestes darreres, dutes a terme de manera general en el gran nombre de molins hidràulics existents arreu de l'Occident europeu. En els següents paràgrafs analitzarem quines foren les infraestructures de què disposaren els molins empordanesos a la baixa edat mitjana, en quins indrets estaven situats aquests, i quines foren algunes de les activitats més importants que es desenvoluparen al seu voltant.

1.1.1. Les rescloses

A fi de recollir l'aigua que es necessitava per accionar els aparells de tots els molins hidràulics documentats, als rius i rieres del comtat d'Empúries i del vescomtat de Rocabertí hi havia instal·lades un gran nombre de rescloses. Com veurem tot seguit, aquestes eren en alguns casos l'inici d'una canalització en la qual hi havia més d'un molí, però també era molt habitual que cada instal·lació comptés amb la seva pròpia captació. El cas més representatiu en aquest darrer sentit va ser l'últim tram de la Muga abans de la gran modificació de l'activitat molinera a la vila comtal duta a terme pel comte Pere I entre els anys 1331 i 1336, quan les rescloses situades

als termes de Vilanova i Castelló eren vuit. Tan sols dos dels deu molins que hi havia instal·lats, els molins de la Casa (Vilanova) i d'en Jutge (Castelló), no en tenien una de pròpia.¹

El nombre de rescloses era realment important i, per això, motiu de conflicte en determinades ocasions. En primer lloc, esdevenien un obstacle en moments de grans precipitacions, essent més o menys responsables del desbordament del riu i la inundació de les terres més properes, tal com denunciaven els cònsols de la universitat castellanina a la primera dècada del segle XIV (*tempore inundaciones aquarum, aqua dicti fluminis propter impedimentum resclausarum non potest libere discurrere*).² D'altra banda, les preses també podien ser motiu de discòrdia entre els propietaris dels molins quan la Muga disposava d'un cabal més reduït, ja que —com a conseqüència del poc desnivell del terreny— l'excessiva alçària d'una captació podia provocar alguns problemes de funcionament al molí anterior, és a dir, al molí més proper riu amunt. Veiem, per exemple, el que ocorria a finals d'estiu i principis de tardor de 1328 als molins castellanins de la Coromina, l'Hospital i en Mercadal. El motiu del conflicte

-
- 1 El molí d'en Jutge estava instal·lat a la séquia del molí comtal castellaní. El molí de la Casa sembla que estava situat en el rec del molí vilanoví de l'Abat, però no podem descartar que disposés de captació pròpia, fet que elevaria el nombre de rescloses a nou. Entre els anys 1331 i 1336, el comte Pere I féu desmantellar els deu molins existents a les ribes de la Muga, dins dels termes de Castelló d'Empúries i Vilanova de la Muga; féu construir dues grans séquies que derivaven aigua del mateix riu des de Vilanova fins al mar, i hi manà construir quatre nous molins comtals.
- 2 Si més no, sabem que el mes de gener de l'any 1309 el comte Ponç Hug IV concedia a la universitat castellanina, juntament amb diversos privilegis, la facultat de poder controlar l'alçària de les rescloses dels diferents molins, ja que en moments de grans precipitacions eren un impediment per tal que el riu fluís correctament. El document deia: *Item, cum intellexerimus quod resclause molendinorum que sunt in alveo Sambuce sunt exaltate in aliqua quantitate in tantum quod tempore inundaciones aquarum aqua dicti fluminis propter impedimentum resclausarum non potest libere discurrere et per consequens habet divertere ad terras et possessiones et domos dicte ville, et dampnum inmensum ibi dare ut [...] nobis etiam videntibus hoc contingit; ideo, volumus et concedimus vobis, nomine quo supra recipientibus, quod nos teneamur facere distringi ad requisicionem vestram, vel vestrorum successorum, quod dicte resclause reducantur et deprimantur in statum priscinum in quo semper persistere debeant*: AHG, Ca 83, 19 de gener de 1309.

sembla que va ser que la propietària (Agnès Llosa) o els gestors del molí d'en Mercadal no van respectar un pregó de la Cort comtal sobre l'alçària de les rescloses, per la qual cosa el molí de l'Hospital no podia moldre amb suficiència per l'embassament que es produïa al lloc per on s'havia d'evacuar l'aigua que accionava els seus aparells. El document que ens assabenta dels fets és ben explícit: els aparells *non potuerunt molere nec aliquod lucrum facere, ex eo que molendinum domine Lause ingurgitat dictum molendinum dicti Hospitalis*. Per poder moldre, el moliner del molí de l'Hospital va augmentar l'alçària de la seva resclosa, tot i que això fou denunciat pel moliner del molí de la Coromina, el molí anterior riu amunt, en veure's perjudicat presumiblement pel mateix motiu.³

- 3 Més concretament, sabem que el 21 d'octubre de 1328 el moliner del molí de l'Hospital, Castelló Carbonell, feia enregistrar una protesta dirigida al procurador del comtat amb relació a una amonestació que havia rebut per l'excessiva alçària de la resclosa del molí. El moliner argumentava, en la seva defensa, que en un primer moment, tot seguint les indicacions d'un pregó de la Cort, havia ajustat la resclosa a les mesures; però que els tinents del molí d'en Mercadal no ho havien fet, i, per això, el molí de l'Hospital no podia moldre i ell s'havia vist obligat a pujar l'alçària de la resclosa. Denunciava que el molí d'en Mercadal no havia respectat el pregó (*Item quod ex eo que dictus Castilio reduxit dictum molendinum dicti Hospitalis ad mensuram sibi datam et molendinum dicte domine Lose non fuit reductum ad mensuram dictum molendinum dicti Hospitalis patitur maximum detrimentum ita quod non potest molere tantum quantum faciebat ante inclinacionem dicti molendini. Item quod ex eo quod dictum molendinum posset molere ut solebat dictus Castilio posuit aliquos trocellos super resclausa dicti molendini ad hoc posset molere ut solebat*). El procurador comtal, a instància del moliner del molí de la Coromina, havia amonestat Carbonell, i li feia abaixar la resclosa novament. Carbonell demanava que tots els molins fossin retornats a les mesures habituals (*molendina sint reducta ad midas sive mensuras per curiam eis datas ad hoc ne cetera molendina reportent comodum de eorum malicia et inobediencia, nec dictus Castilio reportet dampnum de sua obediencia ut superius est expressum*): AHG, Ca 124, 21 d'octubre de 1328. Tres dies més tard, Guillem Poc, procurador de l'Hospital, es queixava al procurador del comtat, que volia fer treure els *trocellos* de la resclosa del molí, la qual cosa comportava *quod dicta molendina non potuerunt molere nec aliquod lucrum facere, ex eo que molendinum domine Lause ingurgitat dictum molendinum dicti Hospitalis*. Guillem Poc es comprometia a abaixar la resclosa si el molí d'en Llosa era retornat a la seva mesura correcta, i a satisfer de danys el molí *superiori* —situat riu amunt— de la Coromina si havia patit algun dany a causa dels esmentats *trocellos*: AHG, Ca 124, 24 d'octubre de 1328.

El nombre de preses al darrer tram de la Muga va disminuir notablement a partir de la construcció, entre els anys 1331 i 1336, dels nous casals de molins comtals de Castelló, quan de les vuit preses esmentades es va passar a només dues, ambdues al terme de Vilanova.⁴ Tot i això, el seu nombre continuava essent important. Riu amunt, les dues captacions més destacades eren les que derivaven aigua cap a les séquies dels molins de Peralada i Cabanes, i sabem també que a mitjan segle XIV alguns dels habitants de Vilabertran n'havien instal·lat —de manera il·lícita— una altra per irrigar algunes terres (*haien preza aygua del flum de Samuga faén reparades e resclosa dans lo vescomtat*).⁵ El nombre més gran de preses, però, es localitzava molt probablement al tram mitjà i alt del riu, als actuals termes de Pont de Molins, les Escaules, Boadella i Sant Llorenç, on els molins eren abundants i l'orografia impossibilitava la construcció de grans canalitzacions com a la part baixa de la plana.

Gairebé el mateix que a la Muga ocorria al Fluvià, on, al seu pas pel comtat empordanès, hi havia instal·lades almenys una quinzena de rescloses. I com a la vila comtal, la gran proximitat entre elles i l'excessiva alçària provocava, en alguns casos, greus problemes de funcionament als molins veïns: un d'aquests, a principis del segle XIV, quan els propietaris del molí de Cabanyó es van veure obligats a desmantellar-lo i construir-lo de nou riu amunt pel fet que l'alçària de la resclosa d'un nou molí comtal a Valveralla —el molí següent riu avall— n'impossibilitava o en dificultava el funcionament (*remoure lo dit molín e construhir de nou en altre loch mes amont*).⁶

4 Una era la del rec que abastia els casals de molins fariners, i l'altra, la del rec del molí bataner. Fins fa poc, se suposava que aquesta darrera canalització era una derivació —amb un recorregut més aviat petit— del rec que abastia els molins fariners; però, com veurem a bastament en un proper punt, seguien recorreguts independents i tenien captacions diferents. COMPTE, Albert. *Castelló d'Empúries: el centre històric, Empuriabrava, Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà*. Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries, 1995; «L'entorn rural de Castelló d'Empúries en la baixa edat mitjana a través de l'administració de la Canònica de Girona». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 2002, núm. 35.

5 AHG, Pe 1052, 4 de novembre de 1346.

6 AHG, Ca 163, folis 59 i 60.

Pel que fa a les característiques d'aquestes rescloses, la documentació de què disposem ens suggereix que estaven construïdes en gran part de fusta, tal com fou habitual a les terres catalanes en època medieval.⁷ Ens referim, més concretament, a les clàusules dels arrendaments d'alguns dels molins, en les quals se cedia als arrendataris l'empriu de la fusta de determinats boscos amb la finalitat de mantenir en bon estat els molins i les seves infraestructures. Un dels casos més representatius en aquest sentit són els arrendaments del molí castelloní d'en Mercadal, en els quals es parlava de la cessió de *totam ramam neccessariam dicte resclause, et fusta ad omnes pals necessarios ad dictam resclausam tenendam condirectam*, és a dir, branques per a la resclosa i fusta per als seus pals: probablement unes grans estaques que es clavaven al llit del riu i constituïen l'esquelet de la construcció. Amb relació a una de les preses més importants del comtat, la del rec dels molins fariners de Castelló, es parlava, a mitjan segle XIV, dels *pallium sive pals*, dels animals que *tirarunt los pals* i de la compra de trenta-quatre arbres per fer-hi una *paliçadam*.⁸ Encara ens aporta més dades sobre aquest tema, però, una causa que enfrontà la casa comtal i els Bordils a la primera meitat del mateix segle amb motiu de la modificació de l'emplaçament de la captació del rec comtal de Verges. Un dels testimonis requerits afirmava que era *impossibile* mantenir la resclosa al lloc on havia estat, ja que hi havia tanta sorra acumulada que ni els pals d'entre quatre i cinc metres eren prou llargs per bastir-la (*ibi est tantam arenam et in tantam profunditate, quod pals XX vel XXV palmorum non sufficerent*

7 Segons Pere Ortí, la captació del rec Comtal de Barcelona era construïda amb *pals, pedres i feixos de rama* fins a mitjan segle XV, quan se'n va fer una d'argamassa. ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 337. En el mateix sentit, Sylvie Caucanas ens diu que dues de les activitats que més es duïen a terme a les rescloses dels molins rossellonesos medievals eren *engravar* i *enramar*, accions que ens suggereixen unes construccions fetes majoritàriament de fusta. CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 126.

8 GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 87-90.

ibi ad faciendum ibi resclausam).⁹ A la part baixa de la plana aquests pals es clavarien a les argiles del llit dels rius, mentre que a les zones muntanyoses podien situar-se en forats fets a la roca o bé aprofitant els accidents del terreny.¹⁰

A banda d'aquestes palissades, però, el que realment efectuava les funcions de resclosa eren les branques i altres elements de fusta, pedres i graves que s'hi bastien al damunt. A la resclosa del rec dels molins fariners comtals de Castelló a mitjan segle XIV s'hi utilitzaven sobretot branques de salze i tamariu; i en ocasions es feia referència als *ligams de ximblis* i a les *trosses et ramam* que s'hi col·locaven o bé al fet de lligar-la (*ea ligando*).¹¹ Sabem també que, uns anys abans, per tal d'augmentar l'alçària de la resclosa del molí castelloní de l'Hospital, el moliner que en gestionava l'explotació hi va afegir *aliquos trocellos* al damunt (1328); i en l'arrendament del molí de Sant Pere Pescador el 1296 es preveia la possibilitat de prendre *ramam et palos et ligna* d'un bosc annex per al seu manteniment i de portar-hi *ligna et ramam et lapides [...]* *palos et trocellos* en cas que es produís una fractura en la seva captació.¹² Encara en aquest mateix sentit, són ben representatius els noms del molí vilanoví de la Glera

9 Sembla que els Bordils disposaven per concessió comtal d'un molí a l'extrem de la resclosa, o en el rec però ben a prop d'aquesta. El problema era molt probablement que la casa comtal no estava disposada a mantenir la resclosa on s'havia fet, cosa que evidentment perjudicava els Bordils. L'any 1331 es prenia testimoni a diverses persones sobre la possibilitat, d'una banda, o la no-possibilitat, de l'altra, de mantenir la resclosa en un lloc, qüestió que afavoria o perjudicava els Bordils i la casa comtal, respectivament: Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries (AMCE), Fons Empúries (Empúries) 8815. L'any 1354 documentem una nova causa, en la qual Huguet de Bordils, fill d'Arnau, deia que la resclosa no era *in capite regui dictorum molendinorum de Virginibus prope dictum locum de Salvatate in quo ut dicitur esse debebat*: AMCE, Empúries 6304.

10 En aquest sentit, vegeu també BOLÒS, Jordi. «Les Moulins...».

11 GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 88. *Ximbla* o *aloc*: planta verbenàcia. És un arbust de dos metres d'alçària, que es fa pels marges i llocs humits de la regió mediterrània: vegeu ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: 1993.

12 AHG, Ca 124, 21 i 24 d'octubre de 1328.

i del bosc de sa Glera, adjunt al molí de Sant Pere Pescador,¹³ així com la documentació d'alguns espais adjunts a les diverses instal·lacions, on els seus propietaris o gestors podien obtenir pedres, graves i argiles: *resclosario*, *glevario* i *petrario* (molí de la Boïga, Boadella); *glera et gleviis* (molí Nou, Peralada); *lapidibus* (molí d'en Vilar, Morassac); *glevatas [...] ad faciendam et reficiendam resclosam* (molins de Gaüses).¹⁴

La primera referència a la utilització d'argamassa és de principis del segle XIV (1303), quan el paborde de l'Almoïna de Girona volia fer construir una resclosa de *petram et calcem in riarria de Remema* per abastir els seus molins de Gaüses.¹⁵ Als principals rius, la primera obra de tals característiques que hem documentat és de la segona meitat del segle XIV, quan s'utilitzaren *lapidibus et fusta* i almenys cent quaranta-cinc mitgeres de calç en una important reconstrucció de la captació del rec dels molins fariners comtals de Castelló.¹⁶ No sabem del cert com era aquesta darrera resclosa —una part podria ser feta d'obra—, però alguns documents ens suggereixen que hi havia una estructura de fusta col·locada al damunt del bloc d'argamassa, o bé que una acumulació de pedres i calç reafirmava una palissada de fusta: un document de 1370 ens parla de les feines *ponendo trosses et ramam supra resclausam lapideam*,¹⁷ i una estimació de la mateixa, ja a mitjan segle XVI, confirma una opció semblant:

13 AHG, Ca 21, 1 d'octubre de 1299; AHG, Ca 126, 13 de març de 1330. *Glera*: terreny cobert de pedruscall més o menys mòbil. Llit de riu o de torrent sec i ple de còdols. Platja de palets i còdols.

14 Arxiu Diocesà de Girona (ADG), Pia Almoïna, Gaüses 79, 29 de novembre de 1278; AHG Pe 1, 25 de març de 1288; AHG, Pe 6, 31 d'agost de 1303; AHG, Pe 7, 31 de juliol de 1309 (*solo*); AHG, Pe 1544, 22 de juliol de 1315.

15 ADG, Pia Almoïna, Gaüses 125, 11 de novembre de 1303; ADG, Pia Almoïna, Gaüses 132, 30 de gener de 1308.

16 AHG, Ca 274, 18 de desembre de 1355 i 2 de març de 1356; AMCE, Empúries 2064, 15 d'abril de 1357.

17 AHG, Ca 156, 30 de març de 1370.

*Dita resclosa pèr star bé y sufficientment en aquella amplitut de vent y sinch palms y de largaria de sinquanta y sis canas de Monpeller tota la resclosa de pedre, y axí mateix pèr star bé y degudament tota la resclosa que és de palisada axí a la part de ponent com a la part de solixent, que tinga quatorze vies de pals axí com en la stima pasada.*¹⁸

En tot cas, i d'acord amb les seves singularitats, aquestes construccions eren objecte de contínues reparacions. Pel que hem vist fins al moment, i tal com suggereixen alguns documents, sembla que la majoria d'intervencions tenien la finalitat d'adobar els feixos de branques que es bastien al damunt de les estructures de pals; estructures, aquestes darreres, que podria ser que resistissin les periòdiques i a la vegada sobtades crescudes dels rius empordanesos. En els arrendaments del molí vilanoví de l'Abat, per exemple, tan sols es parlava de la cessió als arrendataris de les llenyes *de esporguim*, és a dir, de les branques sobreres del bosc del molí.¹⁹ Sobre la resclosa del rec comtal de Verges, una declaració de l'any 1331 ens assabenta de contínues destruccions i d'importants inversions per part dels administradors dels molins que hi estaven instal·lats. Especialment significatives són les paraules de Bernat Castelló, que afirmava haver vist construir la resclosa en cinc ocasions, les quals foren destruïdes *propter inundaciones et violentia aquarum* entre els terminis d'un mes i d'un any després de les respectives reparacions. Quan era arrendatari del molí de Belcaire i finançà la resclosa juntament amb els gestors dels molins de Verges i Palol, aquesta fou destruïda abans de ser refeta, i això que la quantitat invertida havia estat ja de

18 AMCE, Empúries 10163 (fotograma 0331).

19 Esporgar: tallar als arbres i arbusts les branques sobreres. Esporguim: branques i brots tallats a un arbre en esporgar-lo: vegeu ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...*

2.400 sous (*ante quam fuisse completa fuit destructa propter inundaciones*).²⁰

El manteniment de les rescloses era una qüestió realment important, i per això apareixia de manera recurrent en els contractes referits a la gestió dels molins: en primer lloc, es convenia el repartiment d'obligacions entre propietaris i arrendataris; en segon lloc, es registrava l'opció de fer esmena als arrendataris tants dies com els molins no poguessin moldre com a conseqüència del seu trencament amb motiu d'inundacions o de conflicte militar. Les rescloses no tan sols patien els efectes de les riuades, sinó que també eren objecte —com els molins— d'alguns episodis bèl·lics. Veiem que el 1305 el cavaller Gallard de Vilamalla, propietari del molí de la Vila (Far), convenia amb Guillem de Galliners, propietari d'un molí a Vilajoan, no emprendre accions contra els respectius molins, ni rescloses ni treballadors, amb motiu del conflicte que els enfrontava, tot i que la resclosa del molí de la Vila no era exclusiva del molí, sinó que era del rec de l'Alguema.²¹ A finals de l'any 1325, la resclosa del molí de Sant Pere Pescador, que havia estat destruïda per una riuada (*fracta propter aquas*), no era reconstruïda per una disputa entre el seu propietari, Berenguer de Fortià, i la universitat de la vila; i quatre anys més havia estat malmesa presumptament per alguns homes de l'Armentera.²²

Fos com fos, sabem també que alguns molins tenien més d'una resclosa. Més enllà dels casos en què una instal·lació tenia captacions en diferents rius o rieres o bé en diversos trams d'aquests, ens referim al fet que un mateix molí comptés amb diferents tipus de rescloses. Al molí castellaní de la Coromina, per

20 Guillem Andreu deia que la resclosa va ser feta pels arrendataris del molí comtal *et quod qualibet vice infra modicum tempus destruebatur* amb motiu de la força de l'aigua. Ell només l'havia vist trencar la vegada que l'havia fet en nom del comte (*illa vice qua hic testis fecit resclausam nomine dicti domini comitis*). Andreu afegia també que quan va fer la resclosa hi va destinar entre 1.500 i 2.000 sous. En canvi, Guillem Corçà *vidit ibi feri resclausam bene per V vel VI vices per emptores molendinorum de Virginibus tempore quo nobilis domina Marchesia comitissa Impuriarum condam tenebat castrum de Virginibus, et quolibet vice durabat ibi ipsa resclausa per modicum tempus de quo non recordatur*: AMCE, Empúries 8815.

21 AHG, Ca 79, 2 de setembre de 1305.

22 AHG, Ca 119, 17 de desembre de 1325; AHG, Ca 51, 15 de desembre de 1329.

exemple, a principis del segle XIV s'hi distingia la resclosa major d'una resclosa més petita adjacent a la seva entrada (*resclausam maiorem et etiam minorem, supra passum*): la primera, la que realitzaria la captació d'aigua del riu Muga; la segona, la que controlaria l'accés d'aigua a les rodes del molí.²³ En d'altres molins s'intueix aquesta realitat, tot i que en molts casos les denominacions en plural o en singular són prou arbitràries: en l'arrendament del mestratge del mateix molí de la Coromina el 1313, de fet, es parlava de l'obligació del mestre de fer les obres necessàries al molí i a la seva resclosa (*in dicto molendino et eius resclausa et apparatibus*); al molí castellaní del Comte, se'ns parla de rescloses, en plural, en l'arrendament de 1316, i de resclosa, en singular, els anys 1313, 1323 i 1329;²⁴ els molins Nou i de Guaitallop (Peralada) estaven instal·lats en una mateixa canalització, però en prou ocasions es feia referència a les seves rescloses.²⁵

Per acabar aquest punt, fem referència a la part d'aquestes captacions més immediata a la canalització que se'n derivava, i que en la documentació empordanesa de l'època rebia el nom —en llatí— de *cabiracum* o *cabiragum*, entre d'altres accepcions. Aquestes foren les paraules utilitzades l'any 1274 en el conveni signat entre el comte Hug V i Arnau de Foixà amb motiu de la instal·lació de la presa del rec comtal de Verges en una propietat d'aquest darrer a la Salvetat de Jafre. Més concretament, Arnau concedia a la casa comtal la possibilitat de construir el *cabiracum resclause dicti regi* en els seus dominis a canvi d'un cens, i si el cens deixava de ser pagat el primer podria destruir la resclosa i *claudere*

23 AHG, Ca 1501, 7 de febrer de 1308 i 7 de febrer (*solo*) 1308.

24 En l'arrendament del molí del Comte el 1316 es parlava de *resclausas et omnes cabirachs dictorum molendinorum*; en els arrendaments dels anys 1313, 1323 i 1329, en canvi, es parlava de *resclausam et omnes cabirachs*. Podria ser que es parlés de rescloses tant per la captació del riu com per d'altres preses construïdes en la mateixa séquia.

25 AHG, Pe 1544, 22 de juliol de 1315. En les vendes, establiments o arrendaments d'alguns altres molins veiem que també s'utilitzava el terme *resclosa* en plural. Molí d'en Vilar (Peralada): AHG, Pe 1, 25 de març de 1288; AHG, Pe 2, 19 de febrer de 1297. Molí d'en Taverner (Cabanes): AHG, Pe 1560, 11 de juny de 1307 i 11 de juny (*solo*) de 1307. Molins de Vila-sacra: AHG, Ca 142, 14 de desembre de 1307. Molí de Sant Pere: AHG, Ca 135, 23 de maig de 1334. Molí del Bes (Santa Maria de l'Om): AHG, Pe 42, 14 de desembre d 1343.

*etiam capud dicti regi.*²⁶ Aquests elements, que hem traduït com a caps de rec, apareixen en la documentació referida als molins de les ribes de la Muga i Fluvià.²⁷ Ens interessen especialment les instal·lacions en les quals no documentem l'existència de cap canalització, ja que els caps de rec podrien ser els petits conductes que permetrien allunyar-los uns pocs metres del llit del riu —minimitzant així els efectes de les seves crescudes— i irrigar algunes terres properes, com hem documentat als molins castellonins de la Coromina, en Mercadal i l'Hospital, dels quals ja hem parlat anteriorment.²⁸

26 AMCE, Empúries 4884, 15 de setembre de 1274; AMCE, Empúries 4885, 15 de setembre de 1274.

27 Uns anys més tard, i amb relació al molí de Sant Pere, es parlava del *capitis resclause sive cabirach molendini*: AHG, Ca 413, 2 de desembre de 1326. Tres anys més tard, documentem una causa amb motiu de *quandam fractura que dicitur fore facta in resclausa sive cabiracho molendinorum Sancti Petri Piscatoris* per alguns homes de l'Armentera: AHG, Ca 51, 15 de desembre de 1329. A principis del segle XII, quan l'abat de Santa Maria de Roses feia concessió del seu molí de Castelló, es registrava la cessió dels arbres situats als costats del cap de rec (*que ad cabirago pertinent, tam inferius quam superius*). Gairebé un segle més tard el mateix cenobi adquiria una terra situada en un dels extrems del cap de rec: vegeu MARQUÈS I PLANAGUMÀ, Josep M. *El cartoral...*, p. 59 i 65. Marquès transcriu *cabinag*, però la consulta de l'original ens fa decantar clarament per *cabirag*. D'altra banda, sabem que el 1331 Albert de Trilla reconeixia tenir en feu pel monestir de Sant Pere de Rodes el seu nou molí (de la Casa, a Vilanova) sobre el rec dels molins fariners de Castelló, tal com l'antic molí que tenia en *alveo Sambuce* amb els seus *cabirachs et nemoribus et omnibus eorum adiacenciis*: AHG, Ca 2113, 20 de juny de 1331. A la mateixa parròquia, el 1307 Ponç Valls de Peralada venia a Guillem Ferrer, clergue, una terra *in loco vocato Cabirach* que limitava a orient amb el bosc comtal i al nord *in rego molendinorum abbatis Sancti Petri*: AAHG, Pe 1560, 24 de maig de 1307. Documentem una terra a Castelló *iuxta cabirachum molendini Raimundi Iudicis*, que limitava a occident *in recho molendinorum domini comitis*: AHG, Ca 2100, 6 de juny de 1303.

28 Quan el 1301 el propietari del molí d'en Mercadal reconeixia els drets del priorat de Sant Tomàs sobre aquesta instal·lació i algunes de les terres annexes, el molí fou situat *intre molendina Hospitalis Sancti Johannis Jerusalemi et molendina abatis Sancte Marie de Rosis*, mentre que el conjunt de la propietat limitava: al nord amb la Muga, al sud amb un antic tram del riu, i a orient amb la coromina del monestir de Santa Maria de Roses i en la *rippa sive cabiracho* de Perpinyà Moner que havia estat de Pere de Mata, propietari del molí de la Coromina: AMCE, Empúries 6036, 19 de novembre de 1301. El cap de rec de

1.1.2. Les canalitzacions

Tal com han suggerit fins al moment diversos historiadors, és lògic que, d'acord amb les singularitats dels rius i les rieres mediterrànies, els molins catalans medievals es situessin majoritàriament en canalitzacions fetes per la mà de l'home. D'aquesta manera, les instal·lacions evitaven en gran part les destruccions causades per les sobtades i violentes crescudes dels cursos en els moments de fortes precipitacions; però, a més, i especialment als indrets amb menys recursos hídrics, la darrera part d'aquestes canalitzacions podia ser utilitzada per acumular l'aigua que posteriorment accionaria els seus aparells.²⁹

A les terres empordaneses, la documentació de què disposem ens assabenta, en primer lloc, de l'existència d'unes grans séquies senyoriales a la zona més baixa de la plana, en les quals hi havia instal·lats un nombre important de molins, que amb modificacions de certa importància han arribat fins als nostres dies. Ja fa anys que no mouen els aparells de cap molí, tot i que en alguns casos encara són utilitzades per a la irrigació —de zones d'horta especialment— i són visibles en part del seu recorregut.³⁰ A la Muga, la primera gran canalització era la que abastia els molins de Cabanes. La seva construcció va ser duta a terme juntament amb altres obres per prevenir de les inundacions després d'una devastadora crescuda de la Muga i

Perpinyà Moner podria ser part de la xarxa hídrica que abastia el molí de la Coromina. Més enllà del fet que a principis del segle XIV el mateix Perpinyà Moner era qui gestionava aquesta instal·lació, veiem com fou ell mateix qui el 1316 cedí al seu fill una terra al costat del *cabirachum* del molí de la Coromina, que limitava a migdia amb la coromina de Santa Maria de Roses: AHG, Ca 2107, 28 d'agost de 1316.

29 Vegeu, per exemple, CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*

30 Ens serveix d'indicador el fet que la majoria de conduccions han arribat fins als nostres dies, tot i que hem de tenir present que aquestes poden haver estat objecte de modificacions importants al llarg dels segles. L'actual rec del Molí de Castelló, per exemple, havia estat considerat fins no fa gaire medieval en la seva totalitat, però com veurem tot seguit —si bé una part correspon amb una construcció de la primera meitat del segle XIV, 1331 aproximadament— el seu traçat és en conjunt d'època moderna. Cal precisar que en la mesura del que és possible hem anomenat les canalitzacions amb els noms que apareixen en la documentació medieval, tot i que també eren anomenades d'altres

del Llobregat, i la primera referència que en tenim és de mitjan segle XIII (1253), quan hi havia instal·lats almenys dos molins: els que a finals de la centúria eren de la família Taverner i del priorat de Sant Feliu de Cadins, respectivament.³¹ Per aquesta darrera instal·lació, anomenada de la Cavalleria o de la Milícia, sabem que la séquia passava a tocar del nucli urbà de la vila (la localització més precisa situava aquest molí *subtus villam seu locum de Cabanis, iuxta vallos ipsius loci orientales*).³² Podria ser que el rec coincidís amb els fossats dels murs, com va ser habitual en d'altres poblacions, però no ho sabem del cert. En ocasions els molins constituïen un perill en cas d'atac —ja que podien ser utilitzats pels assaltants—, i potser el de la Cavalleria i la canalització s'apartaven uns metres de la muralla de Cabanes. En tot cas, aquesta possible separació hauria estat petita, ja que el molí estava també molt a prop de l'edifici de l'església.³³

maneres. Per exemple, els recs que en el present treball hem anomenat de Verges o de Cabanes eren citats com a tal en el període estudiat (*rego de Virginibus i rego de Cabanes*), però també com a recs del Ter i de la Muga, respectivament (*rego Titeris i rego Sambuce*), entre d'altres. En ocasions tan sols es feia referència al rec del molí o dels molins sense especificar quin era.

- 31 Arxiu del Castell de Peralada, Secció B, Carme 13, 17 de maig de 1253; AHG, Pe 1145, 27 d'agost de 1294. Un document de l'any 1334 ens assabenta que anys abans *propter diluvia et inundaciones aquarum fluminis Sambuce et riperie Lupricati fuit villa de Cabanis destructa et diruta*, i fou fet *regum quo aqua labitur et vadit ad villam predictam de Cabanis causa molendi*: AHG, Pe 1003, 30 de novembre de 1334.
- 32 ADG, Pergamins de Cadins 411, 7 de març de 1347.
- 33 L'any 1357 se citava el molí *vocatum de Ecclesia, situm in rego molendinorum de Cabanis*, el qual creiem que feia referència a l'esmentat molí de la Cavalleria: ADG, Pergamins de Cadins 462, 27 de gener de 1357. Tanmateix, a partir d'aquí les dades d'aquesta canalització són menys clares, ja que ni tan sols sabem si abastia els molins que posseïa el monestir de Santa Maria de Vilabertran, encara dins del terme de Cabanes però més a prop del riu. Sobre la localització dels molins del cenobi, l'any 1306 documentem una venda al ferrer Pere Selles d'una terra a Cabanes situada *infra regum molendini monasterii Villebertrandi et flumine Sambuce*: AHG, Pe 7, 28 d'abril de 1306. L'any 1345 dos picapedrers de Peralada convenien amb els procuradors de la Caritat Major d'aquesta vila fer *unum pontem lapidibus et semento cum tribus archets in rego molendini de Sancta Maria* en el camí que es dirigia a Vilabertran: AHG, Pe 1045, 14 de febrer de 1345; AHG, Pe 42, 11 de setembre de 1343; AHG, Pe 1045, 1 d'octubre de 1343.

Riu avall, i a banda de la petita canalització que abastia els molins que la Caritat Major de Peralada posseïa en aquesta població,³⁴ és ineludible diferenciar entre abans i després de la construcció dels nous casals de molins comtals castellanins a finals del primer terç del segle XIV. Fins l'any 1331, més enllà dels caps de rec als quals hem fet referència, tan sols dues de les deu instal·lacions situades a les ribes del riu disposaven d'una canalització pròpia de certa importància: el molí vilanoví de l'Abat i el molí del Comte a Castelló. El primer era propietat del monestir de Sant Pere de Rodes, i la seva séquia abastia una zona d'hortes situada al costat de la Muga, i potser el molí que els Trilla tenien en feu pel cenobi en la mateixa població.³⁵ El rec comtal castellaní, d'altra banda, amb un major recorregut, tenia el seu origen al terme de Vilanova i transcorria per la zona de les Clotes i els Colangres fins arribar al puig de la Muga, on hi havia el molí dels comtes a Castelló abans de la gran reestructuració de Pere I. La primera referència d'aquesta instal·lació és de l'any 1239, però probablement era anterior, així com la seva séquia, que també era utilitzada per a irrigar la zona d'hortes instal·lada al seu voltant i abastir el molí d'en Jutge. La proximitat del rec amb les valls de la vila suggereix, a més, la possibilitat que una part de les seves aigües fos conduïda en direcció a l'oest del nucli emmurallat de

34 Les dues instal·lacions de la Caritat eren localitzades habitualment *in ripperia* o bé *in flumine Sambuce*, i l'espai entre la Muga i el rec sembla que era ocupat per unes propietats presumiblement no gaire extenses. L'any 1314 documentem dues feixes *in loco vocato Gueytallop* que afrontaven a orient *in ripperia* i al nord *in rego molendini de Gueytallupo*: AHG, Pe 9, 19 d'agost de 1314. El 1318 una terra prop de la Muga afrontava a orient *in rego molendini Novi Caritatis*: AHG, Pe 14, 28 de juliol de 1328. Un document de l'any 1345 ens parla d'una closa al costat del molí Nou que limitava amb el rec d'aquest, a migdia, i amb la Muga, al nord: AHG, Pe 1045, 1 de febrer de 1345. L'any 1360 documentem una terra *in loco vocato Sambucha ho molendinum Novum* que afrontava al nord amb la Muga: AHG, Pe 82, 4 de març de 1360.

35 Pel que fa al rec del molí del cenobi, vegeu els seus arrendaments i AHG, Pe 1560, 24 de maig de 1307. Quant al molí dels Trilla: AHG, Ca 2113, 20 de juny de 1331.

la vila, on es concentraven les adoberies.³⁶ Els molins castellanins i vilanovins restants estaven situats ben a prop del llit del riu, del qual amb prou feines es devien apartar uns metres; en la documentació apareixen localitzats *in ripperia*, *in flumine* o *in alveo Sambuce*, mentre que els molins del Comte i d'en Jutge ho feien habitualment *in rego Sambuce*. Que les instal·lacions de les ribes del riu disposaven de petites canalitzacions és cert, com hem vist en un punt anterior, però eren ben petites. Probablement els molins estaven situats en els indrets on més fàcilment podien situar la captació d'aigua sense comprometre, en la mesura del que fos possible, la seva integritat en previsió d'una riuada.

Aquesta situació va canviar significativament a finals del primer terç del segle XIV, amb motiu de la construcció dels nous casals de molins comtals de Castelló i les dues séquies que els abastien (1331-1336), quan foren desmantellats els molins existents fins llavors a les ribes del riu a Castelló i Vilanova.³⁷ La

36 Amb relació a la séquia comtal: AMCE, Empúries 2306, 26 de setembre de 1296; AMCE, Empúries 2001, 25 de juny de 1331. El desembre de l'any 1303 Gironí Teixidor tenia un hort *aput Conangle* que limitava a orient *in recho molendini domini comitis* i a occident *in rieria veteri*: AHG, Ca 77, 20 de desembre de 1303. La riera Vella era un tram secundari de la Muga. Pel que fa a la proximitat del rec amb les valls de la vila, sabem que l'any 1294 Joan Mitjà tenia un clos proper al molí comtal que limitava: *ab oriente in vallibus ville, ab occidente in reguo molendini domini comitis*: AHG, Ca 7, 13 d'abril de 1294. Potser també havia abastit el molí bataner de l'Alquer, construït pels volts de l'any 1287 al costat del molí comtal, però que fou desmantellat ben aviat.

37 Més concretament, el desmantellament dels molins del darrer tram de la Muga fou conseqüència de la construcció del rec dels molins fariners poc abans de 1331. La primera referència a la canalització és de principis d'aquest any, quan el comte concedia al monestir de Sant Pere de Rodes la possibilitat de construir-hi un molí en esmena del que tenia el cenobi fins aleshores a Vilanova (el molí de l'Abat), però la seva planificació fou sens dubte anterior, ja que a finals del mes de desembre següent ja era operativa. Pel que fa a la concessió al monestir de Sant Pere de Rodes: AMCE, Empúries 1999, 14 de febrer de 1331. El document no ens diu que el rec fos el dels molins fariners de Castelló, però així ho podem confirmar per documents posteriors: AMCE, Empúries 2030, 20 de gener de 1346; AMCE, Empúries 3337, 27 d'agost de 1563. El molí de l'Abat estava situat sota el molí que el cavaller Albert de Trilla construï en la mateixa canalització. A finals del mateix any (1331), quan s'arrendaven per primera vegada els primers casals de molins fariners comtals, els que posteriorment serien coneguts amb el nom de molins de Dalt i del Mig, la séquia havia de ser, evidentment, operativa.

decisió ens pot semblar exagerada, però la derivació d'aigües va ser important, i en períodes de sequera perllongada podia haver ocasionat problemes d'abastiment a alguns molins. Un document registrat l'any 1332 es referia fins i tot al fet que el comte Pere I *mutavit flumen Sambuce, et ipsum flumen dirivavit per regum novum* en direcció als nous molins comtals de Castelló —en referència al rec que abastia els casals de molins fariners de la vila.³⁸ Creiem, però, que els artífexs d'aquesta primera obra ja tenien en ment la planificació i construcció, poc després (1332), del molí bataner i la seva canalització, i que l'objectiu anava més enllà de la construcció d'un molí comtal destinat al batanatge de teixits, el qual sens dubte s'hauria pogut instal·lar en la séquia dels molins fariners: es tractava d'un projecte més ambiciós que comportava la construcció d'una nova canalització amb la qual poder irrigar més terres i abastir les manufactures instal·lades al sector occidental, fora murs, de la vila comtal.³⁹

Pel que fa al traçat de les dues noves séquies comtals, sabem que —a diferència del rec del Molí actual— s'originaven al nord del nucli urbà de Vilanova de la Muga. La primera i probablement més important, la que abastia els molins vilanovins de l'Abat i la Casa, i els tres casals de molins fariners de Castelló, ho feia prop del puig Millot, prop dels límits amb el terme de Peralada; tot i que, ateses les queixes dels vescomtes de Rocabertí en aquest sentit, podria ser que fins i tot s'iniciés dins dels límits d'aquesta població.⁴⁰ Més enllà del seu origen, però, el seu recorregut

38 AHG, Ca 130, 14 de juliol de 1332.

39 El novembre de 1332 documentem el *mutum, ad opus operas casalis et regui molendinorum draperiorum que incipit facere in villa Castilionis* el comte Pere I, i que fiava el canvista Pere Gomir: AHG, Ca 154, 19 de novembre de 1332. Ja era operatiu almenys l'any 1335, quan els arrendataris del molí bataner contractaven els serveis del vilanoví Bonanat Roig per tal de vigilar les cadiretes de la plaça de Vilanova que regulaven l'accés d'aigua al rec: AHG, Ca 136, 23 de juny de 1335.

40 Els documents elaborats l'any 1331 amb motiu del desmantellament dels antics molins de les ribes de la Muga ens diuen que el seu inici era *infra parrochiam* de Vilanova, però un d'ells afegeix a més *supra dictum locum de Villanova*: AMCE, Empúries, 14 de febrer de 1331. L'any 1396 Bernat Messeguer reconeixia tenir sota domini directe de la casa comtal una terra al lloc anomenat *Puiamiyot*, en referència sens dubte a l'actual puig Millot, tot just al costat del *recho molendinorum*

pel terme de Vilanova és una incògnita. A banda del pas de la séquia per determinades zones que no hem pogut identificar d'acord amb la toponímia actual, tan sols hem documentat la instal·lació dels dos primers molins que abastia, de la Casa i de l'Abat, al costat de la casa forta dels Trilla i del nucli de Vilanova, respectivament.⁴¹ Sense que això permeti precisar gaire més el seu traçat, pot ser que el rec dels molins fariners es correspongui, almenys en part, amb la canalització que apareix amb el nom de *conducto antiguo de los molinos de Castelló* en un mapa de la segona meitat del segle XVIII, la qual s'originava al nord de la població de Vilanova i entroncava amb el traçat de l'actual rec del Molí al costat del pont de la Rajola.⁴²

Ateses les característiques del terreny i les informacions que ens aporten alguns estudis, és pràcticament segur que des del pont de la Rajola fins a la zona on hi havia instal·lats els tres molins fariners, la canalització seguís el mateix traçat que l'actual rec del Molí.⁴³ Tanmateix, a partir d'aquest punt, el darrer tram de la séquia és altra vegada desconegut en gran part. L'any 1331, quan tan sols hi havia construïts els dos primers casals de molins fariners (els posteriorment anomenats molins de Dalt i del Mig), el rec es dirigia cap a la Muga suposem que seguint

bladeriorum, és a dir, el rec dels molins fariners o bladers de Castelló: AMCE, Empúries 10604 (fotograma 0463), 3 d'octubre de 1396. L'any 1332 documentem l'adquisició i pagament de diverses terres per part de la casa comtal, per les quals passava el *regus novus molendinorum* en els llocs anomenats Golter i puig Millot a Vilanova: AHG, Ca 154, 20 de juliol i 4 de novembre de 1332. Certament, la resclosa era ben al nord de Vilanova, ja que el vescomte de Rocabertí protestava al comte d'Empúries en considerar que unes obres d'una nova resclosa comtal —creiem que la del rec dels molins fariners— eren situades *infra limites sive terminos dicte ville de Petralata*: AHG, Pe 100, 9 de setembre de 1340; AMCE, Empúries 9492 (fotograma 0148).

41 AHG, Ca 2113, 20 de juny de 1331; AMCE, Empúries 7262, setembre de 1368; AMCE, Empúries 3337, 27 d'agost de 1563.

42 RIBAS, Pasqual. *Atlas de Castelló d'Empúries. Segles XVII al XIX*. Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries, 2000, p. 70.

43 COMPTE, Albert. «L'entorn rural...».

la direcció de nord a sud.⁴⁴ Posteriorment, i coincidint amb la construcció del tercer casal fariner, la séquia fou dirigida en direcció *ad mare dicte ville Castilionis*, on desembocava la zona de la Rubina, probablement per on avui ho fa el rec dels Salins.⁴⁵ De fet, sabem també que en el seu darrer tram, la canalització passava prop de les salines i l'estany de Castelló, connectant amb d'altres conduccions i amb la possibilitat de derivar-hi una part del seu cabal amb diferents funcions.⁴⁶

Pel que fa a la canalització que abastia el molí bataner, cal precisar que fins fa poc la historiografia local castellanina hi feia referència com una derivació del rec dels molins fariners que també abastia les adoberies i tintoreries de la vila.⁴⁷ Realment, aquesta sembla l'opció més lògica, però la realitat fou una altra. En primer lloc, ara sabem que la séquia es remuntava més al nord del que s'havia imaginat: el 1335, per exemple, unes comportes que en controlaven el cabal d'aigua estaven instal·lades a la plaça de Vilanova.⁴⁸ Podria ser que en aquests moments el rec fos una derivació de la séquia dels molins fariners, però alguns documents ens assabenten de l'existència d'una resclosa pròpia (1340) i que el rec es remuntava més al nord del nucli urbà

44 L'any 1331, quan hi havia construïts els molins de Dalt i del Mig, al costat dels portals de la Gallarda i de Sant Francesc, el rec es dirigia altra vegada a la Muga (*reducitur ad alveum dicte riarie seu fluminis Sambuce*): AMCE, Empúries 2001, 25 de juny de 1331.

45 AMCE, Empúries 9363 (fotograma 0378), 12 de setembre de 1336. Els documents ens assabenten de l'escurament del rec a la segona meitat del XIV fins a la Rubina: AMCE, Empúries 2265, 1 de maig de 1377.

46 Precisament per aquest motiu, l'escurament del darrer tram del rec, el que anava des del molí de Baix fins al mar, era assumit a parts iguals pels batlles de l'Estany, dels molins fariners i de les salines. Pel que fa a la derivació d'aigües del rec cap a l'Estany i salines: vegeu GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 100-101.

47 Vegeu, per exemple, COMTE, Albert. «L'entorn rural...». Alguns autors s'hi refereixen com a rec de les Adoberies o de Santa Clara, que foren dos dels noms amb els quals fou coneguda la séquia al llarg dels segles.

48 AHG, Ca 136, 23 de juny de 1335.

d'aquesta població (1347).⁴⁹ Pel que fa al seu recorregut, sabem que passava molt a prop dels murs de Vilanova, al costat dels quals a mitjan segle XIV es construï un nou molí comtal que molia amb l'aigua del mateix rec. Fins i tot podria ser que —de la mateixa manera que ocorria a la vila comtal amb la séquia dels molins fariners— la canalització coincidís amb els fossats dels murs, ja que sabem que aquest darrer molí va ser desmantellat per evitar que fos utilitzat per les tropes de Jaume de Mallorca per assaltar aquesta població.⁵⁰ Tot seguit, la séquia es dirigia cap a Castelló, sembla que aprofitant part del traçat de l'antic rec del molí castelloní del Comte del puig de la Muga; fet que possibilità la remodelació a mitjan segle XIV d'una instal·lació situada a l'antiga conducció comtal fins a l'any 1331: el molí d'en Jutge.⁵¹ En comptes de desembocar les aigües al riu a l'altura del puig de la Muga, però, la nova canalització del molí bataner girava en direcció als barris situats a occident del nucli de la vila, on se situaven un gran nombre d'obradors del cuir i del tèxtil, especialment adoberies i tintoreries, a més del mateix molí. Finalment, la séquia circumval·lava la població per migdia i

49 L'1 de gener de 1341, en arrendar-se el molí bataner, s'estipulava que l'arrendatari s'hauria de fer càrrec del manteniment del rec i la *resclauseta* amb el consentiment de Pere Llorenç i de l'Albanyà; i onze dies més tard, el 12 de gener del mateix any, Ponç Blanc, batlle dels molins fariners, reconeixia haver cobrat de Berenguer Conill, administrador del comtat, els 904 sous i 2 diners melgoresos que havia costat el manteniment del rec i la resclosa dels molins bataners de Castelló l'any 1340 (*regui et resclause molendinorum draperiorum dicti domini infantis in villa Castilionis constructorum*): AHG, Ca 2044, 1 i 12 de gener de 1341. L'any 1347 documentem una mota que separava els dos recs, del rec dels molins fariners i del molí bataner, *supra Villam Nova*: AHG, Ca 223, 12 de juny de 1347.

50 Andreu Llorenç assegurava que el comte Joan I el va fer enderrocar *tempore guerre regis Maioricharum, pro tuitione forcie dicti loci de Villanova*: AMCE, Empúries 2105.

51 AMCE, Empúries 7265, 24 de febrer de 1355; AHG, Ca 233, 26 de febrer de 1361. Ja prop de Castelló, el rec passava pel Guirembau i Colangres, tal com feia el rec del molí comtal del puig de la Muga, ben a prop del riu. El juny de 1336 documentem una terra que limitava a occident amb la Muga i al nord *in rego molendinorum draperiorum*: AHG, Ca 82, 6 de juny de 1336. El 1347, un hort del *Girembau* era al costat del *rego molendinorum draperiorum*: AHG, Ca 183, 3 de novembre de 1347.

desembocava al rec dels molins fariners abans del molí de Baix, a prop del convent de Sant Francesc.⁵²

Abans de la construcció de les dues canalitzacions dels nous casals de molins comtals castellanins, la infraestructura hídrica més important de la meitat nord del comtat, quant a la llargada de les seves conduccions i al nombre de molins que abastia, era la formada pels diversos recs derivats de l'Alguema i el Manol, que convergien en una séquia que desembocava al mar al terme de Castelló.⁵³ Els primers documents que ens parlen de la seva existència són de mitjan segle XIII (1262-1263), i es refereixen a dos molins de Fortià: del Prat d'Amunt i dels Horts, operatius també en el període del nostre treball.⁵⁴ Desconeixem quantes instal·lacions existien llavors i quines eren les seves conduccions, però creiem probable que aquestes darreres fossin ja derivades del Manol i Alguema. De fet, pocs anys més tard (1282), quan el monestir de Sant Pere de Rodes i el comte Ponç Hug IV convenien la construcció d'una canalització a la zona del Prat, als termes de Castelló i Fortià, s'especificà que els molins que s'hi construïssin podrien comptar *cum omnibus ductibus aquarum et reguis videlicet de Alguema et de Villasacher et de Maneol et omnium aliorum locorum*.⁵⁵ I d'aquest mateix any és la primera referència a un tram de la infraestructura al terme del Far, quan es parla del molí de Ramon del Far *in rego vocato*

52 AHG, Ca 66, 1 de febrer de 1343; AHG, Ca 177, 17 de desembre de 1345; AHG, Ca 182, 2 de novembre de 1346; AHG, Ca 183, 10 de setembre de 1347 (*solo*); AHG, Ca 226, 25 de febrer de 1349 (*solo*).

53 Prenem d'exemple el rec que fins fa poc abastia diversos molins al Far i a Fortià, tot i que les modificacions al llarg dels segles poden haver estat importants.

54 AHG, Ca 156 bis, 19 de setembre de 1262 i 7 d'agost de 1263. Cal dir que el molí que en el present treball hem anomenat dels Horts, en ocasions apareix esmentat com a molí de Cors, com en aquest document de l'any 1262.

55 AMCE, Empúries 3990, 14 d'agost de 1282. Tot i el conveni, tan sols el cenobi va construir-hi nous molins: del Mata i del Prat. L'any 1286 veiem que es va atorgar arrendament per part de l'abat de *illa dua molendina que habemus in parrochia de Furtiano in rego quem nos fecimus construxi in dicta parrochia*. El febrer de 1287 documentem una terra al Prat que limitava amb dos recs: *ab oriente in recco Abbatis, a meridie in rego Comitatis, ab occidente carraria mediante in clausa de na Bada, a circio in dicto rego Abbatis*: AHG, Ca 14, 16 de febrer de 1287.

de s'Abat, tot i que l'escrivà havia anotat i ratllat posteriorment *in rego de Alguema*, que és com habitualment era anomenada la conducció principal.⁵⁶

També el Ter era objecte d'una derivació important de les seves aigües durant el període estudiat: una, la que abastia els molins que els comtes tenien a les poblacions de Verges, Belcaire i Empúries, entre d'altres, i que, tot i tenir la seva captació prop de Jafre, era anomenada habitualment amb el nom de rec de Verges. És evident que el darrer tram del riu comptava també amb d'altres captacions —la dels molins de Torroella de Montgrí o Foixà, per exemple—, però la desviació cap a les esmentades instal·lacions comtals era la més important.⁵⁷ Pel que fa al seu recorregut, podem prendre d'exemple —a banda de la posterior instal·lació de la captació a prop de Colomers— el rec actual, tot i que hem de tenir en compte que pot haver estat objecte de modificacions al llarg dels segles, algunes de les quals ja en època medieval. La primera referència a una conducció derivada del Ter a iniciativa comtal ens remet al

56 AHG, Ca 1944, 19 de febrer de 1282. Gairebé tots els molins d'aquesta zona apareixen localitzats en el rec o la riera Alguema; el molí del Prat d'Amunt, en canvi, apareix en el rec del Manol i de l'ullal d'en Rotllan, recs que provenien molt probablement dels molins de Vila-sacra, i que desembocaven a la riera de l'Alguema, dins del terme de Fortià. A principis del segle XIV el darrer tram de la canalització va estar a punt de ser objecte d'una important modificació a iniciativa de la casa comtal, que finalment no va reeixir, i que en certa mesura mantenia punts en comú amb la gran reestructuració duta a terme uns anys més tard durant el govern del comte Pere I. Més concretament, amb motiu dels perjudicis —als quals hem fet referència anteriorment— que causava la séquia en el tram dels molins del Prat i de Mata, es va convenir modificar-ne una part del recorregut, el desmantellament d'aquestes dues instal·lacions i la construcció d'un nou molí comtal. Es van adquirir les terres per fer-hi passar la conducció i per instal·lar-hi el molí; fins i tot es va construir algun tram del nou tram de la séquia, però finalment el projecte no va prosperar del tot: AMCE, Empúries 3983, 28 d'agost de 1309; AMCE, Empúries 3984, 29 de desembre de 1313. L'any 1311 documentem una terra al pla del Torredà que limitava a orient amb un camí *per quam nunc transit regus molendinorum domini comitis*, i el 1316 una terra a la coromina d'en Llobet per *quam nunc transit regus novus molendinorum domini comitis*: AHG, Ca 84, 27 de març de 1311; AHG, Ca 2107, 5 de novembre de 1316. Sembla, però, que el rec deixà de portar aigua i fou establert: AHG, Ca 2109, 6 de maig de 1319.

57 Probablement per això l'any 1303 va ser motiu d'un conflicte, com veurem en un proper capítol, entre el comte d'Empúries i el rei (senyor de Torroella).

segle XII, quan el comte Ponç Hug I o bé el seu nét, Ponç Hug II, concediren en feu al senyor d'Albons la possibilitat de disposar de les seves aigües.⁵⁸ Les dades més precises, però, són ja de finals del segle XIII. Llavors, la séquia s'iniciava a la Salvetat de Jafre i discorria en direcció al litoral tot abastint els molins dels Bordils; de Palol, a Jafre; d'en Cortada, a la Tallada; d'en Camós, a Verges; i les instal·lacions comtals de Verges, Belcaire i Empúries.

Finalment, a la part sud del comtat hi havia encara una canalització prou important derivada del Daró que abastia el molí comtal a Ullastret i els molins d'alguns senyors de la zona. La primera referència que en tenim és de 1265, quan Gilabert de Cruïlles convenia amb Arnau de Sant Miquel la construcció d'una part del seu traçat pels dominis d'aquest darrer.⁵⁹ Pocs anys més tard (1272), quan el comte Hug V es comprometia a mantenir-ne les rescloses —probablement amb motiu de la construcció o reparació d'un molí comtal a Ullastret—, la séquia tenia dues captacions: una a Sant Martí de Llaners i l'altra *iuxta et super passum vocatum de Adarone*.⁶⁰ Ja a la segona meitat del segle XIV, un document originat amb motiu d'uns problemes de funcionament del molí comtal a Ullastret ens assabenta que, a banda d'aquesta darrera instal·lació, la séquia també abastia els molins *d-en Terrades i d-en Vilagut*.⁶¹

58 L'any 1297 Gueraula, vídua de Berenguer d'Orriols, senyor d'Albons, reconeixia al comte Ponç Hug IV que un comte anterior de nom Ponç Hug havia concedit a Jofre Pere, predecessor dels Orriols, *ad feudum, aquam que currebat vel currere de alveo Titeris ad puteum Sancti Johannis de Bidinga sive ad Alburnos, cum omnibus iuribus que in ipsa aqua ipsi comiti condam pertinebant sicut dicti termini includebant ad construhendum molendinos vel quicquid facere voluerit*, en document del 27 de juny del setzè any del regnat del rei Lluís (1123 o 1152): AMCE, Empúries 1257, 6 de maig de 1297.

59 AMCE, Empúries 5311, 18 d'abril de 1265

60 AMCE, Empúries 5312, 7 de juny de 1272.

61 AMCE, Empúries 5420, 13 de setembre de 1373. L'any 1289, el comte Ponç Hug IV, atenent als serveis d'Arnau de Terrades, li cedia el domini directe del mas d'en Terrades, que el comte Hug li concedí en feu. També enfranquia *omnia molendina que tu habes apud Oleastretum cum aqueductis et aqua seu aquis quas tu vel tui accipere possitis de riera de Adarone* o d'altre riu i dur-la al seu molí *per quascumque drecrias seu loca nostri terminis ser iurisdiccioni de Oleastroto*. Li concedia que pogués *exaguar et facere coharechs usque ad parrochiam de Libiano*: AMCE, Empúries 5429, 25 de febrer de 1289.

La construcció d'aquestes canalitzacions suposava una planificació complexa i requeria, en primer lloc, el fet de disposar de l'aprovació dels senyors de les poblacions per les quals transcorria el seu recorregut. Aquesta qüestió quedava resolta en les séquies situades dins d'una mateixa senyoria, com podria ser el cas del rec de Cabanes, però en d'altres comportava la realització de convenis entre diferents parts. Per a la instal·lació de la captació del rec de Verges a la Salvetat de Jafre, per exemple, el comte Hug V va haver de concedir a Arnau de Foixà, senyor del lloc, un cens realment important (200 mitgeres d'ordi i 55 de blat anuals), tot i que el motiu d'una contribució tan alta responia —a banda que el lloc oferia unes condicions adequades— al fet que comportava el desmantellament d'una resclosa i un molí dels Foixà.⁶² De fet, veiem que uns anys abans, quan Arnau de Sant Miquel concedia a Gilabert de Cruilles la possibilitat de fer passar pels seus dominis una séquia derivada del Daró per abastir el molí que aquest darrer tenia a Ullastret, el cens fou de tan sols sis mitgeres de blat.⁶³ Encara en aquest sentit, resulta significatiu el conveni que signaren l'any 1282 el comte Ponç Hug IV i l'abat del monestir de Sant Pere de Rodes amb motiu de la construcció del darrer tram del rec de l'Alguema als termes de Fortià i Castelló. La casa comtal, que posseïa la jurisdicció en ambdues poblacions, i el cenobi, que disposava de certes atribucions jurisdiccionals al Far i Vila-sacra —d'on venia la séquia— i d'un gran domini territorial a Fortià, en convenien

62 AMCE, Empúries 4884, 15 de setembre de 1274; AMCE, Empúries 4885, 15 de setembre de 1274.

63 Gilabert de Cruilles concedia al cavaller Arnau de Sant Miquel un cens de 6 mitgeres de blat al seu molí d'Ullastret amb motiu de la concessió de pas de la séquia per l'honor de Sant Miquel, entre el Daró i el molí (*riguum seu passagium seu aqueductus [...] per totum meum honorem et qui pro me tenetur infra alveum Adaronis et illa molendina seu molendinum*): AMCE, Empúries 5311, 18 d'abril de 1265. El 1272 el comte Hug V i el vescomte Guerau de Cabrera convenien amb Gilabert de Cruilles el manteniment de *illas duas resclausas illorum vestrorum molendinorum* d'aquest darrer a la parròquia d'Ullastret, una a Sant Martí de Llaners i l'altra *iuxta et super passum vocatum de Adarone*: AMCE, Empúries 5312, 7 de juny de 1272.

el traçat i es concedien la possibilitat de construir-hi molins en franc alou.⁶⁴

Una vegada solucionats aquests temes, calia determinar quin era el traçat que havia de seguir la séquia. La documentació no ens aporta gaires dades sobre aquest tema, però sembla que de manera habitual aquesta era una feina dels anomenats mestres de molins, els encarregats del manteniment dels molins i les seves infraestructures. Amb motiu de la construcció d'un nou rec de drenatge al terme de Castelló el 1337, per exemple, foren requerits tres *maestres d'ayges e de molins* per donar la seva opinió, i un dels motius per tirar endavant el projecte era que aquests havien *livelat* el terreny tres vegades i posteriorment havien determinat que era *pus alt que la mar de III palms e mig a IIII pams*.⁶⁵ Uns anys més tard, per solucionar els esmentats problemes al molí comtal d'Ullastret, l'administració del comte d'Empúries contactà amb Bernat Deuslosall, *magistro ducendarum aquarum* i antic moliner.⁶⁶ Més enllà dels mestres i moliners habituats a participar en el manteniment i la construcció de determinades infraestructures hídriques, la planificació d'aquestes obres era assumida també per mestres de la construcció o experts en la matèria. Sylvie Caucanas ens parla de fusters rossellonesos experts *in arte livelandi aquam* i d'un *jeumetra sive livelator* encarregats de diverses obres.⁶⁷ A finals del segle XIV, Bernat Roca, que fou mestre d'obra de la catedral de Barcelona, va ser requerit pel Cerimoniós per planificar una gran canalització a la zona de Tortosa.⁶⁸

Delimitat el recorregut, s'havia de procedir a la compra o expropiació de les terres per les quals havien de transcórrer les séquies, i per això es designaven una o més persones.⁶⁹ Sobre

64 AMCE, Empúries 3990, 14 d'agost de 1282.

65 AHG, Ca 171, 14 de maig de 1337.

66 AMCE, Empúries 5420, 13 de setembre de 1373.

67 CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 164-169.

68 També un dels mestres de la catedral de Tortosa participà posteriorment en aquestes activitats: VIDAL FRANQUET, Jacobo. *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva i urbanística de la universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, p. 432-445.

69 Sylvie Caucanas ens parla de les expropiacions de terres al Rosselló per fer-hi passar séquies: vegeu CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 65.

les terres empordaneses, tan sols sabem que el comte Pere I va nomenar Joan Quermançó i Ponç Oliveres per tal d'estimar el valor de les terres per les quals havia de passar en nou rec dels molins fariners de Castelló, a finals del primer terç del segle XIV, i que ambdós foren els encarregats uns anys més tard d'avaluar el valor de les salines de la vila comtal amb motiu de la seva adquisició per part del mateix comte. Els propietaris de les terres per les quals havia de passar aquesta canalització foren compensats amb diferents quantitats de diners, tant pel valor d'aquestes com en certs casos per les collites que perdien. El preu d'aquesta empresa fou considerable, i per això Pere I va disposar d'un subsidi de 15.000 sous de la corporació municipal castellanina.⁷⁰

Una vegada construïda, una séquia havia de ser degudament mantinguda per tal que el funcionament de les instal·lacions que abastia fos el correcte i, a més, no es produïssin fugues d'aigua que afectessin les terres veïnes. Encara amb relació als recs dels molins comtals de Castelló fets pels volts dels anys 1331 i 1332, veiem que el comte nomenà una persona encarregada de la seva vigilància i de dirigir els treballs de millora, els quals es duïen a terme regularment —a banda de les intervencions d'urgència— i eren assumits per l'administració comtal, que hi destinava unes quantitats importants.⁷¹ La conservació d'una séquia, però, acostumava a ser assumida conjuntament per tots els propietaris

70 El 17 de juliol de 1332, els esmentats Ponç Oliveres i Joan Quermançó reconeixien haver cobrat del canvista Pere Gomir 200 sous melgoresos que el comte els devia per les feines d'estimació de les terres comprades per fer-hi passar el rec dels seus molins de Castelló; diners que foren pagats dels 10.000 sous restants d'un total de 15.000 sous melgoresos que la universitat de Castelló va concedir al comte *in auxilium* per a les obres del rec: AHG, Ca 154, 17 de juliol de 1332. Joan Quermançó i Ponç Oliveres, citats com a *cognitores et extimatores*, feren estimació l'any 1335 de diverses hortes a l'horta de Santa Maria, per on havia de passar el rec dels molins comtals: AHG, Ca 136, 1 de juny de 1335. Diversos exemples evidencien que la construcció de les séquies es feia sovint anteriorment al pagament i fins i tot la compra de les terres. Amb relació a la modificació del rec del molí comtal castellaní del puig de la Muga el 1305, veiem que es compraren les terres una vegada fet el nou rec. El 21 d'agost documentem la venda de part d'una terra *in qua quantitate fecit iam dictus Guillelmus de Palacio regum ad opus molendinorum domini comitis*: AHG, Ca 79, 21 d'agost de 1305.

71 Sobre aquest càrrec, en parlarem en un proper punt.

dels molins que hi havia instal·lats, i per això el monestir de Sant Pere de Rodes —que posseïa un molí a Vilanova que era abastit per una d'aquestes dues séquies comtals— havia de tenir escurada una part del rec dels molins fariners de Castelló.⁷² Encara en aquest sentit, l'exemple més significatiu del qual disposem és de la séquia de l'Alguema, que fou dividida en diversos trams, cadascun dels quals havia de ser mantingut pel propietari del molí més immediat: la darrera instal·lació, el molí del Prat, el rec fins al mar; el molí de Mata, el tram anterior, i així successivament.⁷³

Pel que fa a les tasques de manteniment, sembla que la majoria d'actuacions consistien a tallar la vegetació i extraure els sediments que s'acumulaven al llit de les séquies, i es duïen a terme amb certa regularitat sota la supervisió d'especialistes. El 1335, els arrendataris del molí del Prat, per exemple, havien d'escurar un tram del rec de l'Alguema *cum palis et lignonibus* i esmolsar-lo *cum gaffis et falcibus* entre els mesos de juliol i agost sota la supervisió del mestre dels molins comtals de Castelló. Les diverses tasques eren assumides habitualment per grups de treballadors contractats segons les necessitats, però podria ser que en ocasions també hi treballessin persones d'acord amb obligacions de caràcter feudal. En aquest cas, però, l'únic exemple documentat és de finals del segle XIII, quan una de les obligacions d'un home propi de Bernat de Fortià era proporcionar *unum hominem ad curandum regum molendini*, això és, un tram del rec Alguema.⁷⁴

Precisament sobre aquesta darrera canalització és on hem documentat més conflictes amb motiu dels danys causats a les terres veïnes per inundació: les primeres ja l'any 1287, poc després d'unes obres importants que s'hi dugueren a terme.⁷⁵ Els problemes continuaren, i a principis del segle XIV foren motiu de la planificació d'una important modificació del seu traçat i del desmantellament

72 AMCE, Empúries 1999, 14 de febrer de 1331.

73 Els arrendataris del molí del Prat havien de tenir el rec esmolsat *de domo dictorum molendinorum usque in mari*, l'any 1298, i *a domo dictorum molendinorum usque ad ripperiam Sambuce veteris*, el 1335. Els arrendataris del molí de Mata havien d'escurar el rec, el 1319, *a domo molendinorum de Prato ad destelador* del molí de Bernat de Fortià (del Prat d'Amunt).

74 AHG, Ca 10, 17 d'abril de 1296.

75 AHG, Ca 3, 14 de març i 19 d'abril de 1287.

dels molins del Prat i de Mata que finalment no va reeixir. Tot i això, tenim dades d'algunes intervencions, probablement per evitar més problemes, els quals eren provocats —a banda de les característiques del terreny— pel fet que els moliners o gestors dels molins mantenien una alçària excessiva de les aigües, sens dubte, per tal d'aconseguir més potència dels seus aparells.⁷⁶

Juntament amb aquestes importants canalitzacions, existiren també un gran nombre de petites conduccions que abastien tan sols un molí i algunes terres adjacents i no se separaven gaire del curs del qual prenien les seves aigües. Les situem especialment a les zones més muntanyoses del comtat, on els molins s'instal·laren aprofitant els accidents del terreny als indrets on més fàcilment podien situar la captació sense comprometre la seva integritat en previsió d'una possible riuada, però també eren habituals als rius de la plana. En ambdós casos, els propietaris dels molins tan sols havien de procurar tornar el cabal d'aigua al curs del qual l'havien pres —excepte el que era utilitzat per a irrigar les terres més properes— per no perjudicar així les activitats en d'altres instal·lacions o zones de regadiu, tal com es deia, per exemple, en la concessió l'any 1332 de l'aigua de la riera de Vinya Vella per a la construcció d'un molí a la parròquia de Roses.⁷⁷

76 L'any 1325 documentem una causa entre el cavaller Berenguer de Fortià, d'una part, i els castellanins Castelló Gomir i Pere Cocó, de l'altra, amb motiu de l'aigua que discorria del molí del primer al molí de Mata, propietat dels dos darrers. Es parlava de *tenere curatum regum antiquum* i de fer una resclosa de pedra *in capite dicti regui*: AHG, Ca 117, 19 d'abril de 1325. El 1327 trobem documentada una terra *iuxta regum novum molendinorum de Prato infra parochiam Sancte Marie Castilionis*: AHG, Ca 120, 12 de març de 1327. El juny de 1327 els cònsols de la vila de Castelló presentaren una queixa al lloctinent del veguer del comtat amb relació als danys causats pel rec del molí del Prat, ja que sembla que Castelló Gomir i Pere Cocó, els propietaris, *elevaverunt seu exaltaverunt molendina sua vocata del Prat tantum ultra midas seu mensuras [amitas] et regum per quem aqua ad dicta molendina discurritur*. El comte Pere I instà a aquests *ad diruendum dicta molendina vel ad reducendum ea ad statum seu mensuras aut midas pristinas et anticas et ad tenedum dictum regum ita bene et diligenter curatum*: AHG, Ca 46, 13 de juny de 1327.

77 Un parell d'anys més tard (1334), el molí de Bocona, en aquesta mateixa parròquia, juntament amb un hort i un prat contigu, quedava enmig d'una riera i del rec que se'n derivava: AHG, Ca 158, 24 de gener de 1334.

Especialment habitual fou aquesta realitat a la conca del Fluvià al seu pas pel comtat empordanès, en la qual no tenim constància de l'existència durant el període estudiat de cap canalització important, més enllà de les petites conduccions que permetien enretirar una mica les instal·lacions del llit del riu: els caps de rec esmentats en un punt anterior. Els molins apareixen situats *in alveo*, *in flumine*, *in ripparia* o bé *in rippa fluminis*, del qual amb prou feines es devien apartar uns pocs metres.⁷⁸ Les dades recollides en els registres notariais que hi fan referència semblen suggerir uns molins instal·lats en prou ocasions ben a prop de les seves respectives rescloses. Veiem, per exemple, que en el conveni signat a finals de 1325 per tres persones amb motiu de la reconstrucció del molí d'en Ramon Pere, a Vila-robau, es feia referència a les despeses de la construcció de l'edifici, de la compra dels aparells i de la possibilitat de derivar aigua del riu amb una resclosa tan ampla com aquest (*que teneat in latitudine tantum quantum tenet dictum flumen in amplitudine*), però no de cap séquia.⁷⁹ Només unes setmanes més tard, quan per motius que desconeixem els mateixos socis es comprometien a complir els pactes convinguts, es registrava que el monar, és a dir, el lloc on es podia instal·lar el molí, s'estenia des del *rego vocato Cagarel usque ad possessiones Bernardi Genisii de Villarobau*, a les ribes del Fluvià.⁸⁰ Un cas semblant, l'observem al molí de Salitell, situat a l'Armentera, enmig del bosc i l'horta que els seus propietaris posseïen al costat del riu, i el monar o emplaçament del qual es podia instal·lar des de l'església vella d'aquesta població fins als límits amb la veïna localitat de Sant Pere Pescador, en ambdues ribes (*in rippis superioribus et inferioribus*).⁸¹ Com veurem més endavant, la instal·lació de molins en el darrer tram d'aquest riu fou motiu de tensions entre alguns dels senyors de la zona, i per això suposem que les derivacions d'aigua en aquest indret devien ser poc importants per no augmentar-les: cada molí

78 El molí de Sant Pere apareix situat *in flumine*, *alveo* o *rippa fluminis*, tot i que en el document de la seva venda l'any 1334 es parlava de la cessió de la instal·lació amb *resclausis et aqueductum*, entre d'altres: AHG, Ca 135, 23 de maig de 1334.

79 AHG, Ca 119, 30 de desembre de 1325.

80 AHG, Ca 44 bis, 13 de març de 1326.

81 AHG, Ca 86, 18 d'abril de 1314.

disposava d'una part del riu on poder instal·lar l'edifici i la seva reclosa sense comprometre la captació i el funcionament de les altres instal·lacions.⁸²

FIGURA 2. Restes al costat del llit de la Muga, a Vilanova (molí de la Glera?)

82 L'edifici de l'esmentat molí de Salitell, per exemple, podia ser construït de nou —en cas de destrucció— des de l'església vella de l'Armentera fins a Sant Pere, en ambdues ribes (*molendino vocato de Salitello et in monario [...] quod tenet de ecclesia veteri de Armentaria usque ad villam Sancti Petri Piscatoris, in rippis superioribus et inferioribus*). El bosc adjacent limitava: a orient amb el Fluvià, a migdia amb el mateix riu i amb el molí, i al nord amb el bosc dels Requesens: AHG, Ca 86, 18 d'abril de 1314.

Ben significatiu és també el cas dels molins castellanins i vilanovins de les ribes de la Muga abans de la gran modificació promoguda per Pere I, especialment els que estaven instal·lats a la zona del pla del Llonguell (Castelló), en un indret de terres fàcilment inundables enmig del qual la Muga podia passar per diferents traçats en moments de grans precipitacions; el molí d'en Mercadal i les seves propietats annexes, de fet, es trobaven entre el riu Muga, amb el qual limitaven al nord, i un tram antic d'aquest, al sud.⁸³ Les clàusules dels arrendaments d'aquestes instal·lacions de la part més baixa de la plana contenien uns punts referents a la possible destrucció de la resclosa com a conseqüència de l'aigua, però en determinats molins es preveia la destrucció no tan sols de la resclosa sinó també de l'edifici del molí. Als molins d'en Llobet i de la Coromina, per exemple, es compensaria els arrendataris en cas que els molins deixessin de moldre a causa del trencament dels edificis per *corruerem vel violentiam aquarum*. En els arrendaments del molí de Sant Pere es preveia que aquest fos destruït (*inundaciones aquarum vel alia causa corpus dictorum molendinorum in totum vel in parte dirueretur sive corrueretur*).

En aquest mateix sentit, també són significatius els punts d'aquests mateixos contractes en què s'estipulava el manteniment de l'entrada dels molins: *intratam sive viam* en els arrendaments del molí d'en Llobet, *intratam et passum* i *introitum* al molí de la Coromina (1305 i 1326), *intratam* al molí de l'Hospital (1327) i *carraria* al molí de l'Abat de Vilanova (1317). Al molí d'en Mercadal, en l'arrendament de l'any 1332 el propietari es comprometia a garantir tota la fusta per al manteniment de les rescloses i de l'entrada. A què responia aquesta voluntat de registrar explícitament la necessitat de mantenir en bon estat l'entrada dels molins? Els contractes del molí d'en Llobet registraven fins i tot el fet de preservar l'entrada *taliter quod cum animalibus possitis intrare ad domum dictorum molendinorum per ipsam viam et inde exire vos et alie persone ad ipsa molendina venientes cum grano*. La resposta cal cercar-la, sens dubte, en l'emplaçament d'aquestes instal·lacions. Molt a prop del riu, en zones fàcilment

83 AMCE, Empúries 6036, 19 de novembre de 1301.

inundables i exposades a les devastacions provocades per les crescudes sobtades de les aigües, l'entrada dels molins havia de ser reparada recurrentment. Com es pot intuir per l'exemple del molí d'en Mercadal, fins i tot podria ser que algunes d'aquestes vies fossin realitzades en part amb fusta, a manera de passeres.

Les destruccions de molins eren sens dubte una realitat, i, d'això, n'eren ben conscients els propietaris o les persones que hi posseïen certs drets. Així, quan el 1305 un home del Penardell adquiria drets preferencials de mòlta al molí vilanoví de la Glera, es registrava que aquests serien conservats si la instal·lació s'hagués de *mutari in alio loco fluminis Sambuce*.⁸⁴ El mateix any, en ser cedit pel termini de sis anys el mestratge del molí castelloní d'en Llobet, es deia que el mestre conservaria els seus drets si les instal·lacions *mutarentur in alio loco infra dictum tempus*.⁸⁵ El motiu que exposaven els procuradors de l'Hospital dels Pobres de Castelló l'any 1314 quan es venien el molí de Salitell (Armentera) i les seves propietats adjacents era, a banda de la necessitat de diners per adquirir una casa a la vila comtal, que el molí i bosc adjacent eren danyats *frequenter per inundaciones et impetus aquarum*.⁸⁶ També el veí molí de Quintana, a Saldet, fou destruït per una riuada (*aqua Fluviani deradicasset ipsum*).⁸⁷

1.1.3. L'entorn

Com acabem de veure, el funcionament de la molinaria empordanesa depenia en gran part del manteniment d'unes infraestructures que, derivant cert cabal dels rius i rieres, proporcionaven l'aigua suficient per accionar els aparells de les diverses instal·lacions. L'abastiment dels molins era una qüestió primordial de les canalitzacions, i per això els propietaris d'aquests hi dedicaven —en alguns casos més que en d'altres— uns recursos importants. Tot i això, una part del cabal de les séquies era utilitzat també per a d'altres finalitats; en primer lloc, l'horticultura, entesa

84 AHG, Ca 78 bis, 25 de maig de 1305.

85 AHG, Ca 78 bis, 18 de juny de 1305.

86 AHG, Ca 86, 18 d'abril de 1314.

87 AHG, Ca 30, 19 de juliol de 1313.

especialment com el cultiu de diferents varietats de regadiu. Un exemple ben clar és la localització a principis del segle XIV d'un hort a Fortià a la zona dels *ortos des Molín*, sens dubte ben a prop d'un dels nombrosos molins situats en el seu terme.⁸⁸ Però aquesta era una realitat habitual en la majoria de les poblacions. Uns anys més tard, a Cabanes la zona anomenada *Orta* estava situada tot just al costat del rec dels molins (1318), i l'*Orta* de Siurana es trobava enmig de la riera i del rec del molí (1322).⁸⁹ En un gran nombre de viles, a més, les hortes se situaren ben a prop dels murs, ja que en moltes ocasions les séquies dels molins hi circulaven ben a prop o, fins i tot, coincidien amb els fossats.⁹⁰

Les zones hortícoles més grans, però, es concentraren al voltant de les dues poblacions més importants del comtat i vescomtat, Castelló i Peralada. Tot i que en el període estudiat ambdues tenien un alt percentatge de població dedicada al cuir i al tèxtil, sembla que els seus vilatans dedicaven també una part del temps al cultiu de la terra, com de manera general ens assabenta Víctor Farías referint-se a moltes de les viles catalanes medievals. Segons aquest autor, *la consolidació d'una estructura*

88 AHG, Ca 22, 31 de juliol de 1302.

89 AHG, Pe 1556, 1 de gener de 1318; AHG, Ca 40, 31 d'agost de 1322. A Vilanova de la Muga, documentem l'any 1338 un hort *in loco vocato ortis de çAbbat*, tot just al costat de la *riparia veteri de Sambucha*. Tot i la localització d'aquesta darrera horta —el domini directe de la qual era, probablement, del monestir de Sant Pere de Rodes— al marge est de la Muga, és probable que els horts també poguessin gaudir de l'aigua de les diferents canalitzacions dels molins que passaren per aquesta població. De fet, l'any 1313 hi trobem un hort tot just al costat del *rego molendini abbatis*. Uns anys més tard Bartomeu Garrigola va vendre al moliner Guillem Mas un hort *iuxta molendinum abbatis monasterii Sancti Petri*, i amb els diners va adquirir-ne un altre. És probable que en un primer moment els horts rebessin aigua del rec del molí de l'Abat, i després d'algun dels dos recs comtals dels molins de Castelló: vegeu AHG, Pe 33, 13 de febrer de 1338; AHG, Ca 85, any 1313; AHG, Ca 114, 31 de maig de 1324.

90 Aquest era el cas de Castelló, Verges i Cabanes, entre d'altres. A Sant Climent Sescibes hi documentem l'any 1322 un *ortalium, iuxta forciam*, situat entre les valls de la força (orient), el rec dels molins, mitjançant una via (migdia) i la *ripperia Ayneti mediante via* (occident): vegeu AHG, Pe 1569, 9 de maig de 1322. A Roses el 1350 la vídua de Nicolau Vidal venia un hort que limitava a orient amb el *valle ville de Rosís*, a occident *in ripparia*, a migdia i al nord amb altres horts: vegeu AHG, Ca 196, 4 de maig de 1350.

ocupacional específicament urbana no va excloure mai la dedicació dels habitants de la vila a l'agricultura a temps parcial, i és diversa la documentació que ens assabenta de la propietat, per part dels vilatans, de terres i —el que al nostre entendre és encara més significatiu— d'eines per al treball agrícola (arades, aixades, forques, etc.).⁹¹ Diu Farías, amb referència a la vila comtal, que les hortes se situaven als indrets de la Verneda, Calders, pla Davant la Vila i, en menor mesura, pels volts dels camins que sortien dels portals de la vila i al costat dels convents extramurs.⁹² És clar que l'autor no ens parla de la important modificació duta a terme pel comte Pere I entre els anys 1331 i 1336, que provocà una transformació total de l'activitat molinera i va tenir una gran incidència en la posterior localització de les hortes castellanines. Quan els molins es trobaven situats a les ribes de la Muga, és lògic que els horts se situessin ben a prop d'aquests; ja que, si bé alguns podien prendre directament l'aigua del riu, molts podien utilitzar les infraestructures dels molins.⁹³ Amb la construcció dels recs dels molins fariners i bataners (1331-1332), la disponibilitat d'aigua als voltants dels murs de la vila va augmentar molt i, amb el temps, les hortes es van anar instal·lant al voltant d'aquestes dues canalitzacions. El canvi en aquest sentit, però, no fou evidentment immediat, i els horts continuaren existint a la zona de la Verneda, Calders i a les ribes del riu. L'any 1336, per exemple, els cònsols de la vila es disposaven a refer les motes que flanquejaven el darrer tram de la Muga, per evitar els danys que aquesta causava, en desbordarse, al convent de framenors, al molí de Baix i als horts i terres

91 FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 259.

92 FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 260.

93 Pel que fa a la irrigació amb aigua de la Muga, veiem que l'any 1305 Dalmau Caldes venia una terra *iuxta* el riu amb la possibilitat de ser irrigada amb l'aigua d'aquest. En el document —que es troba en mal estat— es pot llegir *possis aurire de aqua flu*[...], en referència sens dubte a la possibilitat de treure aigua del riu Muga: AHG, Ca 79, 30 de novembre de 1305. Uns anys més tard, el 1322, el mercader castellaní Arnau Valls llogava a Pere Guillem, *adobador pannorum* i habitant de la vila comtal, un hort *citra Sambuca* pel termini de tres anys, *cum servitute aque sicut ego eam nunc accipio*: AHG, Ca 39, 9 de gener de 1322. Tanmateix, en aquest darrer cas no queda clar que l'aigua fos del riu, també podria ser del rec del molí comtal o de les valls de la vila.

al costat del seu llit.⁹⁴ En aquestes mateixes dates documentem —com veurem tot seguit— la rompuda de boscos de ribera del marge occidental del riu amb la finalitat de fer-hi horts.

Si aprofundim més en les dades aportades per Víctor Farías, veiem que una de les hortes més importants de la vila comtal a principis del segle XIV era la situada als encontorns del molí que els comtes tenien al puig de la Muga. En aquest indret, moltes terres podien disposar de l'aigua de la seva séquia i es trobaven prou allunyades dels barris de Sant Marc i de Santa Clara, on el creixement urbanístic provocava molt probablement que les zones dedicades al conreu fossin ocupades progressivament per cases i obradors. Els horts situats en aquesta zona (puig de la Muga), a més, no es van veure especialment afectats per la gran modificació de l'activitat molinera duta a terme pel comte Pere I, ja que, tot i que l'antic molí del Comte va ser desmantellat el 1331, el rec que es va construir tot seguit per abastir el molí bataner circulava també per aquesta zona i, fins i tot, podria ser que hagués utilitzat en part el traçat de l'antiga canalització comtal.⁹⁵ Més al sud, la documentació ens assabenta de l'existència d'hortes a ambdós marges del riu i a occident dels murs de la vila, indret, aquest darrer, on es concentraren també les activitats vinculades al tèxtil i al cuir. Abans de la construcció de les séquies comtals a finals del primer terç del segle XIV, horts, calciners i tints podien prendre les aigües aprofitant les infraestructures d'algun dels molins més propers, però també dels fossats de les muralles, pous i canalitzacions o bé del riu.⁹⁶ No cal dir que amb la construcció pels volts dels anys 1331 i 1332 de les séquies dels molins fariners

94 Es parlava de refer les *barrarie et mote que sunt de ponte novo iuxta flumen Sambuce usque ad locum vocatum Grasselos*: AHG, Ca 62, full, 27 de febrer de 1336.

95 AHG, Ca 75, 1 de maig de 1301; AHG, Ca 2093, 15 de febrer de 1302; AHG, Ca 77, 20 de desembre de 1303 i 12 de maig de 1304; AHG, Ca 62, 1 de març de 1336; AHG, Ca 63, 3 de novembre de 1338; AHG, Ca 65, 17 d'octubre de 1341.

96 AHG, Ca 1, 18 d'octubre de 1279; AMCE, Empúries 9631, 25 de desembre de 1286; AHG, Ca 14, 23 de novembre de 1287; AHG, Ca 4, 23 de novembre de 1288; AHG, Ca 7, 12 de desembre de 1293; AHG, Ca 8, 8 de febrer de 1295; AHG, Ca 75, 26 d'abril de 1301; AHG, Ca 2090, 6 de novembre de 1303; AHG, Ca 77, 6 de febrer de 1304; AHG, Ca 83, 17 de setembre de 1308; AHG, Ca 41, 14 de setembre de 1323.

i bataners, la disponibilitat d'aigua als barris extramurs va augmentar notablement, tant per les hortes com per les adoberies i els tints, els quals a més de disposar de les seves aigües havien d'abocar-hi els seus residus.⁹⁷ Un bon exemple és la llavors anomenada horta de Santa Maria, l'actual zona dels Horts, indret de la vila que probablement menys modificacions ha patit al llarg dels darrers segles, i on encara avui es concentren un bon nombre de terres dedicades a l'horticultura. Finalment, les hortes es concentraven encara al darrer tram del riu, des de la Verneda fins al pla del Llonguell, on utilitzaven probablement les canalitzacions dels molins que hi foren instal·lats fins a finals del primer terç del segle XIV. Tot i el desmantellament d'aquestes instal·lacions entre els anys 1331 i 1336, però, aquestes propietats hi continuaren existint i augmentant en nombre com a conseqüència del creixement de la població de la vila i, per tant, de la demanda de petites peces de terra per al cultiu.⁹⁸

També la vila de Peralada disposava durant el període estudiat d'una gran extensió hortícola, de la qual destacaven especialment

97 Hem documentat diversos tints i cuireteries al costat de la canalització, i l'any 1357 veiem com un administrador comtal establia als tintorers Pere Amorós i Pere Olmeda la possibilitat de prendre aigua del rec *cum cenia vel alio artificio* per al tint que tenien al barri de Sant Marc per un cens de 20 sous anuals, així com de tornar-hi les aigües residuals: AHG, Ca 182, 2 de novembre de 1346; AHG, Ca 183, 10 de setembre de 1347 (*solo*); AHG, Ca 233, 31 de maig de 1357 (*solo*); AMCE, Empúries 10604, any 1396.

98 Un bon exemple és la concentració d'hortes al voltant del molí d'en Llobet, com veurem més endavant. En menor mesura, també hi havia horts prop dels molins d'en Mercadal i de la Coromina. L'any 1319 documentem dues terres a la coromina de l'abat de Santa Maria de Roses, una de les quals afrontava a occident *in orto de na Losa* i al nord *in cabiracho* de Sibil·la de Mata: AHG, Ca 2037, 22 de setembre de 1319. Eren unes hortes que podien ser prou importants, com ens indica l'arrendament pel preu de 90 sous i el termini de dos anys que es féu l'any 1325 de l'hort del costat del molí d'en Mercadal. En el document es feia referència en realitat a l'hort que Agnès, vídua de Bernat Llosa i propietària del molí d'en Mercadal, tenia al costat del seu cortal, però creiem que era un hort també del costat del molí: AHG, Ca 368, 26 d'agost de 1325. De la mateixa manera, Sibil·la de Mata, propietària del molí de la Coromina (pla del Llonguell), disposava al mateix indret d'un cortal amb terres adjacents: *ortum meum et vineam meam que et qui sunt intus trileam meam contiguam dicto cortallo, et omnes oliverias et ficulneas et alias arbores fructiferas que sunt in dicta trilea*: AHG, Ca 368, 2 de gener de 1326.

les anomenades horta de Dalt, al marge esquerre del Llobregat i a les ribes de l'Anyet i l'Orlina, i la de Baix, entre el Llobregat i la Muga.⁹⁹ Ens diu Farías que aquest era un indret molt peculiar, amb cursos d'aigua, plantades d'arbres, closes i terres dedicades a l'agricultura de regadiu; en aquest indret, segons les paraules del cronista peraladenc Ramon Muntaner, resultava difícil no perdre's si no s'era nadiu de la zona.¹⁰⁰ Si més no, sabem que la seva extensió era notable, com ho demostra el fet que trobem documentada una closa *in Orta Petralate, in parrochia Sancti Vicensii de Cabanis*, enmig de la Muga i de la séquia que abastia els molins del monestir de Santa Maria de Vilabertran.¹⁰¹ Encara hi havia alguns horts al marge dret del mateix riu, als encontorns dels molins de la Caritat Major de Peralada: els molins Nou i de Guaitallop.¹⁰² I així mateix com a la vila comtal, les infraestructures d'algunes d'aquestes instal·lacions van ser aprofitades per d'altres activitats a banda de la irrigació. Més concretament, sabem que a occident del nucli de Peralada, on hi havia hagut un molí que donà nom a l'indret (el puig i el portal del Molí), s'hi instal·laren adoberies i tints que, com diversos horts i vergers, aprofitaren la canalització de l'antic molí dels senyors de la vila per abastir-se d'aigua.¹⁰³

Evidentment, els propietaris dels molins o de les seves séquies no estaven disposats a compartir les seves aigües sense treure'n

99 FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 261. Vegeu també AHG, Pe 23, 30 de desembre de 1324; AHG, Pe 32, 8 de juliol i 6 de setembre de 1337.

100 Segons paraules del cronista Ramon Muntaner, nadiu d'aquesta vila, quan relata el setge de l'exèrcit francès l'any 1285, l'horta de Peralada era *la pus forts horta que en em món sia, que no és null hom qui hi entrà que no fos perdut pus que els hòmens de Peralada se volguessen; que altre no pot saber los passes mas aquells qui de la vila són nats e nodrits*; vegeu SOLDEVILA, Ferran. *Les quatre grans Cròniques. III. Crònica de Ramon Muntaner*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2011, p. 222.

101 AHG, Pe 32, 2 de setembre de 1332 (*solo*).

102 L'any 1320 Guillem Baró, establert al molí de Guaitallop, venia un camí en *posiciones meas sive ortos* que tenia per la dita Caritat Major de Peralada *supra* el molí: AHG, Pe 17, 6 d'octubre de 1320 (*solo*). En la definició del molí, el 1324, es deia *cum orto et ortis*: AHG, Pe 23, 21 de novembre de 1324.

103 AHG, Pe 1145, 5 de setembre de 1294; AHG, Pe 3, 23 de febrer de 1298; AHG, Pe 1233, 19 de gener de 1301; AHG, Pe 1039, 16 de febrer de 1308; AHG, Pe 24, 27 de març de 1325; AHG, Pe 29, 15 de maig de 1335; AHG, Pe 32, 19 de juny de 1337.

cap benefici. A la vila comtal el fet de disposar de la facultat de prendre aigua dels conductes que abastien els molins comtals havia de ser concedit pel comte o per un administrador comtal, a canvi, és clar, d'un cens anual calculat en funció de l'extensió irrigada o de l'activitat duta a terme.¹⁰⁴ No disposem de gaires dades referides a les altres canalitzacions, però creiem que aquesta era una realitat habitual. En alguns dels arrendaments del molí dels Horts, a Fortià, s'instava els arrendataris a respectar el dret que tenien alguns homes de la població de prendre aigua del rec *ad rigandum ortos et possessiones suas*, però també se'ls cedia la facultat de rebre el que aquests pagaven *pro dicta rigatura*. En aquesta mateixa població, l'any 1313 Bernat Mall venia a Ramon Sella una *viam* que posseïa entre el clos d'aquest darrer i l'hort de Pere Hort, per la qual duia aigua del rec del mateix molí dels Horts. Del cens de tres diners comtals que pagava Mall fins aleshores pel dret de *rigatura* al comú de l'Alguema (*comuni regui molendinorum de Alguema*), Sella en pagaria dos i Hort el tercer restant.¹⁰⁵

Tot i el pagament per a l'ús de l'aigua, però, la principal finalitat de les séquies era abastir els molins, i per això la irrigació no havia de perjudicar aquesta activitat. Quan a mitjan segle XIV el propietari del molí de la Pera, també a Fortià, concedia l'aigua del seu rec per irrigar un hort, es limitava l'extensió d'aquest al terreny cultivat amb una mitgera de lli, i el cabal es derivaria sempre que el molí no treballés.¹⁰⁶ Uns anys abans, el propietari del molí d'en Clarà (Vilajuïga) n'arrendava la gestió tot reservant-se el dret de regar *de quindecim in quindecim diebus* l'hort adjacent amb l'aigua del molí.¹⁰⁷ En alguns dels establiments d'aigua dels recs comtals de Castelló s'especificava que tan sols es podia disposar de l'aigua els dissabtes.¹⁰⁸ Podria ser que, a banda de les hortes i adoberies i tints, les aigües de les séquies dels molins fossin utilitzades també per a la irrigació de terres

104 AMCE, Empúries 10538 i 10604.

105 AHG, Ca 85, 6 de febrer de 1313.

106 AHG, Ca 264, 17 de març de 1354.

107 AHG, Ca 106, 24 de novembre de 1321.

108 AMCE, Empúries 10604.

de conreu de cereals, la qual cosa n'augmentava notablement el rendiment; tot i que, d'acord amb les poques dades que tenim respecte d'això, sembla que a l'Empordà l'ús de les séquies va estar més condicionat a la molinaria que en d'altres indrets de les terres catalanes, com per exemple el regne de València.¹⁰⁹

Un altre fet habitual fou que els propietaris dels molins disposessin de boscos entre les terres adjacents a aquests: uns boscos amb una extensió petita, però que tenien almenys dues funcions importants. En primer lloc, d'acord amb la localització de moltes de les instal·lacions, aquests boscos propiciaven l'afermament del sòl i, per tant, més protecció per als edificis en els moments en què els rius i les rieres baixaven amb més força. Els rius més importants comptaven ja amb motes de protecció en el període estudiat, però les plantades d'arbres també eren útils en aquest sentit.¹¹⁰ D'altra banda, aquests indrets proporcionaven la fusta necessària per a la reparació dels molins i, molt especialment, les seves infraestructures. Les referències de què disposem són abundants sobre els molins instal·lats a les ribes de la Muga i del Fluvià, probablement com a conseqüència de la gran necessitat de fusta per al manteniment de l'alt nombre de rescloses, i bastant menys en la documentació referida als de les zones muntanyoses. Això no vol dir que en aquests llocs més abruptes els molins no comptessin amb boscos adjunts —probablement n'hi havia,

109 A les terres de Lleida la irrigació augmentava molt la producció dels camps de cereals: vegeu BOLÒS, Jordi. *Els Orígens...*, p. 370-371. Pel que fa al regne de València: vegeu GUINOT I RODRÍGUEZ, Enric. «El paisatge...»; PERIS ALBENTOSA, Tomàs. «Les qüestions per l'aigua al País Valencià durant l'etapa feudal: l'exemple dels molins». *Estudis d'Història Agrària*, 2012, núm. 24.

110 Sabem que *propter diluvia et inundaciones aquarum fluminis Sambuce et riperie Lupricati fuit villa de Cabanis destructa et diruta*, per la qual cosa es feren *marginés et resclausas et planteria arborum*: AHG, Pe 1003, 30 de novembre de 1334. A Castelló els cònsols ordenaren *quod omnes barrarie et mote que sunt de ponte novo iuxta flumen Sambuce usque ad locum vocatum Grasselos* es refessin perquè el riu no causés danys: AHG, Ca 62, full, 27 de febrer de 1336. A la segona meitat del segle XIV es plantaven plançons als extrems resclosa del rec dels molins fariners de Castelló: vegeu GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 89.

i més i tot—, però no era una qüestió contractualment tan important.¹¹¹

Aquesta importància dels boscos de ribera de la zona de la plana queda reflectida en algunes clàusules dels seus arrendaments, en les quals s'evidenciava la voluntat dels seus propietaris de perpetuar-ne l'existència. En l'arrendament del molí castelloní de la Coromina el 1305, per exemple, es convenia la cessió als arrendataris de la facultat de prendre branques del bosc, tot exceptuant-ne els tamarius i els arbres joves o plançons (*totam ramam arborum, exceptis plansonibus et tamarius, ripparum nostrarum*). No cal dir que molts dels contractes detallaven que els arrendataris podien disposar dels boscos únicament per als usos dels molins, i en ocasions es prohibia la tala d'arbres o bé es condicionava al seu coneixement per part dels propietaris.¹¹²

111 Amb relació als molins de les ribes de la Muga i del Fluvià, les referències dels boscos adjacents provenen dels seus arrendaments, establiments o vendes. Les noves construccions requerien d'una inversió important, com els 1.200 verns destinats a finals del segle XIII a construir els molins de Torroella de Montgrí. El 1279 el comte Ponç Hug IV venia a Pere Illa, mestre major dels molins de Torroella de Montgrí i al batlle Astruc Ravalla 1.200 arbres del bosc de Canet: AHG, Ca 1, full, 26 de setembre de 1279. Víctor Farías, que hi fa referència a partir d'un document de l'arxiu reial, ens parla de 1.200 verns *destinats, cal suposar, a construir a Torroella un gran complex de molins amb els seus recs i rescloses*: vegeu FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 235. Tanmateix, l'autor cita el bosc amb el nom d'*Amet*, quan al nostre entendre seria el de *Canet*. A principis de l'any 1367, Pera Almar, notari i administrador comtal de Torroella de Montgrí reconeixia deure a Bernat Mascort, clergue i procurador de la comtessa Maria Álvarez, 300 sous per *quingentarum perticarum arborum* del bosc de la Tallada que foren utilitzades en la reparació de la resclosa dels molins de la dita vila de Torroella: AMCE, Empúries 5600, 8 de febrer de 1367.

112 En els arrendaments del molí de la Glera, a Vilanova, els anys 1327 i 1329 se cedia als arrendataris la facultat d'agafar *fusta* del bosc del propietari per a la reparació dels aparells, però sempre en presència d'aquest darrer o d'un seu nunci. Al molí de l'Abat, també a Vilanova, es parlava d'agafar fusta del bosc *de lignis de esporguim* o bé *de lignis, scilicet de esporguim*. L'any 1326, quan la propietària del molí d'en Mercadal cedia al seu gendre certes propietats adjacents a aquesta instal·lació, es convenia que no podria tallar arbres *ad calcem* sense la seva llicència, i que aquesta també es reservava la facultat de poder agafar fusta per refer *molendinatorum nostrorum et resclausarum nostrarum*: AHG, Ca 121, 16 de juliol de 1326 (*solo*).

D'acord amb les dades referides a alguns dels molins castellanins, sembla que la fusta d'aquests boscos no era especialment valorada per la seva qualitat, i no són poques les referències a l'adquisició d'alguns elements dels aparells dels molins en indrets de la part més muntanyosa del comtat on hi havia més fustes resistents i una indústria especialitzada en el seu treball. Sembla que s'utilitzava fusta dels boscos de ribera per als edificis, les rescloses i determinades parts dels aparells; però que, en canvi, alguns elements que formaven part d'engranatges i havien de suportar forces més grans, o els rodets, en el cas dels molins de roda horitzontal, eren fets de fustes més resistents com l'alzina, arbre més present a les zones muntanyoses.¹¹³

Tanmateix, també hem documentat la rompuda d'aquests boscos de ribera a partir de principis del segle XIV. Aquesta desforestació era una realitat que —juntament amb la dessecació de les terres humides— venia d'antic a la plana empordanesa, però que en el període estudiat s'accelerà com a conseqüència de l'augment de la població i de la necessitat de noves terres per al conreu. Disposem d'alguns exemples de la conca del Fluvià, on entre els anys vint i trenta un dels senyors de la zona establia diverses parts del bosc de la Glera, a Sant Pere Pescador; però el nombre més important de referències és del darrer tram de la Muga, on aquest procés podria ser que s'hagués accelerat a partir dels anys 1331 i 1336 pel desmantellament dels molins de les ribes del riu i de les seves infraestructures.¹¹⁴ El cas més representatiu és el del bosc del molí castellaní d'en Llobet. El 1346 documentem un hort *in loco ubi antiquitus erat nemus vocatum d-en Lobet*, i un document posterior ens parla de l'horta Nova en aquest mateix

113 En parlarem en un proper punt.

114 Pel que fa al Fluvià, veiem que l'any 1323 Ramon de Garriga concedia pel termini de quinze anys dotze vessanes de terra ermes, contigües al seu bosc, per ser arrabassades i cultivar-hi cereals: AHG, Ca 40, 22 de febrer de 1323. El 1330, el seu hereu establia diverses vessanes de terra *ex illo nemore quod habeo in loco vocato Glera*, a Sant Pere, prop del bosc de Ponç de Caramany, i nomenava un procurador per establir-ne més: AHG, Ca 126, 13 de març de 1330. A la vila comtal,

indret.¹¹⁵ La rompuda del bosc havia començat molt abans però sembla que s'intensificà després del desmantellament del molí. L'any 1335, per exemple, els hereus del cavaller Guillem Llobet establiren una part del bosc dividida en almenys catorze peces de nova creació.¹¹⁶ És possible que l'augment de la població, tot i estar vinculat al desenvolupament del sector del tèxtil, fes créixer la demanda de petites porcions de terra per fer-hi horts, ja que també documentem la parcel·lació d'antigues closes en peces més petites.¹¹⁷

Finalment, aquests boscos dels molins eren utilitzats com a espais de caça i, tot i que en menor mesura que els molins, també eren una font d'ingressos per als propietaris. Les preses més importants eren els conills, valorats per la carn i la pell, i la seva captura era gestionada en ocasions pels mateixos arrendataris dels molins. L'any 1318 Mateu Goba, arrendatari del molí comtal de Castelló i, per tant, dels boscos comtals de Castelló i Vilanova, arrendava la caça de conills i altres animals que s'hi duia a terme pel preu de 120 conills —els quals foren valorats en 12 diners cadascun—, descomptant els que cacés el comte.¹¹⁸ Uns anys abans, la caça en el bosc del molí de Sant Pere era arrendada per uns 80 sous anuals.¹¹⁹

poc després del desmantellament del molí de la Coromina, la seva propietària establia part del bosc: AHG, Ca 61, 30 de gener de 1336. A Vilanova de la Muga, Bernat de Pau, antic propietari del molí de la Glera, desmantellat el 1331, establia el 1332 una terra *qua consuevit esse nemus cum aregno meo ei contiguo*, tot just al costat del riu: AHG, Ca 134, 3 de novembre de 1332.

115 AHG, Ca 182, full, any 1346; AHG, Ca 252, 9 de febrer de 1363.

116 AHG, Ca 136, 22 de juliol de 1335. Pel que fa a establiments anteriors: AHG, Ca 94, 6 de desembre de 1316; AHG, Ca 110, 11 d'abril de 1323; AHG, Ca 111, 18 de juny de 1324.

117 AHG, Ca 90, 16 de setembre de 1316; AHG, Ca 90, 21 i 23 de setembre de 1316 (*solo*); AHG, Ca 122, 26 de novembre de 1326.

118 AHG, Ca 97, 25 de novembre de 1318.

119 Els anys 1311 i 1313 Ramon de Garriga arrendava la caça de la seva devesa i del bosc de Sant Pere pel preu de 70 i 88 sous melgoresos respectivament. En el primer dels casos l'arrendatari fou el pellisser castelloní Guillem Simó: AHG, Ca 29, 3 d'agost de 1311; AHG, Ca 30, 24 de juliol de 1313. A la vila comtal, l'any 1279 el cavaller Guillem Llobet obligava *omnes sirigillos* del seu bosc com a garantia d'un deute de 50 sous: AHG, Ca 1, 15 d'octubre de 1279.

1.2. ELS EDIFICIS

Una vegada hem vist on es van situar els molins empordanesos, ens resta determinar de quin tipus d'instal·lacions estaríem parlant, i ens referim en primer lloc al vocabulari utilitzat per definir-les. Les paraules que trobem en la documentació en llatí de l'època són *molendinum* i, en uns pocs casos, *molandinum*. Llavors estava francament en desús l'accepció *molinum*, que tan sols hem trobat en una ocasió.¹²⁰ De fet, aquesta darrera fou emprada el 1319 en referència al molí de la Garriga (*molinum de Garrigua*), que els vescomtes de Rocabertí havien tingut en feu pel monestir de Sant Pere de Rodes, i que com hem comentat anteriorment almenys des de finals del segle XIII no molia; a principis de la centúria següent ni tan sols se'n tenia rastre. Pel que fa a la documentació escrita en català, la paraula utilitzada era *molín*, amb una terminació —a diferència de l'actual— acabada en *-n* que també veiem en d'altres ocasions, com la denominació de la mateixa vila comtal (*Casteylon*).

En tot cas, els molins eren citats habitualment en plural: *molendina nostra vetera vocata des Comte*, *molendina vocata de Mercatallo*, *molendina vocata de Condamina* o *molendinorum que fuerunt Guillelmi Luppeti*, entre d'altres, pel que fa a alguns dels molins castellanins de les ribes de la Muga. Això no vol dir que es tractés de diferents edificis en cadascun dels casos, sinó que aquests molins contenien més d'un giny o aparell en el seu interior.¹²¹ De fet, quan foren desmantellats entre els anys 1331 i 1336, aquests mateixos foren citats en singular (*molendinum*). Les ordinacions de la vila comtal, per exemple, prohibien remullar draps a la Muga *sobre lo molín d-en Lobet* i abocar *augues ni budells de peix*

120 AHG, Pe 1552, 25 de maig de 1319.

121 Quan parlem de giny o aparell volem fer referència al conjunt format per una roda o rodet, d'una banda, i els altres elements que, aprofitant el moviment dels primers, eren utilitzats per a moldre cereals o batanar teixits, de l'altra. En el cas dels aparells fariners o utilitzats per a la mòlta de cereals, suposem uns aparells que accionaven un sol conjunt de moles (la inferior i la superior), tot i que tècnicament en podien accionar més.

*dins los murs de la vila ni del molín de sa Coromina amont.*¹²² Podríem citar un gran nombre de casos, però ens sembla prou representatiu un exemple de l'any 1334, quan en la venda d'un cens sobre els beneficis del molí de la Vila (Far) es parlava de *duo molendina mea que sunt in uno et eodem casalli, videlicet unum aptum ad pannorum abtandos et aliud ad expleta molenda*, en referència, és clar, als aparells que contenia aquesta instal·lació: un per al batanatge de teixits i l'altre per a la mòlta de cereals.¹²³

En d'altres ocasions, en canvi, es feia referència a un molí en singular, mentre que els seus aparells eren assimilats a un dels elements més importants i característics d'aquests, les rodes. A principis del segle XIV, se'ns parla d'un *molendinum in quo erant due rote*, a Valveralla, i d'un altre a Vila-robau, al mateix Fluvià, en el qual hi havia *II rodes qu-i molien*.¹²⁴ Uns anys més tard, quan els propietaris del molí castelloní d'en Llobet convenien modificar un dels seus dos aparells per a batanar-hi teixits, es feia esment a *unam rotam molendini comunis nostri et tui, cum qua et eius molis granum molitur, possimus reducere et mutare ad aptandum pannos*.¹²⁵ Com és habitual en d'altres casos, però, les definicions eren sovint prou arbitràries i una mateixa instal·lació era citada en plural i en singular en els diferents documents que hi feien referència.¹²⁶ Per això, suposem que quan una instal·lació era anomenada en plural (*molendina*) tenia més d'un aparell. No és tan clar, en canvi, a la inversa, és a dir, que a partir de la

122 AMCE, Empúries 2126 (fotogrames 0270, 0276 i 0277).

123 AHG, Pe 59, 4 d'agost de 1334. En aquest cas, es veu que en la documentació de l'època sovint es parlava de molí en referència al que en aquest treball hem anomenat aparell.

124 AHG, Ca 163, folis 59 i 60.

125 AHG, Ca 88, 18 de novembre de 1317.

126 Prenem d'exemple el molí de la Coromina. L'any 1295 es parlava del *molendinum de Condamina*, i tot seguit de *dicta molendina (de Condamina)*: AHG, Ca 9, 14 d'octubre de 1295. El 1305 es parlava dels *molendinorum meorum de Condamina* (maig) i del *molendini vocati de Condamina* (juny): AHG, Ca 78 bis, 4 de maig i 18 de juny de 1305.

denominació d'un molí en singular (*molendinum*) hàgim de suposar que només disposava d'un aparell.¹²⁷

Ateses les poques restes arqueològiques descobertes i estudiades, per tal d'esbrinar quines eren les principals característiques estructurals i arquitectòniques dels molins tan sols ens queda fixar-nos en les poques dades recollides en la documentació de la seva gestió. En cap cas disposem d'un inventari o d'una descripció mínimament precisa, però sí del vocabulari emprat per designar l'edifici de les respectives instal·lacions. Com podem veure en un dels següents mapes, la paraula més utilitzada era *domus*, amb expressions com *domus dictorum molendinorum* o semblants; i no falten exemples que demostrin l'encabiment de diversos ginys o aparells en un mateix edifici: *domo in qua sunt dicta molendina* (molí d'en Taverner, Cabanes).¹²⁸ En el cas dels molins Nou, a Peralada, i del Comte, a Castelló, entre d'altres, en ocasions es féu servir el plural (*domos*) —potser perquè eren instal·lacions més complexes—, tot i que en ambdós casos també s'utilitzà la paraula en singular (*domus*). A partir d'aquí, si mirem el que ens diu Christian Guilleré en parlar de la casa gironina baixmedieval, podem suposar que l'arquitectura d'aquests molins era més aviat senzilla, pràcticament d'una sola estança.¹²⁹

127 Tanmateix, en algun cas la denominació en plural era deguda al fet que un mateix propietari disposava de més d'un molí en un mateix lloc o població. A Vila-sacra trobem *dua molendina* que el monestir de Sant Pere de Rodes hi posseïa: *unum vocatur molendinum des Casteyl*, situat *apud Villam Sacram*, i l'altre *vocatur molendinum de ses Canals* i situat *inter Villam Sacram et Faro*: AHG, Ca 78, 5 d'octubre de 1304; AHG, Ca 112, 22 de novembre de 1323.

128 AHG, PE 24, 29 de setembre de 1325. En aquest mateix sentit, veiem que a la mateixa població (Cabanes), el 1257 es parlava, amb relació al molí del Castell, de *illa duo molendina nostra de Cabanis [...]* *sunt ambo in una eademque domo*: ADG, Pergamins de Cadins 95, 6 de setembre de 1257.

129 GUILLERÉ, Christian. *Girona al segle XIV*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, 2 vols., p. 466-468. Més concretament, Guilleré parla de la *domus* com un immoble d'una sola estança o, en tot cas, molt senzill; en ocasions feien referència a les diferents habitacions d'una casa. Mentre que per citar immobles més grans es parlava d'*albergum*, d'*hospicium* o bé de *domos* (en plural).

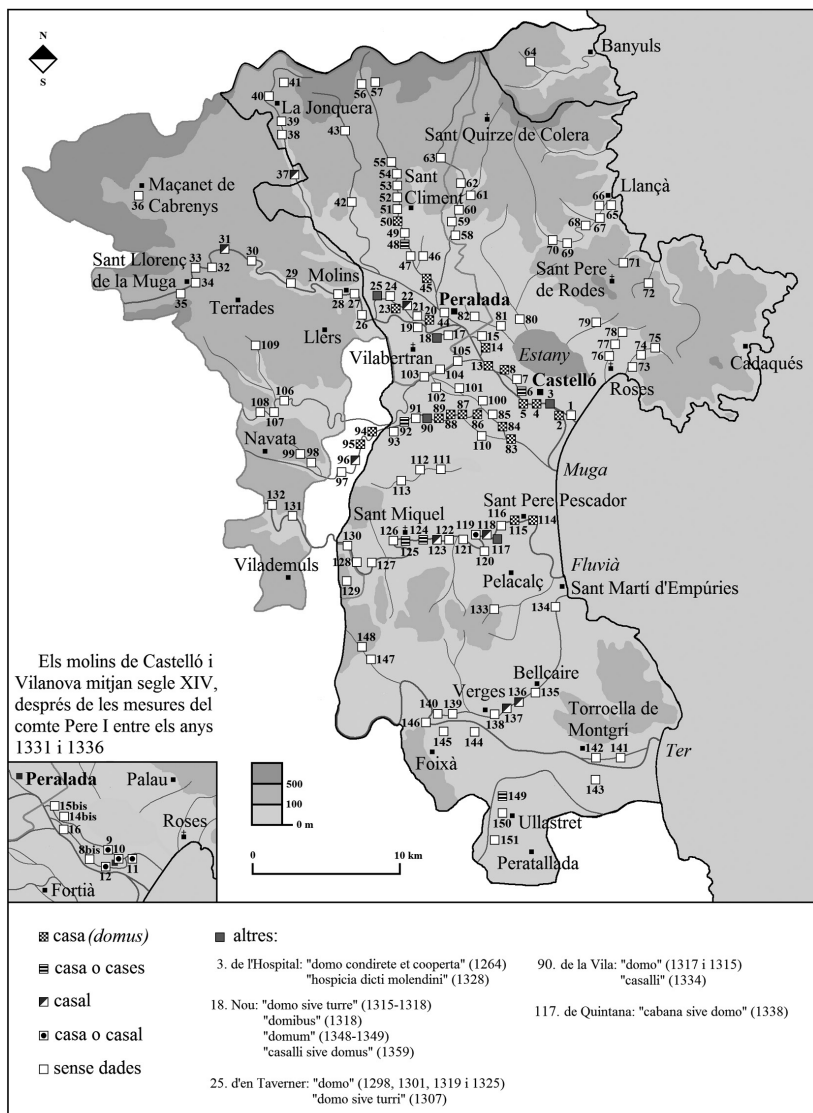

FIGURA 3. La denominació dels edificis dels molins empordanesos¹³⁰

130 Vegeu l'apèndix.

En aquest mateix sentit, veiem que el 1338 es parlava de la *cabana sive domo dicti molendini*, al molí de la Quintana (Saldet), i pocs anys abans, quan dos paraires peraladencs compraven un molí bataner a Sant Climent, el preu va ser de 80 sous per la seva roda i —suposem— la resta d'aparells (*molandinum sive rota*) i de tan sols 20 sous per l'edifici; sembla que almenys la roda d'aquest edifici en quedava fora (*domum que est iuxta dictam rotam*).¹³¹ Tanmateix, no prenguem aquest darrer preu com a referència, ja que el valor dels molins, almenys dels fariners, sumant les despeses de la casa, aparells i moles, entre d'altres, era sens dubte molt més elevat encara que la seva arquitectura no fos gaire important. Per exemple, el preu de la reconstrucció en un nou paratge, a les ribes del riu Fluvià, del molí de Cabanyó fou de 1.200 sous, entre les despeses de *maestres e manobres e caus e pera e fusta e altres appareylamens necessaris*. Aquesta quantitat, però, era més concretament la que demanaven els seus propietaris a la casa comtal com a esmena pel dit trasllat, provocat per la construcció d'un nou molí comtal a Valveralla que impossibilitava el correcte funcionament del primer molí de Cabanyó, i podria ser que el preu fos en realitat exagerat.¹³²

Una altra denominació utilitzada fou la de torre: *domo sive turri* (molí d'en Taverner, Cabanes, 1307) i *domo sive turre in qua dicta molendina sunt constructa et hedificata* (molí Nou, Peralada, 1315 i 1318).¹³³ Es tractaria d'uns edificis més imponents que els anteriors? Serien els *baluartes* als quals feia referència Ramon Martí en parlar de la fortificació dels molins senyorials amb motiu de la feudalització i de la concentració d'un gran nombre d'aquestes instal·lacions en mans dels més

131 AHG, Pe 23, 18 de novembre de 1324; AHG, Ca 171, 13 de març de 1338.

132 AHG, Ca 163, folis 59 i 60.

133 AHG, Pe 1560, 11 de juny de 1307 i 11 de juny (*solo*); AHG, Pe 1544, 22 de juliol i 16 d'agost de 1315; AHG, Pe 14, 24 de març de 1318.

poderosos?¹³⁴ No en sabem la resposta; tot i que, si bé podien tenir un aspecte de torre, no creiem que la seva arquitectura fos la pròpia d'un edifici fortificat. Tot i la localització del molí Nou a prop dels límits del vescomtat, la fortificació d'aquesta instal·lació hauria estat sens dubte motiu de conflicte amb els comtes d'Empúries. En aquest sentit, l'única referència de què disposem ens assabenta precisament del contrari. Durant un dels recurrents enfrontaments entre els Empúries i els Rocabertí, en aquest cas a finals del segle XIII, aquests darrers van prendre i fortificar el molí del monestir de Santa Maria del Vilabertran, ben a prop del molí Nou, però després de la intervenció reial el vescomte va haver de restituir-lo *desarmatum* al cenobi.¹³⁵ En tot cas, la paraula més utilitzada per definir la construcció del molí

134 Ramon Martí i, especialment, Jordi Bolòs han realitzat una síntesi de la molineria catalana medieval i han establert una cronologia de l'evolució morfològica dels molins d'acord amb la feudalització de la societat. Segons Bolòs i Martí, els molins d'època carolíngia i alta edat mitjana foren en la seva majoria unes instal·lacions més aviat senzilles: edificis petits i relativament poc sòlids, d'un sol aparell i amb unes infraestructures hídriques no gaire rellevants; edificis que es trobaven en mans de camperols, en moltes ocasions en un règim de copropietat. En canvi, amb motiu de la feudalització de la societat i de la concentració de la propietat dels molins en mans dels senyors, moltes de les instal·lacions van passar a ser més grans i evolucionades tècnicament: els anomenats casals de molins, amb una arquitectura més imponent, un nombre més gran d'aparells i unes infraestructures hídriques sofisticades. Ambdós autors reconeixen la importància de la imposició del destret de la mòlta i ho vinculen a aquesta evolució morfològica de les instal·lacions, però és sobretot Martí qui més hi incideix. Ens diu que alguns molins eren autèntics baluards, i planteja la possibilitat que fossin així per garantir-ne la defensa dels mateixos camperols; que la seva arquitectura és un reflex de la lluita dels camperols en contra del molí senyorial a partir del segle X, quan, segons la seva opinió, van ser alienats la major part dels molins camperols: MARTÍ, Ramon. «Hacia una arqueología...»; BOLÒS, Jordi; NUET, J. *Els molins...*; BOLÒS, Jordi. «Les Moulins...».

135 Els procuradors del vescomte de Rocabertí van haver de desmantellar les *tapiarum, gabiarum, anaylarum et aliorum que de novo facte fuerunt in modum forcie in molendini monasterii Sancte Marie Villabertrandi in termino de Cabanis*: AHG, Pe 1145, 27 d'agost de 1294. Però com veurem en un capítol posterior, en el període estudiat les dades de què disposem ens assabenten —és clar, quant a les terres empordaneses— d'uns molins que eren, especialment, el blanc predilecte de violències entre bàndols feudals.

Nou fou *domus*; a mitjan segle també es parlava del *casalli sive domus ipsius molendini*.¹³⁶

Un altre nom que van rebre les construccions era *casal*. Aquesta era una paraula usada de manera habitual per definir les instal·lacions més grans: els edificis que disposaven d'un nombre de ginys o aparells més gran; de fins i tot disset aparells en alguns casos propers a la ciutat de Barcelona.¹³⁷ Tanmateix, amb relació al comtat empordanès veiem que també s'utilitzava per a instal·lacions més modestes. La primera referència que en tenim (1297), de fet, es refereix a la concessió per part del comte Ponç Hug IV a Albert Cortada de la facultat de construir en el rec de Verges un *casalem molendinorum* [...] *de duabus rodīs*, és a dir, un molí amb dues rodes o aparells, com veurem tot seguit un tipus d'instal·lació molt habitual a l'Empordà.¹³⁸ Uns anys més tard (1331-1332), també van rebre aquesta denominació els molins comtals castellanins construïts pel comte Pere I, molt probablement uns dels molins empordanesos amb un nombre d'aparells més gran, tot i comptar presumiblement amb tan sols tres aparells cadascun. També en aquest cas les denominacions foren força arbitràries, i aquestes mateixes instal·lacions eren citades a la vegada com a *prime et secunde*

136 El juliol de l'any 1318, quan el batlle de la vila va subhastar la quarta part del molí Nou propietat del paraire Francesc Trilles, es parlava de les *domibus* del molí: AHG, Pe 15, 17 de juliol de 1318. En els arrendaments dels anys 1348 i 1359 es parlava de *molendina dicte Caritatis sita in una domo in ripparia Sambuche, vocata molendinum Novum*, en el primer dels casos, i de *molendina ambo que sunt in casalli sive domus ipsius molendini*, en el segon.

137 Si prenem les dades aportades per Fernández Trabal, veiem que a la conca baixa del Llobregat, on entre els segles XI i XII els molins s'instal·laren en els afluents del riu i contenien entre un i tres aparells cadascun, l'any 1118 fou iniciada a iniciativa reial la construcció d'un casal de molins amb dotze aparells o moles a l'actual terme de Molins de Rei. Just abans de la pesta negra aquesta instal·lació i un molí dels senyors del castell de Cervelló construït posteriorment a l'altra riba del mateix riu disposaven de disset aparells cadascun. És clar, però, que aquest fou un cas realment extraordinari i s'ha d'entendre —segons el mateix autor— per l'augment de la demanda de la citat de Barcelona i també per la saturació dels casals de molins reials del rec Comtal: FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. «Grans establiments...».

138 AMCE, Empúries 10044.

domus molendinorum, en referència als molins de Dalt i del Mig, o *domum molendinorum draperiorum* i *molendina draperia*, en referència al molí bataner de Sant Marc.¹³⁹

Realment, les dades són poques, i resulta difícil poder afirmar amb seguretat quines eren les característiques dels molins. Tanmateix, si analitzem amb detall la documentació vinculada a la gestió de les instal·lacions i a les persones que hi participaven, podem anar una mica més enllà. En primer lloc, veiem que els propietaris d'alguns dels molins disposaven, ben a prop d'aquests, i sempre dins d'una mateixa finca, d'edificis presumiblement més grans i complexos, equiparables a un mas, que eren el nucli d'una explotació agropecuària més o menys important. A la vila comtal, aquest era el cas dels molins de la Coromina, d'en Mercadal i d'en Llobet, ja que els propietaris d'aquests disposaven de cortals o masos als seus encontorns, enmig de les terres adjacents a les quals hem fet referència en un punt anterior.¹⁴⁰ En aquest darrer molí, per exemple, en algun dels arrendaments es registrava l'obligació per part dels arrendataris de dur la part del gra que pertocava als propietaris *intus cortalle sive hospicium* que aquests tenien al costat del seu bosc, per tant, a prop del molí.¹⁴¹ Així doncs, mentre que d'una banda es parlava del cortal, en referència a una construcció del tipus d'un mas i probablement enretirada del riu, la paraula utilitzada per al molí i d'altres edificacions properes associades a hortes i calciners era *domus*, això és, una edificació més senzilla. Encara en aquest sentit, sabem que dos dels molins rosincs que hem documentat, de Vinya Vella i de Bocona, estaven al costat dels masos que els seus propietaris tenien en la mateixa finca, tal com si els molins fossin tan sols una més —i tot fa pensar que no la més important— de les seves construccions.¹⁴²

139 AMCE, Empúries 2000-2002, 25 de juny de 1331; AHG, Ca 154, 19 de novembre de 1332; AHG, Ca 177, 17 de novembre de 1345; AHG, Ca 182, 2 de novembre de 1346.

140 AHG, Ca 8, 8 de febrer de 1295; AHG, Ca 368, 2 de gener de 1326; AHG, Ca 121, 16 de juliol de 1326 (*solo*). Els cortals, equiparables als masos, eren una de les explotacions agropecuàries de la zona: vegeu COMPTÉ, Albert. «Els cortals de Castelló d'Empúries en la baixa edat mitjana». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 2005, núm. 38, p. 57-123.

141 AHG, Ca 38, 1 d'abril de 1321.

142 AHG, Ca 2114, 11 de febrer de 1332; AHG, Ca 158, 24 de gener de 1334.

Un altre motiu per pensar que molts molins no tenien una arquitectura gaire complexa ni imponent és la localització d'un bon nombre d'instal·lacions molt a prop dels murs de diverses poblacions, ja que en moments de conflicte militar haurien pogut ser aprofitats pels possibles assaltants. A Vilanova de la Muga, un molí comtal construït a mitjan segle XIV va haver de ser desmantellat per aquest motiu, per evitar que les tropes de Jaume de Mallorca l'utilitzessin per assaltar la vila.¹⁴³ I aquest podia ser el cas d'un bon nombre de molins a Castelló, Peralada, Cabanes, Sant Climent i Verges, situats com ja hem comentat molt a prop dels murs o dels portals d'accés al seu recinte emmurallat, i de ben segur de moltes altres viles.

D'altra banda, és diversa la documentació vinculada a la contractació dels moliners i traginers que ens assabenta que aquestes instal·lacions tan sols eren lloc de residència esporàdica —sempre en funció de la feina—, i en cap cas dels familiars dels treballadors. Alguns autors han imaginat els molins com unes construccions complexes on residien els moliners i les seves famílies, i les terres adjacents de les quals eren utilitzades per aquests com a activitat complementària.¹⁴⁴ Aquest podria ser el cas d'alguns molins, fins i tot al comtat i vescomtat, però almenys en la majoria de les instal·lacions documentades en aquest treball la realitat era una altra de ben diferent. Primerament, suposem que els molins no eren lloc de residència habitual dels moliners pel fet que en moltes instal·lacions hi treballaven diverses persones, i com veurem en un proper capítol sovint de manera poc estable. Ens referim especialment als molins de la zona de la plana, en els quals podien treballar una, dues o més persones a banda dels encarregats del manteniment, que tan sols s'hi desplaçaven de manera molt puntual i amb motiu de reparacions. És clar que alguns treballadors es podien perpetuar en el càrrec per períodes importants, però hem de tenir en compte que

143 El vilanoví Andreu Llorenç assegurava que el comte Joan I el va fer enderrocar *tempore guerre regis Maioricharum, pro tuitione forcie dicti loci de Villanova*: AMCE, Empúries 2105.

144 Víctor Farías ens diu que els moliners residien amb la seva família al molí, en la *domum mulnarii*: vegeu FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 80-86.

la gestió dels molins era arrendada, en moltes ocasions, a curt termini, en subhasta pública als majors oferents.¹⁴⁵

Són molt pocs els documents que ens aporten dades sobre les obligacions dels moliners; però en els casos en què sí que és així, els registres apunten en aquesta mateixa direcció, és a dir, ens assabenten que els molins eren especialment llocs de treball. Per exemple, quan el desembre de l'any 1302 el moliner castelloní Berenguer d'en Llobet fou contractat per treballar al molí del Prat, a Fortià, es registrava que fins a Nadal hi hauria de dormir cada nit, però des de llavors —i fins a la festa de Pasqua, quan acabava el contracte— tan sols *ad consuetudinem aliorum moneriorum huius ripparie*, això és, segons estaven habituats els moliners dels molins de Fortià i el Far.¹⁴⁶ Pel salari sembla que Berenguer era un moliner amb certa experiència i que després de Nadal tan sols residiria al molí alguns dies, i en cap cas amb la seva pròpia família. En canvi, és probable que els moliners i altres treballadors joves, amb poca experiència i unes tasques menys especialitzades passessin més nits als molins o hi residissin habitualment, sobretot si provenien de lluny: com per exemple Pere Teixidor, oriünd de Narbona, que el 1319 fou contractat com a traginer al servei dels arrendataris dels molins del Prat i de Mata (Fortià), i en el mateix contracte es convenia que hauria de treballar un any tant a Castelló com als molins, i dormir-hi sempre que ho volguessin els contractants.¹⁴⁷ Tot i això, ni tan sols aquests treballadors menys qualificats residien sempre als molins. El mateix any 1319, el jove peraladenc Joan Gomar, traginer del molí Nou (Peralada), hauria de passar algunes nits al molí per ajudar si era necessari entre les festivitats

145 Al molí del Comte del puig de la Muga, a Castelló, per exemple, hi havien de treballar dos moliners, un besolfer i un mestre, els quals, a més, no coincidien amb els arrendataris o gestors de la mateixa instal·lació. En el darrer capítol parlem a bastament d'aquest tema.

146 El document deia: *quod iaceam ibi assidue tam in diebus festibus quam non festivis hinc ad festum proximum nunc venturum Nativitatis Domini, et de inde ad consuetudinem aliorum moneriorum huius ripparie*: AHG, Ca 22, 2 de desembre de 1302. El salari, dues mitgeres i mitja de farina d'ordi a la setmana (uns 75 quilograms de farina), era prou alt. Si prenem un valor aproximat de dos sous per les mitgeres d'ordi, Berenguer d'en Llobet hauria estat remunerat, en cas d'haver exercit per un any, amb uns 250 sous melgoresos.

147 AHG, Ca 2109, 5 de juny de 1319.

de Sant Miquel (29 de setembre) i Nadal, però és prou evident que ja disposava de residència a la mateixa vila.¹⁴⁸ El 1312, quan el cavaller Pere Alquer contractava a Pere Hospital, de Vilajuïga, com un dels dos moliners del molí castellaní de la Coromina, es convenia que l'allotjaria o, si més no, li donaria menjar en el seu *hospicium* de la vila comtal; i un any abans (1311), quan dos socis convenien la construcció d'un molí a la parròquia de Delfià, es registrava que en cas que un hagués d'hostatjar un moliner al seu alberg (*in meo hospicio*) les despeses de manteniment i el salari d'aquest anirien a mitges.¹⁴⁹

Prenem l'exemple del moliner Guillem Miró, que, oriünd de Santa Maria de l'Om, el 1296 era contractat per treballar durant un any de moliner al molí del Prat (Fortià).¹⁵⁰ El seu salari, més aviat modest (24 mitgeres d'ordi, 12 sous per vestir i la manutenció), ens indica la seva joventut i, per tant, podria ser que hagués de residir alguns dies al molí. Gairebé una dècada més tard, en canvi, Guillem feia un gran pas en la seva carrera professional en ser nomenat moliner del molí castellaní del monestir de Santa Maria de Roses pel termini de quatre anys.¹⁵¹ El fet que hagués hagut d'entregar una fiança de 600 sous melgoresos abans de rebre el càrrec de mans de l'abat ens indica que Guillem ja disposava aleshores d'un cert capital o d'avaladors, però fou especialment a partir d'aquest moment quan, en certa mesura, assentà les bases de la seva futura prosperitat econòmica. Posteriorment, Guillem va ser beneficiat amb el càrrec de moliner i administrador del mateix molí, de manera vitalícia per a ell i un dels seus fills, i va participar —probablement com a inversor— en l'arrendament d'algun dels altres molins castellanins de les ribes de la Muga.¹⁵² Ben assentat a la vila comtal, Guillem hi havia adquirit diverses propietats immobles, entre les quals una casa al puig Mercadal, al costat de les cases dels també moliners Berenguer d'en Llobet i

148 AHG, Pe 15, 26 de març de 1319.

149 AHG, Ca 29, 20 de desembre de 1311; AHG, Ca 29, 22 de maig de 1312. En aquest mateix sentit, vegeu també AHG, Ca 140, 14 de febrer de 1339.

150 AHG, Ca 305, 22 d'abril de 1296.

151 AHG, Ca 78 bis, 5 de juny de 1305.

152 En parlem a bastament en un proper capítol.

Pere Deuslosall, en la qual molt probablement residia amb la seva família.¹⁵³ El cas de Miró no fou extraordinari, i així com aquest hem documentat d'altres moliners amb residències a les viles de Castelló i Peralada —almenys eren els propietaris d'alguns immobles. A la vila comtal, dels almenys vint albergs que hi havia al puig de la Milícia el 1284, sembla que fins a quatre eren de moliners.¹⁵⁴ Els diversos treballadors dels molins podien passar algunes nits en les seves instal·lacions, però en la seva majoria aquestes no estaven equipades per a la residència dels moliners i les seves famílies. De fet, als molins situats a les ribes dels rius més importants o a les zones fàcilment inundables, l'estada era perillosa en moments de grans precipitacions, com demostren les paraules del moliner peraladenc Pere Figuera, que a mitjan segle XIV gestionava el molí Nou: en una ocasió, quan les *aygues fossen vengudes grans*, encarregà al seu ajudant marxar del molí amb uns sacs de farina, sens dubte per evitar que la riuada la malmetés.¹⁵⁵

Encara amb relació a aquesta darrera instal·lació, sabem que l'any 1360, quan els procuradors de la Caritat Major de Peralada es desplaçaren fins al molí Nou per fer-ne inventari, després de la marxa de l'arrendatari sense haver-la restituit en l'estat anterior a l'arrendament, els béns eren els següents: *primerament VI armeles d'arbre, ítem IIII pichs, ítem II golffes d'arbre, ítem un parpal de ferra, ítem I mayl, ítem I corteria e I corteron, ítem II brassoles de ferra, ítem I tayla ab sogua, ítem I sercle de ferra,*

153 L'any 1321 Guillem comprava pel preu de 100 sous una *domum* amb pati al puig Mercadal (Castelló), situada tot just al costat de l'alberg de Berenguer d'en Llobet i de la casa de Pere Deuslosall, ambdós moliners: AHG, Ca 102, 27 de novembre de 1321. El dia abans, Guillem Miró reconeixia tenir pel sagristà de Sant Miquel de Fluvià una *domum meam cum patio suo quam et quod habeo in podio de Mercatallo ville Castilionis*, que limitava: *ab oriente in hospicio Petri Simonis, a meridie in hospicio Berengarii d-en Lobet ab occidente in domo Petri Deuslosalli, monerii*: AHG, Ca 39, 26 de novembre de 1321. L'any 1326, quan la seva filla Caterina es casava amb el fill del corredor Pere Rovira, una part del dot aportat per aquesta eren 300 sous en concepte d'un alberg (*hospicium*) al puig Mercadal: AHG, Ca 12, 20 de novembre de 1326.

154 Ens estem referint al moliner Jaume Mitjà, al seu pare, Joan Mitjà, que molt probablement també era moliner, i a Dalmau i Pere Caldes: AHG, Ca 414, 21 de novembre de 1284.

155 AHG, Pe 1545, 16 de maig de 1332.

*item I molín ab tota s'apereyla; en l'altre molín no ha neguna [...] sinó dues moles e la farnera.*¹⁵⁶ Podria ser que tan sols s'hagués anotat el que formava part dels aparells o ginyes, o el que era utilitzat en el dia a dia de l'explotació del molí, però si no fos així l'interior de la instal·lació tenia molt pocs elements.

En resum, d'acord amb les dades de què disposem, suposem que la majoria de molins documentats en el present treball —especialment els de la zona de la plana— eren força senzills: amb una sala per a les moles i potser alguna altra estança per als moliners o per al bestiar de tragí; i tan sols eren utilitzats com a residència de manera esporàdica.¹⁵⁷ En determinats períodes, en funció de la demanda o d'altres factors, com la disponibilitat d'aigua per accionar els aparells, el personal hi residia de nits per treballar el màxim d'hores possibles. Podria ser que els treballadors hi alternessin les pernoctacions per vigilar les instal·lacions i el gra que s'havia de moldre. Però també és possible que els molins fossin desocupats amb la posta del sol, una vegada recollit, en la mesura del que era possible, tot el que podia ser objecte de robatori. En aquest sentit, veiem que alguns documents es referien a l'obligació dels moliners de residir en el terme del molí en el qual treballaven, però en cap cas s'especificava —al contrari, per exemple, que en els establiments o arrendaments de masos— l'obligació de fer residència al mateix molí.¹⁵⁸ A les zones de muntanya, en canvi, on en ocasions la propietat (domini útil) dels molins anava associada a la tinença d'algun mas o de terres utilitzades pels moliners i les seves famílies com a activitat complementària, podria ser que els edificis fossin utilitzats com a residència, encara que no sembla el més habitual en gran part del comtat empordanès en el període estudiat.

¹⁵⁶ AHG, Pe 1045, 5 d'agost de 1360.

¹⁵⁷ En l'arrendament del molí de la Coromina de 1305 es parlava de l'ase del molí, mentre que en l'arrendament del molí Nou de l'any 1346 es feia referència a la *bestia que nunc est*.

¹⁵⁸ L'any 1334 quan s'establí vitalíciament la molineria del molí comtal d'Empúries a Francesc Canelles se l'obligà a fer residència amb la seva dona al terme del castell d'Empúries: AHG, Ca 58, 5 de març de 1334. Pels volts de l'any 1298 el cavaller Jaume de Vallgornera deia que el moliner Guillem Baró havia de *facere continuam residenciam apud Vallegorneriam*: AHG, Pe 2 bis, foli 8.

1.3. ELS APARELLS

Vistes les característiques arquitectòniques dels molins documentats, fixem-nos en els aparells que aquests contenien, tot i que la documentació de què disposem s'hi refereix amb excepcionalitat.¹⁵⁹ Pel que fa als molins de la vila comtal, per exemple, tot i els centenars de contractes vinculats a la seva gestió de què disposem, tan sols sabem que el molí d'en Llobet disposava a principis del segle XIV de *duarum rotarum* o aparells. Una altra cosa és determinar amb més detall com eren aquests aparells, i si en el cas dels fariners accionaven un sol joc de moles cadascun. Tot i això, com veiem en la figura 4, eren majoria els molins que disposaven de dos ginyes. Fins i tot podria ser que aquest fos en certa mesura el nombre al qual s'havien estandarditzat al llarg dels anys les construccions de molins en algunes de les séquies i rius més importants. El nombre d'aparells era un aspecte que acostumava a especificar-se en les concessions de molins, i la limitació a dues rodes en els exemples documentats era el més habitual. Encara en aquest sentit, veiem que l'any 1328 el moliner del molí castelloní de l'Hospital registrava una protesta tot afirmant que *de iure et de usu dicte ripperie, omnia molendina debent stare sibi ad certis mensuris, ita quod unum non accedat aliud in mensura*.¹⁶⁰ És clar que aquest es referia a l'excessiva alçària de la resclosa d'una de les altres instal·lacions de la vila, però pensem que aquesta equitat també podia existir quant al nombre d'aparells. Així entenem també una clàusula de l'arrendament del molí castelloní d'en Mercadal l'any 1332, quan ja s'havien desmantellat els primers molins del darrer tram de la Muga i construït els dos primers casals de molins fariners comtals de Castelló: es deia que s'hauria de fer esmena a l'arrendatari, el moliner Berenguer d'en Llobet, en cas que dins del termini del contracte el comte construís *molendina*

159 Com hem dit anteriorment, quan parlem de giny o aparell fem referència al conjunt format per roda o rodet, d'una banda, i els altres elements que, aprofitant el moviment dels primers, eren utilitzats per a moldre cereals o batanar teixits, de l'altra. En la documentació de l'època aquests aparells es poden confondre o anomenar amb un dels seus elements més destacats, les rodes.

160 AHG, Ca 124, 21 i 24 d'octubre de 1328.

roderia ultra duas rotas o bé molins que valguessin més que els de *duas rotas roderias*, la qual cosa augmentaria —és de suposar— notablement l'oferta molinera a la vila comtal i podria fer baixar el volum de beneficis del molí que gestionaria Berenguer. Només són conjectures, però creiem molt probable que els molins de *duas rotas* fossin els habituals al riu Muga, mentre que els que en tenien o en superaven la productivitat es consideraven excepcionals.

En ocasions, però, tot i que un molí disposés del dret d'albergar un nombre determinat d'aparells, els operatius eren menys, bé perquè amb un giny podien satisfer la seva demanda, bé perquè per diversos motius el manteniment no era el més adient. El molí de la Cavalleria de Cabanes, per exemple, el 1347 tan sols disposava d'un giny, tot i que era ben conegut que anteriorment n'havia tingut dos.¹⁶¹ A la veïna població de Peralada, els molins que la Caritat Major posseïa a les ribes de la Muga veieren alterat en ocasions el nombre d'aparells. Pel que fa al probablement més antic dels dos, el molí de Guaitallop, els diversos documents de la seva gestió demostren que a principis del segle XIV tan sols disposava d'un aparell. Abans de la pesta negra havia augmentat a dos aparells, però amb posterioritat a la pandèmia el tornem a documentar amb un aparell i en ocasions no era operatiu. El molí Nou, d'altra banda, ja disposava de dos aparells l'any 1315, quan el de Guaitallop en tenia només un. Sembla que tenia més importància que el molí de Guaitallop, però també va veure baixar el seu volum de producció com a conseqüència de la davallada demogràfica causada per la pesta. L'any 1360, quan el batlle de la vila i els procuradors de la Caritat s'hi desplaçaren per fer-ne inventari, disposava només d'un aparell sencer, mentre que a l'altre tan sols hi havia les moles i la caixa per recollir la farina (*un molín ab tota s'apereyla i en l'altre molín no ha ninguna [...] sinó dues moles e la farnera*).¹⁶²

161 El 1347 es feia referència a *illis duobus molendinis que in uno eodem casali consueverunt existere ab anticho*, tot i que aleshores tan sols es disposava d'un aparell (*in quo casali nunc unum dum taxat molendinum est seu existit*): ADG, Pergamins de Cadins 411, 7 de març de 1347.

162 AHG, Pe 1045, 5 d'agost de 1360.

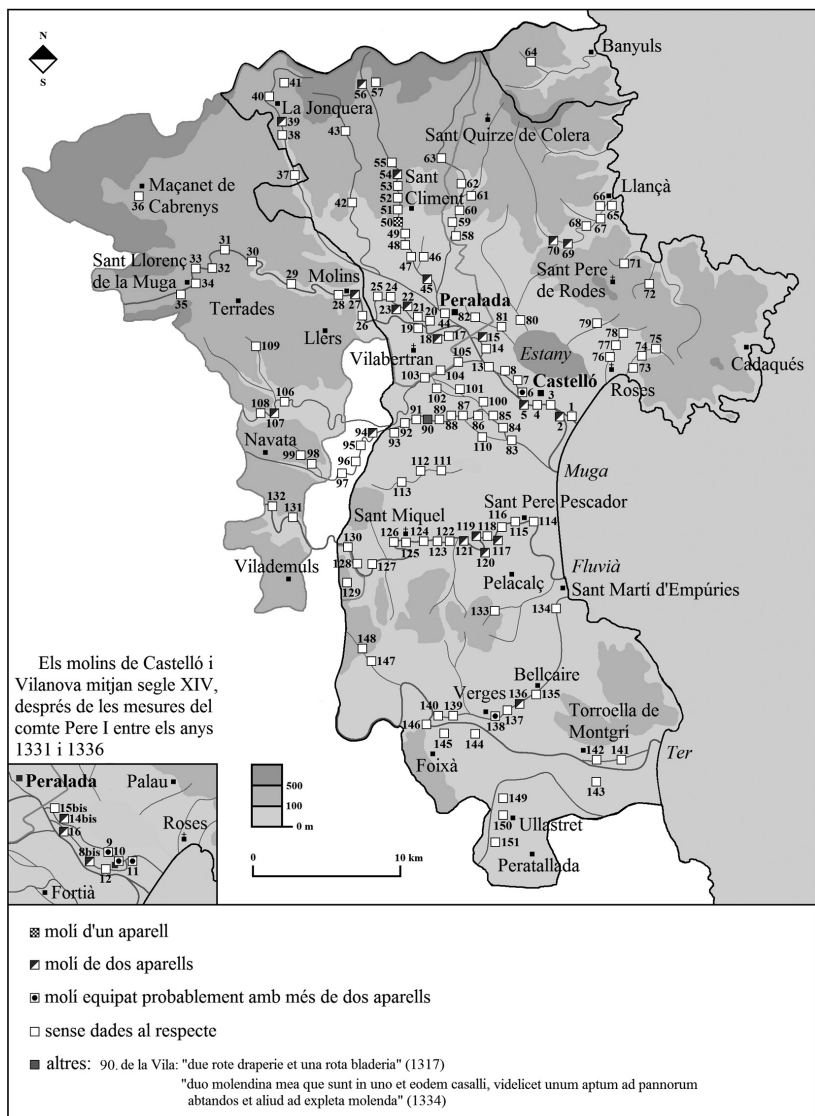

FIGURA 4. El nombre d'aparells dels molins¹⁶³

163 Vegeu l'apèndix.

Els molins del comtat amb més de dos aparells eren ben pocs. De fet, tan sols en una ocasió hem documentat una instal·lació que del cert superava aquest nombre: el 1317 el molí de la Vila, al Far, contenia *due rote draperie et una rota bladeria*. Uns anys més tard (1334), però, el molí comptava, com hem comentat anteriorment, amb dos aparells, *unum aptum ad pannorum abtandos et aliud ad expleta molenda*.¹⁶⁴ La resta de molins que potser contenien més de dos aparells foren algunes de les instal·lacions que al llarg del període estudiat van ser operatives a les poblacions de Castelló i Verges. Quant a la vila comtal, ens referim en primer lloc al molí que els comtes posseïren fins a l'any 1331 al puig de la Muga, l'únic dels molins de les ribes de la Muga que en la documentació originada amb motiu del seu desmantellament conservà la seva denominació en plural (*molendina nostra vetera vocata des Comte*). Hem vist que les denominacions de les instal·lacions podien ser prou arbitràries en moltes ocasions, però creiem que aquest molí disposava del doble de ginys que la resta de molins castellanins coetanis. De fet, si en cadascun d'aquests darrers es distingia una sotspropietat anomenada molineria que implicava el cobrament d'una part dels seus ingressos a canvi d'exercir o delegar el càrrec de moliner, sabem que al molí comtal hi existien dues molineries; és a dir, disposava d'un moliner més.

D'altra banda, el darrer motiu pel qual pensem que el molí comtal del puig de la Muga tenia un nombre d'aparells superior a la resta de molins castellanins és un document que —tot i ser redactat posteriorment— ens parla *de tots los quatra molins fariners que tenia dit excelentíssim compte en la present vila y terme de Castelló*. L'escrit és una queixa a l'administració comtal que va fer registrar el clergue Pere Joan Rigau, obtentor del benefici de Sant Pau a l'església de Santa Maria de Castelló, amb motiu d'un impagament del cens de 168 sous que rebia sobre els casals de molins fariners comtals castellanins. Sabem del cert que aquests 168 sous eren la quantitat amb què fou estimat el valor de cadascuna de les dues meitats de la besolfa del molí del Comte del puig de la Muga, que poc abans del seu desmantellament posseïen

164 AHG, Ca 92, 15 d'octubre de 1317; AHG, Ca 158, 15 de març de 1334.

els germans Pere i Berenguer Bardoner, i amb els beneficis d'una de les quals Pere va dotar el benefici de Sant Pau. Una vegada desmantellat el molí del puig de la Muga, el llavors clergue obtentor del benefici i Berenguer Bardoner foren compensats amb l'assignació de dos censos de 168 sous cadascun, el cobrament d'un dels quals era el que reclamava Pere Joan Rigau. El document en qüestió es refereix al fet que el comte Ponç Hug III havia concedit a un besavi dels Bardoner part dels beneficis *de tots los quatre molins fariners* de Castelló.¹⁶⁵ Ara bé, que serien els quatre molins fariners a què es feia referència? És una equivocació del document? Potser es va confondre el molí del puig de la Muga amb els quatre molins o casals de molins —de fariners només n'hi havia tres, però— que el comte Pere I va fer construir entre els anys 1331 i 1336 a la vila comtal? És una possibilitat; però també podria ser que el document fes referència al molí comtal del puig de la Muga. En aquest cas, ens restaria saber si els quatre molins fariners farien referència a quatre aparells que accionaven cadascun un sol conjunt de moles o bé si algun dels aparells en podia accionar més.

També a la vila comtal, unes altres instal·lacions que comptaren presumiblement amb un nombre d'aparells més alt que la gran majoria de molins del comtat van ser els molins construïts a Castelló entre els anys 1331 i 1336: especialment els fariners, els anomenats molins de Dalt, del Mig i de Baix. En aquest treball ens hi referim en diverses ocasions amb el nom de *casals de molins* per diferenciar-los dels anteriors molins castellanins de les ribes de la Muga, però no sabem fins a quin punt els aparells d'aquests casals eren més nombrosos del que era habitual. Tan sols un document

165 El document en qüestió fa referència al fet que el 25 de juny de l'any 1331 el comte Pere I (*lo infant don Pere*) convingué amb els germans Pere i Berenguer Bardoner la creació del cens de 168 sous per compensar la *multura* que aquests rebien com a hereus d'una concessió de l'any 1250 a un seu besavi *de tots los quatre molins fariners que tenia dit excelentíssim compte en la present vila y terme de Castelló*: AMCE, Empúries 8488. No presenta datació, es troba en bastant mal estat i, a més, conté —a ulls dels documents del primer terç del segle XIV— algunes incorreccions prou evidents. En primer lloc, qui convingué amb el comte Pere I l'any 1331 la creació dels censos no eren Berenguer i Pere Bardoner, sinó Berenguer Bardoner i el clergue beneficiat per Pere Bardoner o, en tot cas, els marmessors o hereus d'aquest darrer. D'altra banda, la *multura* a què fa referència el document es tractaria, sens dubte, de la besolfa del molí del Comte.

de l'any 1362 ens fa pensar que el molí de Baix, situat al costat del convent de framenors, comptava llavors amb almenys tres aparells. El 5 de juliol un mestre dels molins reconeixia cobrar uns diners d'una roda que instal·là *intus domos molendinorum inferiorum dicte ville, iuxta domos fratrum minorum, in molendino videlicet mediano ipsius domus*.¹⁶⁶ En aquest mateix sentit, sabem també que l'any 1331, quan tan sols hi havia construïts els molins fariners comtals de Dalt i del Mig, es feren portar dotze moles provinents de Barcelona.¹⁶⁷ Serien les moles que havien de situar-se en els tres aparells de cadascuna d'aquestes dues instal·lacions?

A banda d'aquests exemples castellanins, un dels molins amb unes instal·lacions més grans era el molí del Comte de Verges. Disposava d'aparells per a la mòlta de cereals i, des de finals del segle XIII, també integrava aparells per al batanatge de teixits, que en aquest darrer cas disposaven d'una tercera part de l'aigua de la séquia que abastia el molí.¹⁶⁸ Com en el cas del molí del Comte de Castelló, podria ser que hagués comptat amb dues molineries i, per tant, amb dos moliners, però no ho sabem del cert.¹⁶⁹

166 AMCE, Empúries 6553, 5 de juliol de 1362.

167 AHG, Ca 154, 5 de desembre de 1331.

168 Pels volts de 1276 el comte Hug V manava al batlle de Verges construir *unum molendinum draperium* al rec comtal de Verges: AMCE, Empúries 4887, 15 d'octubre de 1276. L'any 1346 un administrador comtal concedia en emfiteusi a Pere Savarrés, de Castelló, la tercera part de l'aigua del molí comtal de Verges que havia estat usada *ad opus molendinorum draperiorum que in dicto loco de Virginibus esse consueverunt*, tot i que es reservava l'opció de recuperar la donació en cas que fes falta *ad opus dicti molendini draperii*, si el comte el volia tornar a fer operatiu: AMCE, Empúries 4927, 7 d'abril de 1346. Un document del gener de l'any 1340 ens diu que el mateix Pere Savarrés rebia tots els dimecres i dijous una part dels ingressos dels molins comtals de Verges, *tam veteribus quam novo quod est draperium*: AHG, Ca 2134, 11 de gener de 1340.

169 A finals de l'any 1320 la comtessa Marquesa concedia vitalíciament a Bernat Ponç *unam moneriam molendinorum castri de Virginibus* a canvi dels ingressos habituals *pro una moneria in dictis molendinis*: AHG, Ca 2111, 14 de novembre de 1320. En alguns dels contractes dels arrendaments del molí es parla de fer-ne entrega al batlle comtal de la població i als moliners del molí, entre d'altres (*baiulo nostro dicti castri et moneriis dictorum molendinorum et aliis quibuscumque personis que de predictis nobis tenentur respondere*). L'any 1322 es pactà un pagament als arrendataris, en cas que les moles i els pics dels molins tinguessin un valor més alt al final del termini, segons l'opinió dels moliners del molí (*ad cognitionem moneriorum dictorum molendinorum*): AHG, Ca 106, 5 de març de 1322.

Evidentment, un gran nombre dels molins de les zones muntanyoses i amb una població dispersa disposaven tan sols d'un aparell, especialment als indrets amb menys recursos hídrics. És precisament en algun d'aquests llocs on documentem molins de vent, els quals suposem que en molts casos albergarien només un aparell cadascun. Aquest seria probablement el cas dels tres molins que apareixen citats en un capbreu de principis del segle xv de les propietats del cellerer de Sant Pere de Rodes a les parròquies de Santa Creu i Sant Esteve de Mata, al nord-est del comtat, i que potser ja eren operatius amb anterioritat.¹⁷⁰ Amb relació al període del present estudi, sabem que un dels molins del monestir de Santa Maria de Roses a la parròquia homònima disposava d'un aparell de vent, tot i que en aquest cas podria ser que es tractés d'una instal·lació mixta, és a dir, amb aparell eòlic i un o més aparells hidràulics.¹⁷¹ D'altra banda, algunes fortificacions disposaven de molins de sang o tracció animal: els castells de Requesens i Rocabertí.¹⁷²

1.3.1. Els elements dels aparells

Per tal d'esbrinar quines foren les principals característiques dels aparells dels molins empordanesos medievals, ens fixem en primer lloc en els elements que els integraven i en la documentació que hi fa referència, especialment en algunes clàusules dels seus

170 Dels dotze molins documentats en el capbreu, almenys tres eren de vent. En un d'ells es parlava de *torre o casa rodona del molí*. Un ja estava enrunat (*un molí o casa de vent derruïda*): PLUJÀ I CANALS, Arnald; MASMARTÍ I RECASENS, Sònia. *Els dominis...*, p. 100-103.

171 La introducció d'una clàusula en el seu arrendament de l'any 1297 en què es convenia fer esmena als seus arrendataris en cas de forta ventada o de calamarsada (*tempestate ventus et grandinis*) és una prova suficient i que es referia a la possibilitat que les aspes del molí fossin danyades: AHG, Ca 20, 14 d'agost de 1297. En un capbreu de les propietats rosinques del cenobi datat als primers anys del segle xiv hi apareixen unes terres situades al costat de la riera del molí i del *molendinum venti*: ADG, Capbreu de Roses, 1304, folis 37 i 59.

172 L'estiu de 1361 documentem unes obres al molí de sang de Requesens (*in molendino sanguinis de Requeseno*): AHG, Ca 233, 20 de setembre de 1361 (*solo*). A mitjan segle xiv, en un inventari dels Rocabertí en diversos indrets del vescomtat es parlava del *molendinum sanguinis* com un dels béns del castell de Rocabertí: AHG, Pe 1277, foli 31.

arrendaments. Ens referim sobretot a la part inicial dels contractes, on es registrava la naturalesa de l'operació i la cessió als arrendataris del molí amb totes les pertinences. En molts casos es generalitzava amb frases com *apparamenta ipsorum molendinorum* o semblants, però en altres se citaven alguns dels elements més representatius i fins i tot el seu valor. Posteriorment, s'anotava una clàusula que obligava els arrendataris a retornar les instal·lacions en el mateix estat en què les rebien, i aquí hi podien aparèixer citats una altra vegada alguns dels seus elements més significatius. No cal dir que les dades eren en moltes ocasions ben minses, i que així com s'anotaven alguns elements també se n'obviaven molts d'altres. Veiem, per exemple, els dos contractes d'arrendament del molí castelloní d'en Llobet registrats l'any 1324, un, en una de les notaries de la mateixa vila comtal i l'altre, a la veïna població de Peralada. En el document peraladenc, en el qual es deia extraordinàriament que el molí disposava de dues rodes, els elements citats eren les *rotis*, *molis* i els *pics*. En el registre castelloní, en canvi, a més de moles i pics es parlava de *rotas*, *rodesens* i *pintes*. Més concretament, es convenia que els arrendataris haurien d'assumir el salari dels mestres que treballessin arreglant les *rotas* i els *rodesens*, entre d'altres elements, i que els propietaris els proporcionarien tota la fusta, tot exceptuant la que fos necessària per fer les *pintes*. Una realitat semblant trobem amb relació al molí d'en Taverner, a Cabanes, en els arrendaments del qual es registrava la cessió de la instal·lació *cum rotis, molis, pics, desteladors et domo in qua sunt dicta molendina*. D'aquestes paraules podríem deduir que els elements giratoris dels seus aparells eren tan sols les rodes, però en dos dels contractes s'hi adjuntava, a més, la confirmació de l'estimació que s'havia fet, en la qual es parlava dels *arbores et rodezes et rote pertinentes ad dicta molendina*.¹⁷³

173 Documentem altres casos semblants. Al molí de la Coromina (Castelló), en els arrendaments dels anys 1309 i 1312 es registrava la cessió del molí *cum rodís, rodezens et pics et aliis suis*, mentre que en la clàusula referent al manteniment tan sols s'hi citava l'obligació de tornar *molas et rodezens et pichs et passos et alia apparamenta ipsorum molendinorum* en el mateix estat, sense citar les rodes. En l'arrendament del molí de la Garriga (Far) l'any 1341, es citaven les *rotas* en una primera clàusula i els *arborem et rotas et rodezens dictorum molendinorum* en una darrera.

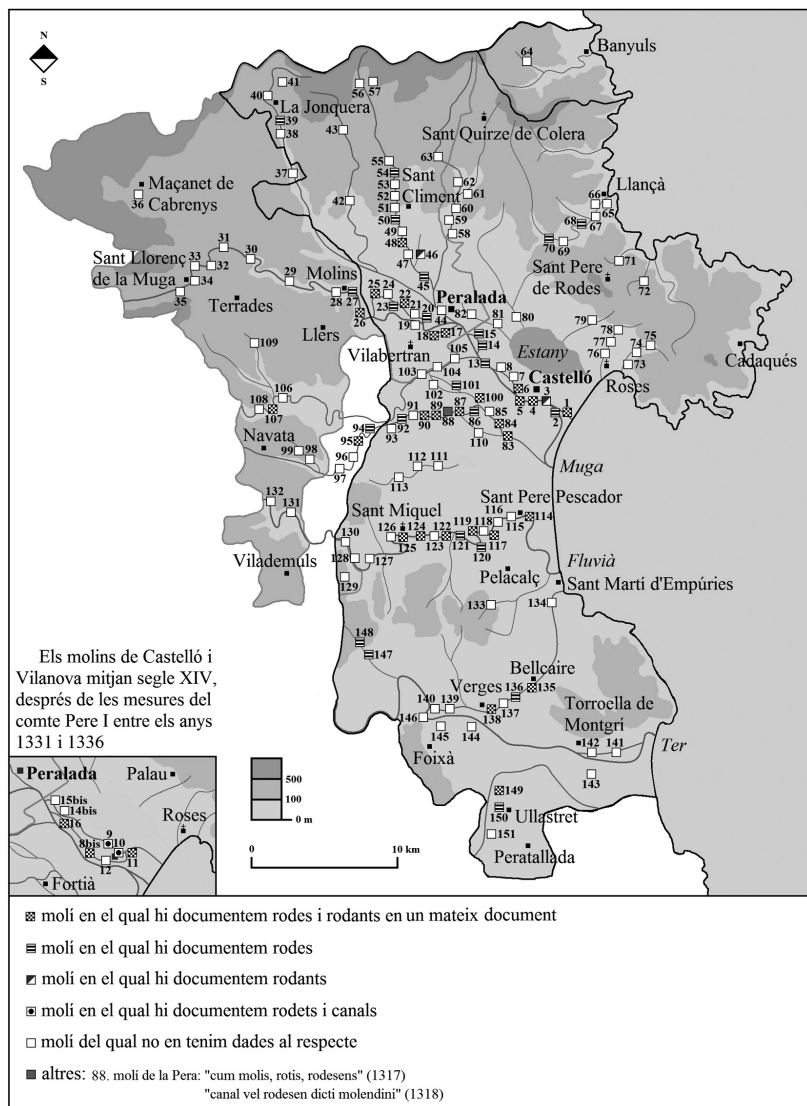

FIGURA 5. Els elements dels aparells dels molins¹⁷⁴

174 Vegeu l'apèndix.

Com veiem en el mapa, els elements més citats eren les rodes, les quals apareixien amb les accepcions *rota* o *roda*, a banda de les diverses declinacions. Les dades de què disposem són molt poc concises, però suposem que la majoria d'aquestes rodes —especialment les dels molins de les ribes dels rius més importants— eren els elements motors d'uns aparells del tipus anomenat de roda vertical; és a dir, eren unes rodes d'una certa envergadura i que giraven verticalment. Al molí que els Cruïlles tenien a Ullastret, a finals del segle XIII, el seu diàmetre era una mica superior als dos metres i mig (*rotas tresdecim palmos*), i aquest podia ser el cas d'un gran nombre d'aquestes: si més no, molt probablement també la roda del molí bataner de Sant Climent, situada *iuxta* l'edifici, i també les rodes del molí de la Cavalleria, a Cabanes, en el qual el 1347 es parlava d'*apparatibus interioribus et exterioribus*.¹⁷⁵ Pel que fa al seu preu, sabem que va oscil·lar entre els 70 i els 90 sous en diverses instal·lacions comtals de les viles de Castelló, Vilanova i Belcaire a la segona meitat del segle XIV.¹⁷⁶

A banda de les característiques i del preu, veiem que les rodes apareixen en un bon nombre d'instal·lacions juntament amb uns altres elements presumiblement giratoris que hem anomenat *rodants*. En la documentació de l'època, els textos s'hi referien en català com a *rodèn*, mentre que les accepcions llatinitzades són més: *rodesen* i *rodено*, en singular, i *rodesens*, *rodesents*, *rodesenths* o *rodesenchs*, *rodesenis*, *rodenis*, *rodesas*, *rodesis*, *rodezes* i *rodees*, en plural. No sabem del cert quines eren les seves característiques i funcions, ni de quina manera encaixaven —en cas de fer-ho— amb les rodes, però resulta molt significatiu que ambdós elements fossin també part integrant de les sínies de les salines castellanones, en cadascuna de les quals hi havia una roda (*rota* o *rota maiori*) i un rodant (*rodesen* o *lo rodèn*), entre d'altres elements. És clar que si a les sínies la roda era accionada pel moviment del rodant, als molins passava a la inversa.¹⁷⁷

175 AMCE, Empúries 5312, 7 de juny de 1272; AHG, Pe 23, 18 de novembre de 1324; ADG, Pergamins de Cadins 411, 7 de març de 1347.

176 Vegeu l'apèndix.

177 GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 143.

Uns elements rotatoris són els rodets (*rodets*, en català, i *rodetis*, en la seva accepció llatinitzada), que hem documentat a partir de la segona meitat del segle XIV als dos casals de molins fariners construïts pel comte Pere I pels volts de 1331 a la vila de Castelló, els posteriorment anomenats molins de Dalt i del Mig.¹⁷⁸ La documentació dels molins comtals castellanins durant els anys de govern dels comtes Pere I, Ramon Berenguer i Joan I, és la que ens aporta més dades de les característiques dels seus aparells i que ens permet agrupar les diverses instal·lacions en dos grups: amb el conjunt de rodet i canal als molins de Dalt i del Mig, i amb el conjunt de roda i rodant als molins de Baix, d'en Jutge i del Comte, aquest darrer a Vilanova.¹⁷⁹ Tot i que aquesta distinció és prou clara, en dues ocasions els elements destinats a aquests molins no concordaven amb el que acabem de dir: documentem l'adquisició de dos *rodenis* per als molins de Dalt i del Mig el 1342, d'una banda, i la realització de *duorum rodetorum fusteorum* per al molí de Baix uns anys més tard, de l'altra. Van errar els escrivans? Aquesta és una possibilitat que hem documentat en una ocasió a les sínies de les salines castellanines, ja que tot i que aquestes integraven el conjunt de roda i rodant, en una ocasió hi hem vist la compra d'un rodet (*rodeti*).¹⁸⁰ En aquest mateix sentit, sabem que els rodets per als molins de Dalt i del Mig eren fets lluny de la vila comtal (Maçanet, el Voló i Ceret), mentre que els dos exemples del molí de Baix foren fets a Castelló pels mestres dels molins comtals

178 La primera ocasió en què trobem citats aquests *rodets* és l'any 1350. Llavors, el mestre de molins Bartomeu Albanyà i el ferrer Guillem Bou certificaren les despeses que s'hi dugueren a terme entre els mesos de maig i novembre de 1349. Més concretament, se'ns parla d'alguns dels seus elements: *bassechs e forquetas e boxes e tascons e ferres e armelles e mudes de pintes e cordes e clavells e rodets e graneres e padevals e cordes e fusta e altres coses necessàries als dits molins, segons que per menut son scrits en I quern de paper*: AHG, Ca 156, 30 d'abril de 1350.

179 Sembla que aquesta divisió es mantingué durant un bon nombre d'anys. A la primera meitat del segle XV el molí de Baix s'arrendava *ab does rodes* i els molins de Dalt i del Mig amb *rodetis*. També el molí de Sant Marc estava equipat amb rodes i rodants (*rodens*): vegeu GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 125.

180 GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 123-124.

castellonins. Tanmateix, també podria ser que les paraules *rodant* i *rodet* haguessin estat utilitzades indistintament.

En tot cas, el valor dels rodants i rodets adquirits a la segona meitat del segle XIV per als molins comtals castellonins era bastant inferior al de les rodes, el preu de les quals oscil·lava, com ja hem dit, al voltant dels 80 sous. Els rodets destinats als molins castellonins de Dalt i del Mig costaren entre 25 i 41 sous entre els anys 1369 i 1387, i aquests foren fabricats a les poblacions de Maçanet, Ceret, Sant Climent i el Voló, on probablement hi havia una indústria especialitzada en el treball de fusta de certa resistència (especialment de l'alzina), així que el seu preu incorporava les despeses del transport fins a Castelló. El preu dels rodants era semblant però lleugerament inferior. El 1371 els arrendataris del molí de Verges destinaren 66 sous per a la compra de tres rodants (*viginti duorum solidorum malgurienses pro quolibet rodano*), i pocs anys més tard un fuster figuerenc feia dos rodants per al molí castelloní de Baix pel preu de 28 i 32 sous respectivament.¹⁸¹

L'any 1353, el preu de la realització de dues rodes, dos rodants i dos arbres per al molí comtal de Vilanova fou de 220 sous melgoresos. La qüestió del desgast, però, era bastant important, i per això veiem que un mateix aparell podia veure alterat el seu valor en funció del seu estat. L'any 1335, per exemple, els dos aparells dels molins peraladencs de la Caritat Major foren estimats amb un preu molt diferent, tot i integrar ambdós el conjunt *rota, rodeseno et arbore*: 57 sous l'aparell del molí Nou i 92 el del molí de Guaitallop.

Finalment, en alguns dels molins hi documentem els elements que probablement eren part de l'engranatge que integraven els molins fariners de roda vertical. Uns eren les pintes, uns barrots

181 Més concretament, els arrendataris del molí comtal de Verges el 1371 gastaren: deu sous *in quodam arbore dicti molendini*; seixanta-sis sous per tres rodants, *viginti duorum solidorum malgurienses pro quolibet rodano*; quatre sous per *duabus postibus pro faciendo alebs ad opus rodarum dicti molendini*, i dos sous per una *aspa ferreya ad opus dicti molendini*.

de fusta situats probablement entre la roda i el rodant.¹⁸² Les forces que havien de suportar eren importants i per això havien de ser fets amb fusta resistent. A la segona meitat del segle XIV les pintes per al molí castellaní de Baix provenien de la zona de l'Albera, i en algun cas se'ns diu que eren de fusta d'alzina.¹⁸³ Quan uns anys abans, en l'arrendament del molí castellaní d'en Llobet, els propietaris es comprometien a garantir la fusta necessària per a les reparacions dels aparells, tot exceptuant-ne aquests elements, això es devia al fet que eren fetes amb unes fustes resistents que no eren tan habituals als boscos de ribera de la zona de la plana. D'altra banda, a finals del segle XIII, al molí d'en Vilar, a Peralada, hi havia quinze armelles, *IX d'arbre et VI de bressola*; paraula, aquesta darrera, que documentem a les sínies de les salines com a part de l'engranatge entre les rodes i els rodants.¹⁸⁴

1.3.2. Les característiques dels aparells

Tot i que la documentació és poc concisa i omet una gran quantitat de dades, creiem que un bon nombre de molins documentats disposava d'aparells de roda vertical. Ens referim especialment als molins de la zona de la plana, en la majoria dels quals documentem el conjunt format per roda i rodant. La presència de dos elements giratoris evidenciaria l'existència d'un aparell complex, la roda del qual en seria l'element motor i el rodant, part de l'engranatge que convertiria el moviment d'aquesta en el moviment giratori horitzontal que, en cas dels

182 *Pinta*: Cadascuna de les dents de la roda del molí de vent, que engranen amb els braços de la llanterna; en la sínia, cadascun dels barrots que van ficats al voltant de la roda i engranen amb els braços del rodet: vegeu ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...*

183 GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 126.

184 AHG, Pe 10, 15 de gener de 1283. D'altra banda, sabem que un *bracerol* és cadascun dels barronets d'ullastre que van col·locats verticalment tot al voltant de la llanterna del molí de vent, i amb els quals engranen les pintes de la roda. Cada un dels barrons que van col·locats verticalment tot al voltant del rodet de la sínia, i amb els quals engranen les pintes de la roda: vegeu ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...*

molins fariners, s'havia de transmetre a les moles per poder moldre els cereals. Als molins bataners la roda vertical no necessitava engranatge, ja que el mateix eix que la sostenia permetia accionar, mitjançant el sistema d'arbre de lleves, les masses o batans.

Així doncs, almenys pel que fa a les terres empordaneses, no és cert el que han dit fins ara diversos historiadors que han insistit en un predomini aclaparador dels molins de roda horitzontal, amb el supòsit d'una instal·lació menys costosa i la millor adaptabilitat a les zones amb menys recursos hídrics.¹⁸⁵ Un dels historiadors més prolífics respecte a aquest punt, Jordi Bolòs, ha arribat a la conclusió que els molins de roda o rodet horitzontal foren els habituals a la Catalunya medieval i defineix els de roda vertical d'exceptionals. Ramon Martí encara va més enllà i es refereix a probables *interpretaciones infundadas*, en al·lusió a alguns estudis que apunten la presència de molins de roda vertical.¹⁸⁶ És evident que els molins de rodet eren els habituals en molts indrets de la geografia catalana; així ho demostren alguns dels treballs arqueològics realitzats i també les dades documentals presentades pels historiadors, però creiem que s'ha insistit massa en la voluntat de generalitzar a partir d'unes poques referències, i s'ha passat per alt que la

185 Vegeu, per exemple, BOLÒS, Jordi; NUET, J. *Els molins...*; MARTÍ, Ramon. «Hacia una arqueología...»; CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*; BOLÒS, Jordi. «Les Moulins...»; ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*; FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. «Grans establiments...»; FARIAS, Víctor. *El mas...*; PERIS ALBENTOSA, Tomàs. «La molineria...».

186 MARTÍ, Ramon. «Hacia una arqueología...», p. 167: *Sin duda, se trata de molinos accionados por una rueda horizontal —o turbina— que transmite directamente el movimiento a la muela volandera sin necesidad de engranajes complejos. De hecho, las únicas noticias que conozco de molinos harineros accionados per una rueda vertical parecen interpretaciones infundadas.* L'autor cita CUVILLIER, Jean-Pierre. «L'irrigation dans...»; VILARDELL I BAQUÉ, Joan. «Notícia d'un molí fariner medieval a la Vall de Campmajor». *Fulls informatius de la Mancomunitat de l'Estany*, 1986, 11-12.

utilització dels dos tipus d'aparell podia respondre a múltiples circumstàncies, moltes de les quals de caire local.¹⁸⁷

187 Pel que fa als treballs d'arqueologia, n'hem parlat en la introducció. Pel que fa a l'excés de síntesi, compartim les paraules de Georges Comet sobre la historiografia francesa respecte a aquest tema: vegeu COMET, Georges. «Moulins et meuniers. Réflexions historiographiques et méthodologiques». Dins MOUSNIER, Mireille (ed.). *Moulins et meuniers dans les campagnes européennes (IXe—XVIIIe siècle). Actes des XXIIes Journées internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, 3, 4, 5 septembre 1999*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2002. A banda d'aquesta qüestió, són especialment dos els autors que han anat més enllà a l'hora d'intentar determinar quines eren les característiques dels molins instal·lats en les terres catalanes durant l'edat mitjana: Jordi Bolòs i Sylvie Caucanas. En primer lloc, Bolòs ha diferenciat els diversos tipus d'instal·lacions i ha establert una cronologia de la seva implantació arreu del territori, tot partint de l'època carolíngia. Segur del clar predomini dels molins de rodet horitzontal, però, l'autor se centra sobretot en l'evolució des d'un aparell senzill d'aquest tipus, el molí *todeller*, fins a uns de més evolucionats tècnicament, els molins *cupers*, i suposa que eren poc habituals els molins de nau, de vent i de roda vertical, els quals anomena —en aquest darrer cas— molins *roders*: BOLÒS, Jordi. «Les Moulins...», p. 61; *Els Orígens...*, p. 382. D'altra banda, la historiadora francesa Sylvie Caucanas ha intentat determinar quins foren els aparells utilitzats al Rosselló en època medieval. Assumeix la limitació de les fonts a l'hora de pronunciar-se, però suposa que, com a Catalunya (de fet, a partir dels estudis del propi Jordi Bolòs) i al migdia francès, la roda horitzontal *prédominait largement*. Tanmateix, algunes de les dades de la mateixa autora semblen assabentar-nos —d'acord amb les afirmacions de Bolòs— de l'existència de molins rossellonesos de roda vertical. Caucanas es refereix a la construcció de *duos molendinos tudulers vel unum rotarium* al riu Aglí, a mitjan segle XI, i a la reparació de *los exaugadors dels molins roders et la bocha dels molins toeyllers* de Salses, uns dos segles més tard: CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 146. És clar que si bé Jordi Bolòs ens diria probablement que aquests molins *roders* eren de roda vertical i els *tudulers* o *toeyllers* de rodet, aquesta suposa, a partir d'estudis de Henri Amouric sobre els molins provençals, que en ambdós casos es tractaria d'aparells de roda horitzontal: els *tudulers* amb una roda encaixada en un pou de maçoneria, a manera de turbina, i els *roders* amb un rodet volant accionat per l'aigua a pressió que li llançava una canal: CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 146. L'autora cita: AMOURIC, Henri. *Moulins et meunerie en Basse-Provence occidentale du Moyen Age à l'ère industrielle*. Tesi doctoral. Université de Provence Aix-Marseille 1, 1984. En tot cas, la historiadora francesa ens assabenta també dels preus de la construcció de diverses instal·lacions, els quals són, al nostre entendre, un clar exemple de la col·locació d'aparells de roda vertical. CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 144-150. Segons l'autora, a principis de la segona meitat del segle XIV la posada en funcionament d'una roda nova, amb materials i instal·lació, costava entre 160 o 200 sous de Barcelona. Comparant aquest preu amb les dades que detallarem tot seguit, sembla més indicatiu d'un aparell de roda vertical que no pas d'un rodet horitzontal.

Una altra qüestió és determinar on estaven situades aquestes rodes verticals i de quina manera eren accionades per l'aigua. Amb relació al primer punt, sabem que almenys en algunes ocasions es trobaven situades a l'exterior de l'edifici del molí, però en les instal·lacions situades més a prop del llit del riu podria ser que el conjunt dels aparells fos a l'interior, per així assegurar-ne una millor protecció en cas de riuada.¹⁸⁸ Si el diàmetre de les rodes era —com en el cas del dit molí dels Cruïlles a Ullastret— d'uns dos metres i mig de manera general, aquest no hauria estat un problema per encabir-les a l'interior dels edificis. Pel que fa a la segona qüestió, les dades no són més precises, però, al nostre entendre, no hi ha dubte a l'hora de considerar que les rodes eren accionades inferiorment, és a dir, l'aigua les impulsava tot circulant per la seva meitat inferior. El desnivell de la zona és poc, així que probablement s'havia de derivar les aigües cap al molí i disposar d'un petit salt per tal que l'aigua impulsés les rodes amb suficiència. Com semblen suggerir algunes dades del molí castelloní d'en Mercadal, podria ser que en períodes de sequera els molins comptessin amb poc cabal i, per tant, tan sols poguessin moure un aparell o bé haguessin de moldre interrompudament.¹⁸⁹

A banda de disposar d'un salt suficient, era tant o més important una bona evacuació de les aigües sota del molí, ja que un estancament d'aquestes podia provocar l'aturada o l'alentiment del moviment de les rodes i, per tant, una disminució del rendiment dels aparells. Això fou el que denunciava l'any 1328 el moliner del molí de l'Hospital (Castelló), amb motiu

188 Pel que fa a les rodes exteriors, ens referim a dos casos esmentats: al molí de la Cavalleria de Cabanes, on a mitjan segle XIV es parlava dels *apparatus interioribus et exterioribus*, però, sobretot, al molí bataner de Sant Climent, on la roda es trobava *iuxta* la casa del molí.

189 En la contractació d'un treballador per al molí d'en Mercadal l'any 1308, per exemple, es plantejava la possibilitat que el molí treballés a ple rendiment (*a tesa*) o bé *a bassades*: AHG, Ca 83, 5 de setembre de 1308. *A tesa, a la tesa, a tota tesa*: En abundància, sense limitacions ni interrupcions. *Els molins van a tesa*: els molins molen sense aturar-se perquè tenen aigua abundant: vegeu ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...* D'altra banda, Sylvie Caucanas ens diu que per recollir l'aigua es feien servir basses, també en molins de roda vertical: vegeu CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 152.

de l'alçària de la resclosa del molí d'en Mercadal —el molí immediat, riu avall—, la qual engorgava i aturava els aparells del molí de l'Hospital per acumulació d'aigua (*ingurgitat dictum molendinum*).¹⁹⁰ La solució immediata del moliner fou augmentar l'alçària de la resclosa pròpia per així elevar novament el salt i incrementar la circulació d'aigua; però aquesta mesura fou denunciada pel moliner del molí de la Coromina —el molí més proper, riu amunt— presumiblement pels mateixos motius. Problemes semblants foren motiu, uns anys abans, del trasllat riu amunt d'un molí instal·lat a les ribes del riu Fluvià i, tal com ens diu Sylvie Caucanas, del desmantellament d'un molí fariner a Perpinyà, a mitjan segle XIV.¹⁹¹ En aquest darrer cas, va haver de cessar l'activitat després que el seu salt fos abaixat fins als dos pams d'alçària (poc menys de 50 cm) per evitar *l'engorgement de la noria* del castell.

Encara en aquest mateix sentit, però, la instal·lació de la qual tenim més informació és el molí peraladenc de Guaitallop, situat uns metres més avall del molí Nou, en un petit rec derivat de la Muga que ambdues instal·lacions compartien. En primer lloc, sabem que en un conveni que signaren els tinents dels dos molins a principis del segle XIV es registrava que la *gulam* del molí de Guaitallop havia de tenir una amplada de tres pams (*in latitudine tres palmos*), i que tan sols podria disposar d'unum *palmum aque vive et non amplius [...] scilicet, de aqua morte usque ad barbam del salt dicti molendini*.¹⁹² D'altra banda, en alguns dels arrendaments d'aquesta darrera instal·lació es registrava, a més, que el molí no podia ser elevat *in altum*. Així doncs, podria ser que les rodes del molí de Guaitallop tinguessin una amplada de tres pams, com la gola esmentada, i que l'aigua

190 AHG, Ca 124, 21 i 24 d'octubre de 1328. *Engorgar*: Obstruir-se un molí per excés d'aigua: vegeu ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...*

191 Pel que fa al molí del Fluvià: AHG, Ca 163, folis 59 i 60. Pel que fa al molí rossellonès: vegeu CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 151. Al molí del Rosselló, el 1380 s'hi va fer un molí per esmolar (*moulin à aiguiser*), que l'autora suposa que no havia de disposar d'una potència tan gran.

192 AHG, Pe 1544, 22 de juliol de 1315.

que es projectava contra elles (*l'aqua vive* de què es parlava) havia de ser regulada correctament.

D'altra banda, una de les referències més explícites de la instal·lació de molins de roda vertical a la plana empordanesa podria ser l'arrendament del molí castellaní d'en Mercadal l'any 1332, al qual hem fet esment en un punt anterior, i que ens assabenta de la possible presència de molins rodors de dues rodes al darrer tram del riu Muga. Això, és clar, si és cert el que ens diu Jordi Bolòs quan suposa que a l'època medieval es definien els molins de roda vertical amb el nom de *rodors*. El document en qüestió ens parla de la possibilitat que el comte Pere I construís molins rodors de més de dues rodes, els quals —els de dues rodes— hem suposat que havien estat fins a finals del primer terç del segle XIV les instal·lacions habituals al darrer tram de la Muga i als altres rius i conductes més importants del comtat.¹⁹³

Més enllà dels molins situats a les ribes dels rius o en algunes canalitzacions derivades d'aquests, la presència d'aparells de roda vertical sembla que també era prou habitual en rieres o séquies més petites. De fet, dos dels exemples més evidents d'aquest tipus de giny són precisament de dues instal·lacions situades en cursos que hem de considerar relativament poc importants: el molí amb rodes de poc més de dos metres i mig de diàmetre que els Cruïlles tenien a Ullastret, en un rec derivat del Daró, i un molí bataner situat a les ribes de l'Anyet, a la parròquia de Sant Climent. Fins i tot en alguns dels molins de Morassac i Santa Maria de l'Om hi documentem aparells del conjunt de roda i rodant. La majoria de les referències restants, però, són del rec de l'Alguema, on al llarg del període estudiat documentem —com veurem a bastament en el proper punt— un gran nombre de molins amb aparells d'almenys dos usos, un per a moldre cereals i un altre per al batanatge de teixits,

193 Més concretament, es parlava de *molendina roderia ultra duas rotas* i de *rotas roderias*.

i que en gran part responien a la demanda de la vila veïna de Castelló.¹⁹⁴

Una altra cosa és determinar de quin tipus eren els aparells dels molins en els quals només hem documentat la presència d'un element giratori, fossin rodes o rodants, ja que —tot i el que hem comentat en els paràgrafs anteriors— podria ser que aquests elements fessin referència a les rodes dels anomenats aparells de roda o rodet horitzontal.¹⁹⁵ Pel que fa a aquests

194 En aquests casos, però, les dades de què disposem són menys abundants i en moltes ocasions també confuses i contradictòries. Un dels casos més representatius en aquest sentit és probablement el molí de la Pera (Fortià), en el qual el 1317 apareixen citades les rodes i rodants entre d'altres elements (*cum molis, rotis, rodesens et pics et aliis apparatus et pertinenciis*). Si d'aquí en podem suposar l'existència d'aparells de roda vertical, tot just l'any següent es plantejava, en un sotsarrendament, la possibilitat que es trenqués el canal *sive rodesen*, sense esmentar la roda. Tan sols en d'altres ocasions hem documentat la presència de canals en algun altre molí, i aquest és el cas dels molins castellanins de Dalt i del Mig, on també s'esmenten els rodets, i constitueixen l'exemple més probable d'aparells de rodet horitzontal que hem documentat. Podria ser que també s'utilitzessin canals als molins de roda horitzontal. Sylvie Caucanas, de fet, ens parla d'un molí draper a Illa en el qual s'estimà la roda, el canal i l'arbre en gairebé 200 sous de Barcelona (1375): vegeu CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 147. En ocasions és difícil determinar de quin tipus eren els aparells dels molins. Fixem-nos en les dades aportades per Josep Fernández Trabal amb relació a un dels grans casals de les ribes del Llobregat. En un inventari de l'any 1372 es deia: *A la part de fora, sobre lo casal o casa del dit molí, havia XVII salts o edificis de pedre que parien eren salts de molí que dreçaven a la dita casa o casal, en la quals exceptats III no havia canals alguns per les quals pogués ésser manada aygua als dits molins, en dos però dels dits XVII havia canals per les quals anava e anar podia aygua als II molins*. Fernández Trabal suposa que els aparells serien de roda horitzontal. Tanmateix, veiem que dos anys més tard, quan sembla que funcionaven tan sols sis aparells del casal, en la documentació referida a dos d'ells es parlava de rodes, rodants i canals: vegeu FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. «Grans establiments...», p. 40-45.

195 Quant al molí del monestir de Ripoll a Santa Llogaia, en un arrendament del qual documentem l'existència de rodes (1314), l'any 1327 un representant de l'abat i l'arrendatari mantenien un litigi per tal de determinar qui havia d'assumir una part de les despeses de la reconversió dels dos molins o aparells, *un trutyler e altre toayler*, que l'arrendatari havia convingut *reduir a dos molins de cup ab la tina d-aqels ab volta*: AHG, Ca 369, 30 de març de 1327.

darrers, l'únic cas evident és el dels molins castellanins de Dalt i del Mig, però és indubtable que eren molt més presents en molts d'indrets del comtat i vescomtat amb anterioritat. L'any 1265, de fet, sabem que un fuster castellaní i un habitant de Maçanet de Cabrenys constituïen una societat vitalícia destinada a la construcció de molins de cup en els bisbats de Girona i Elna (*super arte nostra et magistria molendinorum de cubo sive de tina*).¹⁹⁶ Al lloc de Boïga, Vilajuïga, hi documentem, a principis del segle següent, el *molendino vocato de Tina*, tot fa pensar que un molí de rodet, sens dubte el model habitual en aquesta zona muntanyosa de la costa del comtat, així com els molins de roda vertical ho eren a les ribes dels grans rius de la plana.¹⁹⁷

1.3.3. Les moles

Finalment, els darrers elements a tenir en compte amb relació als molins fariners eren les moles. Les dades que tenim sobre la seva procedència es limiten pràcticament a les diverses adquisicions per als casals de molins fariners comtals castellanins construïts a finals del primer terç del segle XIV, que evidencien l'existència d'un importantíssim centre de producció regional: les poblacions de Peratallada i Canapost. Tot i que les dotze primeres moles d'aquestes instal·lacions molineres comtals castellanines foren enviades des de la pedrera de Montjuïc (Barcelona), des de la qual s'exportaven moles arreu de les terres catalanes, la resta foren fetes en aquestes dues viles empordaneses.¹⁹⁸ No podem descartar l'existència d'altres petites moleres a l'Empordà ni la importació des d'algun altre centre regional important, com el Voló (Rosselló); però la producció de Peratallada i Canapost sembla que fou realment important, i en seguim la pista fins

196 AHG, Ca 206, 13 d'abril de 1265.

197 AHG, Ca 114, 22 de juny de 1324.

198 AHG, Ca 154, 5 de desembre de 1311.

alguns nuclis del vescomtat de Rocabertí i de la costa nord del comtat.¹⁹⁹

Sobre les seves característiques, la documentació no ens aporta gaire informació, ja que tan sols disposem de les mesures globals de les moles d'algunes instal·lacions. Com podem veure als molins peraladencs Nou i de Guaitallop, a més, les mesures de les moles canviaven any rere any en funció del desgast, sense que en puguem treure conclusions.²⁰⁰ Ateses les mancances, doncs, prenem d'exemple el que ens diuen Pere Ortí i Sylvie Caucanas sobre les moles utilitzades als molins barcelonins i rossellonesos, tot i que hem de tenir en compte que la matèria primera d'aquestes podia ser diferent de la pedra de les moleres empordaneses —entre les quals hi ha Peratallada—, així com les respectives moles resultants. Ambdós historiadors coincideixen en unes mesures d'entre el metre i el metre i quart de diàmetre, però és el primer qui en determina el gruix amb una important variació entre les inferiors i les superiors: 29,15 centímetres les

199 Pel que fa a l'existència de possibles moleres: AHG, Ca 16, 21 de febrer de 1296; AHG, Ca 19, 10 de novembre de 1300; AHG, Pe 5, 17 de febrer de 1301; AHG, Ca 149, 3 d'agost de 1322; AHG, Ca 371, 8 de febrer de 1328; AHG, Ca 174, 26 de març de 1342; AHG, Ca 250, 22 de gener de 1362. En algun cas, però, podria ser que es fes referència a una zona amb gran nombre de molins, com en l'anomenada *via molera*, a Torroella de Fluvià, o la *carraria molera*, al nord de Peralada. Pel que fa a l'ús de moles de Peratallada i Canapost en d'altres indrets del comtat i vescomtat: AHG, Ca 52, 21 d'agost de 1330; AHG, Ca 2047, 17 d'agost de 1341; AHG, Pe 1537, 3 de desembre de 1345. Una de les pedreres podria correspondre als anomenats Clots de Sant Julià (Canapost): vegeu BADIA I HOMS, Joan. *L'arquitectura medieval de l'Empordà*. Girona: Diputació de Girona, 1978, 3 vols., vol. I - Baix Empordà, p. 325-326.

200 Les dades provenen dels diversos arrendaments. Les moles del molí del Gorg (Llers), per exemple, mesuraven el 1297 *in grossi tres palmos et medium canne Castilionis inter ambas*. Uns anys més tard les moles del molí d'en Taverner (Cabanes) mesuraven cinc pams menys un dit, de *grosso sive d-alt*, a la cana de Peralada. En l'arrendament del molí de l'Hospital anterior a l'any 1264 se certificava la cessió del molí amb quatre moles que mesuraven quatre pams a la cana de Montpeller. En l'arrendament del molí d'en Vilar el 1314 es deia que les moles tenien *in grossum unum palmum et unum digitum ad cannam ville Petralate*.

primeres i 9,71 les segones.²⁰¹ Veiem també, és clar, el diàmetre d'un fragment de mola granítica que va ser col·locada en una construcció a les ribes de la Muga al terme de Vilanova (al nostre entendre, podria tractar-se de l'antic molí de la Glera), i que, per tant, suposem que havia estat utilitzada en aquesta instal·lació: 116 centímetres.

FIGURA 6. Mola col·locada en una antiga construcció a les ribes de la Muga al terme de Vilanova

El preu de les moles destinades als molins fariners castellanins ens assabenta que les diferències podien ser importants. Els tipus de moles eren tres: borderenques, cosseres i litegals. Les cosseres, les més barates, oscil·laren entre els 50 i els 90 sous melgoresos a la segona meitat del segle XIV, i foren destinades als tres casals: als de Dalt i del Mig, amb

201 Segons Ortí, per un costum antic, els molers de Montjuïc havien de proveir els molins reials de Barcelona. L'autor ens parla d'un diàmetre de cinc pams (97,18 cm) i d'un gruix de mig pam (9,71 cm) les superiors, i un pam i mig (29,15 cm) les inferiors: vegeu ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 335. Caucanas ens diu que unes de les moleres més importants del Rosselló eren al Voló, però que també hi arribaven moltes moles de Barcelona. Parla d'un diàmetre de cinc a cinc pams i mig (1,24 a 1,35 m): vegeu CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 148.

aparells suposadament de rodet horitzontal, i al de Baix, sembla que amb aparells de roda vertical. Les litegals tenien un valor superior en gairebé 100 sous més i només van ser comprades per al molí de Baix. Les més usades, les borderenques, tenien un valor entremig de les dues anteriors, i foren destinades als molins de Dalt i del Mig.²⁰²

1.4. ELS MOLINS BATANERS

Una vegada hem determinat de la millor manera possible les característiques dels molins empordanesos, ens resta per veure quins van ser els usos dels seus aparells. La gran majoria de les instal·lacions estaven preparades per a la mòlta de cereals, però no eren poques les que —bé de manera exclusiva o bé juntament amb aquests aparells fariners— incorporaven aparells per al batanatge de teixits, i en una ocasió hem documentat també un molí a Fortià en el qual es molia roja, un producte tintori.²⁰³ A banda d'aquest darrer exemple, però, tan sols hem trobat instal·lacions farineres i bataneres. És per això que dediquem aquest punt a veure quins van ser els

202 Pel que fa als preus de les moles a Barcelona, Ortí ens diu que el rei pagava als molers barcelonins un preu especial per a les moles destinades als molins construïts abans de l'any 1200: tres quarteres d'ordi per les jussanes i dues per les sobiranes. Als altres molins el preu era el de mercat: el 1339, uns 43 sous per a una mola superior. Quan l'any 1331 es dugueren a Castelló dotze moles de la pedrera de Montjuïc, el preu fou de 216 sous de Barcelona per les moles, 12 sous i 6 diners per dur-les de la pedrera fins al port i la imposició municipal i 87 sous del noli del transport: AHG, Ca 154, 5 de desembre de 1331.

203 A finals de l'any 1360 es plantejà aquesta possibilitat en un dels molins d'aquesta vila. Es parlava que el seu arrendatari passés alguna nit al molí molent roja: AHG, Ca 247, 31 d'octubre i 4 de novembre de 1361. Quant a l'estudi del tèxtil i del tint al comtat d'Empúries: vegeu PINTO, Anthony. *Commerce et draperie dans le comté d'Empúries de 1260 à 1497*. Tesi doctoral inèdita, sota la direcció de Christian Guilleré. Chambéry: Université de Savoie, 2002.

molins bataners del comtat i qui foren els encarregats de la seva explotació.²⁰⁴

Abans, però, fem un cop d'ull a la realitat de la draperia empordanesa en el període estudiat, en gran part gràcies als treballs d'Anthony Pinto.²⁰⁵ Segons aquest historiador, els darrers anys del segle XIII i la primera meitat del XIV foren un període clau per al desenvolupament del sector del tèxtil al comtat i vescomtat. És evident que aquesta activitat era habitual en alguns llocs de la plana de l'Empordà amb anterioritat, però fou a partir de llavors quan arribà al seu punt més àlgid, en gran part gràcies a l'arribada de mà d'obra especialitzada del Rosselló i del Llenguadoc, on la draperia s'havia desenvolupat abans, i també d'altres poblacions catalanes, tot i que en menor mesura. El mateix autor ens parla precisament del retard de la draperia empordanesa respecte d'aquests altres indrets i ho atribueix, en part, a la passivitat de les autoritats senyoriales i les elits comercials de les dues viles més importants, Castelló i Peralada, a les quals suposa com a més interessades i beneficiades per la importació de robes franceses fins ben entrat el segle XIV.²⁰⁶

204 Pel que fa al batanatge, aquesta operació consistia bàsicament a netejar les robes després dels diversos processos de manufactura, així com a aconseguir enfeltrar el teixit. Per això, es remullaven i s'ensabonaven els teixits i es colpejaven amb unes masses accionades per una roda hidràulica. Per conèixer aquesta operació amb més detall: vegeu BERNAT I ROCA, Margalida. «Molins drapers a Ciutat de Mallorca: entre interessos polítics i econòmics». *Estudis Baleàrics*, 1987, núm. 58-59; Els «III Mestres de la Llana». *Paraires, teixidors de llana i tintorers a Ciutat de Mallorca (s. XIV-XVII)*. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 1995; CÓRDOBA DE LA LLAVE, Ricardo. «Los batanes hidráulicos de la cuenca del Guadalquivir a fines de la Edad Media. Explotación y equipamiento técnico». *Anuario de Estudios Medievales*, 2011, núm. 41/2.

205 PINTO, Anthony. *Commerce et...*

206 Segons Pinto, a Castelló la draperia era el segon sector en importància per darrere de l'adoberia, però a finals del primer terç del XIV va esdevenir el sector principal. Afegeix, [*l*]a passivité du pouvoir seigneurial ou consulaire à l'égard de la draperie, mais aussi celle observée chez les nobles de la région et à un degré mondre de celui des ecclésiastiques, est a tout à fait flagrante. Ell mateix ens parla de la importància de les viles de Castelló i Peralada per a la difusió de les robes franceses a Catalunya, fins i tot després del conflicte bèl·lic de

En opinió de Pinto, la figura clau del desenvolupament de la draperia local foren els paraires, els mestres artesans que organitzaren i invertiren en la producció autòctona, tot aprofitant que hi havia més permissivitat i menys regulació que en d'altres indrets. Al contrari que, per exemple, en moltes ciutats de França, aquí els paraires podien intervenir en els diferents nivells de la producció de teixits, des de la compra de la llana fins al tenyit de les robes, la qual cosa va afavorir la dinamització del sector. A finals del segle XIII els individus i els capitals invertits encara eren modestos, però a les dècades següents van augmentar notablement en nombre i importància, així com els teixits produïts i la seva qualitat.²⁰⁷ A la vila comtal, aquest augment del nombre de paraires es va veure reflectit en la urbanització en poc temps, a principis del segle XIV, de dos carrers en els quals aquests situaren els seus obradors, i que amb els anys passaren a ser coneguts amb els noms de Paraireria Mitjana i Paraireria Nova. Si els obradors s'aplegaren al centre de la vila, al barri de Sant Marc s'hi concentraren els tiradors i tints, entre altres dependències per

1285. En canvi, atorga a la segona nissaga comtal més interès en el desenvolupament de la draperia local i determina que la construcció del molí bataner comtal castelloní va ser molt important per al desenvolupament de la draperia local. Tanmateix, com veurem tot seguit algunes de les dades d'aquest autor amb relació a aquest molí són errònies.

207 L'autor ens diu que, potser inspirant-se en la confraria dels paraires de Perpinyà, els paraires van crear una corporació presidida per dos sobreposats escollits anualment. Pinto documenta 29 paraires entre els anys 1300 i 1304 d'un total de 103 persones dedicades al tèxtil, mentre que els anys 1347 i 1348 augmentaren a 170 d'un total de 373: vegeu PINTO, Anthony. *Commerce et...*, p. 872. Pel que fa als teixits empordanesos, Pinto ens diu que la gamma de productes es va diversificar a la primera meitat del segle XIV. Es produïen sargues i burells, però la producció de massa s'orientà als cadins: un producte d'origen anglès, segons alguns, o bé uns draps fets a la manera de Cadix, per d'altres, que a Catalunya i al Rosselló tenien una qualitat mitjana-baixa.

a la producció de teixits.²⁰⁸ A Peralada hi observem una realitat semblant, amb els tiradors i tints fora del portal del Molí, i els obradors a l'interior de la vila, en diversos carrers habilitats per això.²⁰⁹

L'estudi d'Anthony Pinto ens aporta una informació valuosa sobre la producció i la comercialització de productes tèxtils al comtat en època baixmedieval, però les dades que presenta amb relació a la implantació dels molins bataners disten molt de la realitat. A les viles de Castelló i Peralada, per exemple, hi documenta instal·lacions d'aquest tipus a partir dels anys 1332 i 1383, respectivament, però ara sabem del cert que ja n'hi havia hagut força abans.²¹⁰ D'acord amb les dades de què disposa, Pinto suposa la feblesa del batanatge en terres empordaneses durant les darreres dècades del segle XIII i la primera meitat del segle XIV, tot i que com veurem en els següents paràgrafs les seves afirmacions han de ser profundament matisades. En primer lloc ens referim a Castelló, on Pinto interpreta que la construcció del nou molí bataner comtal a finals del primer terç del segle XIV

208 El 1317 el comte Malgaulí regulava, a manera de la ciutat de Perpinyà i d'altres ciutats, la localització dels obradors dels paraires en un nou carrer (*via noviter facta paratorie*), a més del ja existent: AHG, Ca 94, 19 de febrer de 1317. Uns anys més tard el comte Pere I feia enderrocar el castell comtal del puig Mercadal i es parcel·laven vint-i-cinc solars per construir-hi obradors de paraires: vegeu PINTO, Anthony. *Commerce et...*, p. 422-423. Pel que fa als tiradors: AHG, Ca 43 bis, 2 d'agost de 1324; AHG, Ca 118, 11 d'abril de 1326; AHG, Ca 44 bis, 8 d'octubre de 1326; AHG, Ca 177, 31 d'octubre de 1345.

209 El març de l'any 1325 Bernat d'Orriols, procurador del vescomte de Rocafort, donava llicència al paraire Arnau Tolosa per *plantare et habere et facere tiradós in vallis ville Petralate iuxta portale de Molino*: AHG, Pe 24, 27 de març de 1325. L'any 1340 el vescomte planificava un nou carrer per als paraires i nomenava procuradors per establir els solars (*illa patiha parayrie nove que non dum sunt ad accapitum cessam*): AHG, Pe 28, 29 de març de 1340. Un mes més tard documentem els dits procuradors establint a Guillem Puigalbert de Peralada dos patis contigus al puig de l'Església, que afrontaven a migdia *in operatorio paratorie dicte ville*, a occident *in vico ipsius paratorie*: AHG, Pe 27, 27 d'abril de 1340.

210 PINTO, Anthony. *Commerce et...*, p. 264. Sobre Castelló, Pinto parla de l'any 1333 en un dels seus mapes, però en d'altres parts del text es refereix a l'any 1332.

va ser un fet importantíssim per al desenvolupament de la draperia local: [a]vec la mise en oeuvre de ce moulin le comte répondait ainsi à une nécessité vitale pour la pérennité de la croissance de la draperie locale.²¹¹ Per l'autor aquesta seria la demostració de la predisposició dels comtes de l'anomenada segona nissaga comtal en favor de la producció tèxtil autòctona i la reafirmació de la passivitat dels comtes anteriors, però ambdues suposicions són errònies. Pel que fa al molí, li atribueix una excessiva importància en assignar-li erròniament el preu de l'arrendament, l'any 1332, dels també nous molins fariners comtals: una mica més de 10.000 sous. El preu de l'arrendament del molí bataner era ben inferior (a mitjan segle XIV oscil·lava entre els mil i els dos mil sous) i els paraires castellanins continuaren utilitzant, com feien des d'anys enrere, els molins bataners de les viles de la rodalia.²¹²

D'altra banda, no és veritat que els comtes de la primera nissaga no haguessin pres la iniciativa de la construcció de molins bataners. Certament, la documentació és minsa, però sabem que el 1276 el comte Hug V en manava fer un a la vila de Verges, i anys més tard el seu successor, Ponç Hug IV, concedia llicència al cavaller castellaní Gispert Alquer per instal·lar-ne un altre a la vila comtal (1287).²¹³ Tot fa pensar que aquesta darrera instal·lació va ser desmantellada poc després —probablement amb motiu del greu conflicte que enfrontà els Alquer amb el mateix comte—, però això no fou un gran problema per al desenvolupament de la draperia local, atesa la presència de nombroses instal·lacions d'aquest tipus a les veïnes poblacions de Fortià, el Far i Vila-sacra. Com veurem a bastament més endavant, la instal·lació de molins bataners era

211 PINTO, Anthony. *Commerce et...*, p. 420-422.

212 Sobre aquests molins de la rodalia de Castelló en parlarem tot seguit.

213 A la vila de Verges, per exemple, on Pinto documenta un molí bataner el 1348, sabem que el comte Hug V hi disposava la creació d'un *molendinum draperium* l'any 1276. El molí es va fer, ja que uns anys més tard (1282), quan el mestre dels molins comtals de Verges es venia el mestratge es féu referència als aparells drapers (*tam draperiorum quam aliorum*): AMCE, Empúries 4887, 15 d'octubre de 1276; AMCE, Empúries 4893, 6 de juliol de 1282. Pel que fa al molí draper dels Alquer a Castelló: AMCE, Empúries 1998.

una qüestió complexa que responia a diversos factors de caire econòmic i tècnic, i, per tant, ha de ser observada amb més detenció del que ho fa Pinto.

En aquest mateix sentit ens referim a Peralada. Com a la vila comtal, la feblesa del batanatge de teixits ens pot sorprendre a simple vista, però la realitat era més complexa, i en cap cas els seus paraires van veure limitades les seves activitats pel fet de no disposar de molí bataner a la mateixa població durant molts anys. La primera referència al batanatge en aquesta vila és de l'any 1301, quan Dalmau de Rocabertí, senyor de la vila, concedia un guiatge al paraire castellaní Bartomeu Pagès per tal que ell i els seus ajudants poguessin desplaçar-se al molí de Guaitallop amb els seus teixits (*pannis et aliis rebus*).²¹⁴ No es deia que el molí disposés d'aparells per al batanatge però és prou evident; de la mateixa manera que és molt probable que també disposés d'algun aparell d'aquest tipus el molí Nou uns anys més tard (1318), quan els paraires Bernat Joli i Francesc Trilles, de les viles de Castelló i Peralada, respectivament, n'adquiriren la meitat i destinaren una quantitat de diners relativament alta a la seva millora.²¹⁵ Aquí s'acaben les referències del batanatge de teixits a la vila vescomtal durant la primera meitat del segle XIV; però, com passava a Castelló, els seus paraires controlaren alguns dels molins de la rodalia i allí hi duïen a terme les tasques del batanatge. El mateix Francesc Trilles, per exemple, adquiria el 1324 un molí bataner a Sant Climent al qual hem fet esment en diverses ocasions.²¹⁶

214 AHG, Pe 5, 7 de desembre de 1301 (*solo*).

215 AHG, Pe 14, 24 de març de 1318.

216 AHG, Pe 23, 18 de novembre de 1324.

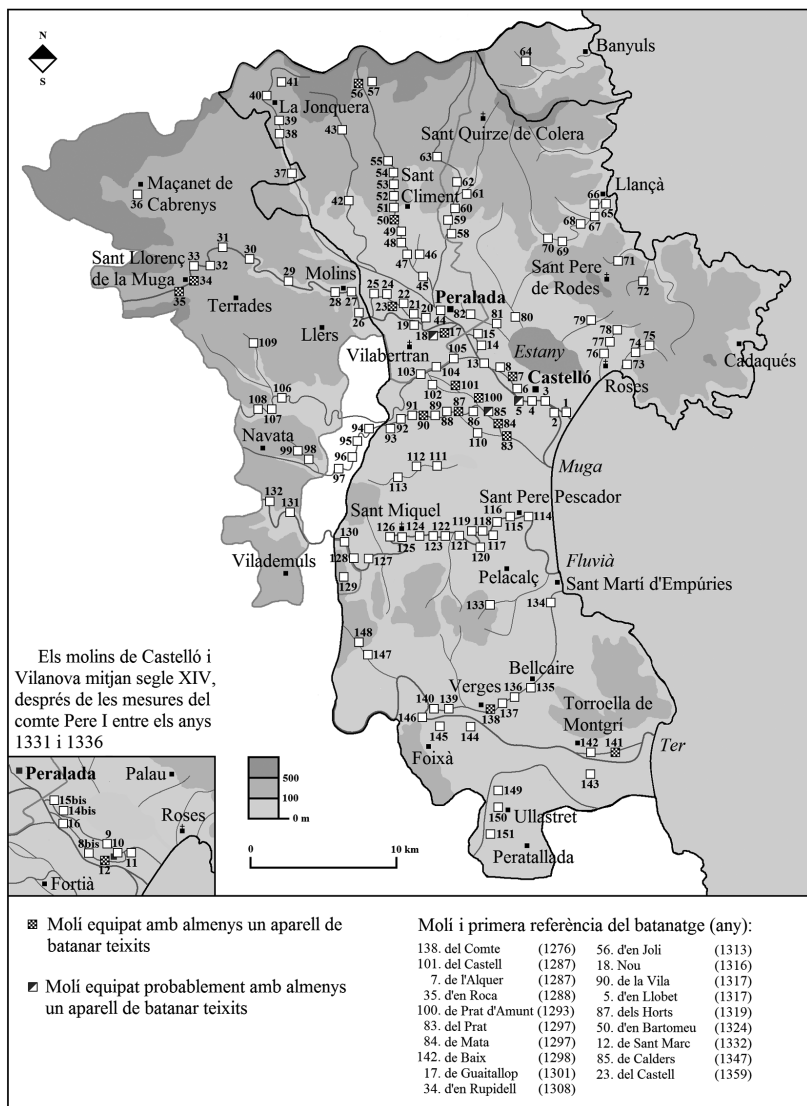

FIGURA 7. Els molins bataners²¹⁷

217 Vegeu l'apèndix.

Com documenta Pinto, i com podem observar en la figura 7, el batanatge era una activitat molt habitual als molins de les poblacions de la rodalia de Castelló i Peralada. Es tractava d'uns molins que incorporaven en molts casos un aparell per moldre cereals i un altre per batanar teixits, i que eren sovint utilitzats pels paraires d'aquestes dues viles. Fou això el que motivà la introducció d'aparells de batanatge en moltes d'aquestes instal·lacions almenys des de finals del segle XIII. A Fortià, l'any 1297 se cedia als arrendataris dels molins del Prat i de Mata la possibilitat de fer-hi *molendina in quibus possint aptari pannos*, i uns anys més tard (1319) es permetia a l'arrendatari del molí dels Horts fer un *molendinum draperium*. El 1321 el paraire Bernat Jordà convenia amb els també castellanins Guillem Escarrer i Dalmau Mitjà la construcció d'un *molendinum draperium*, molt probablement en referència a la construcció dins de l'edifici d'un molí ja existent d'un aparell per al batanatge de teixits.²¹⁸ No sabem si el projecte prosperà, però sí que Jordà havia participat els anys anteriors, i ho continuà fent amb posterioritat, en la gestió d'alguns dels molins de la zona: de la Vila, al Far, el 1317; de Mata, a Fortià, el 1319; de Ramon del Far, al Far, el 1322, i de la Vall, a Fortià, el 1323, entre d'altres.²¹⁹

A inicis del segon terç del segle XIV, tot coincidint amb la nova construcció del molí bataner comtal de Castelló, hem documentat el cas contrari al molí de la Vila (Far), és a dir, la cessió a l'arrendatari de la possibilitat de reconvertir l'aparell draper en un de fariner; però tot i això sabem que els molins d'aquesta zona continuaren essent utilitzats habitualment pels paraires de la vila comtal. L'estiu de 1339, per exemple, dotze d'ells es comprometien a dur els seus teixits i els d'altres (*pannos nostros et alienos*) al molí de Mata (Fortià), gestionat pel moliner Berenguer Riba, a canvi que aquest els batanés pel

218 AHG, Ca 38, 29 de maig de 1321.

219 Bernat Jordà no apareix citat com a paraire en la majoria de documents, però sí en alguns. Per exemple, el mes d'abril de l'any 1319 Bernat Jordà, paraire castellaní, cedia al també paraire Pere Bou tots els drets sobre els 11 sous i 4 diners que el paraire Guillem Martí, soci de Bou, li devia per la seva part *pro pannis quos ei abtavi in molendino meo durante societate tua et eiusdem*: AHG, Ca 35, 11 d'abril de 1319.

preu habitual a Castelló: 20 diners per cada pany blanc, i 24 pels de color *lividi*.²²⁰ Els moliners també feien el batanatge, però en prou ocasions eren els mateixos paraires els que individualment o en societat adquirien algunes instal·lacions i en contractaven el personal necessari. El mateix Berenguer Riba havia sotsarrendat el molí d'uns paraires l'any abans, i el mateix 1339 el molí del Prat (Fortià) era gestionat per una societat de quatre paraires de la vila comtal.²²¹

Una d'aquestes societats fou la que uní vuit castellanins a finals de l'any 1293, i que havia de comptar durant uns cinc anys amb un parell d'obradors a la vila comtal i els serveis del molí de Bernat de Fortià.²²² Probablement pel volum de documentació que generà, se'n fan ressò en els seus estudis el mateix Pinto i Víctor Farías, tot i que la descripció que ambdós historiadors en fan és en part errònia.²²³ El fet és que, per motius que desconeixem, la societat no va reeixir del tot, i tan sols unes setmanes més tard dos dels socis, el paraire oriünd de Perpinyà Guillem de Déu i el jueu castellaní Cresques Vives, se'n separaren per formar-ne una altra de sis anys que comportava l'arrendament del molí del monestir de Sant Pere de Rodes a Vila-sacra.²²⁴ Tot seguit, el mateix de Déu s'associava a la vegada amb

220 AHG, Ca 375, 20 de juliol de 1339. Documentem el mateix preu en d'altres ocasions: AHG, Ca 145, 30 d'abril de 1342; AHG, Ca 2049, 19 d'agost de 1342.

221 AHG, Ca 141, 31 d'octubre de 1338; AHG, Ca 375, 2 de setembre de 1339.

222 El desembre de l'any 1293 Castelló Tolosà, Bartomeu Blanc, Guillem de Déu, Ferrer Cursaví, Berenguer Llobera, Bernat Simó, Bernat Joli i el jueu Cresques Vives s'unien en una societat fins a la següent festa de Sant Martí, i de llavors a cinc anys, que comportava l'arrendament del molí de Bernat de Fortià (del Prat d'Amunt) per arreglar-hi panys, i d'un o dos obradors a la vila de Castelló: AHG, Ca 7, 6 de desembre de 1293.

223 Farías parla de la societat de vuit persones, però ens diu que el molí arrendat fou el de l'abat de Sant Pere de Rodes a Vila-sacra: vegeu FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 236.

224 AHG, Ca 7, 4 de febrer de 1294. L'11 de febrer del mateix any Bernat Simó i Castelló Tolosà, en nom propi i dels altres socis de la primera societat esmentada (1293), reclamaven a Guillem de Déu el pagament de certs diners; aquest darrer els responia que no tenia cap intenció de fer-ho: AHG, Ca 7, 11 de febrer de 1294.

el tintorer castelloní Ponç Caneta.²²⁵ En tot cas, fixem-nos també en la primera societat a la qual hem fet referència, els socis de la qual hi prenien part de maneres ben diferents. En primer lloc, és evident que el paraire d'origen rossellonès Guillem de Déu era el mestre qualificat encarregat de la supervisió de gran part de les feines. El mateix dia del registre de la societat, s'especificava, en un altre document —que no fou anotat en la seva totalitat—, que es comprometia a controlar la producció.²²⁶ Alguns dels socis probablement només eren capitalistes. Aquest seria el cas de Cursaví i Llobera, citats dos anys més tard com a sastres.²²⁷ Bernat Joli, en canvi, era, com veurem tot seguit, un dels paraires més importants de la vila.

Un altre exemple significatiu —en aquest cas per la distància— de la utilització per part dels paraires castellonins i peraladencs d'instal·lacions de la perifèria, és el conveni que signaren el 1308 els dos sobreposats i d'altres representants dels paraires de la vila comtal (*paratorie ville Castilionis*) per tal de fer ús del molí bataner d'en Rupidell, a Sant Llorenç de la Muga, pel preu de 2 sous el dia de servei, inclòs el salari del moliner.²²⁸ El cas resulta sorprenent per la llunyania entre ambdues poblacions, però s'ha d'entendre per l'especialització batanera de la vila de Sant Llorenç. A finals del segle XIII en un molí de la mateixa vila, el d'en Roca, hi documentem el batanatge dels anomenats draps de framenor de Peralada, uns teixits —segons Anthony Pinto—

225 No sembla que la societat entre de Déu i Caneta dissolgués la societat entre el primer i Cresques Vives: AHG, Ca 7, 6 i 12 de febrer de 1294.

226 AHG, Ca 7, 6 de desembre de 1293. El 21 de desembre Guillem de Déu, de Perpinyà, habitant de Castelló, prometia a Castelló Tolosà i Ferrer Cursaví arreglar els panys *qui venient in operatorum meo et vestro quod locavimus pro ut quilibet parator bonus*; en cas contrari, perdria els drets en la societat que van contraure amb d'altres persones: AHG, Ca 7, 21 de desembre de 1293.

227 AHG, Ca 17, 29 de juny de 1295.

228 El contracte s'establia fins a la següent festivitat de Pasqua. Els sobreposats eren Ramon Bosc i Pere Fàbrega, i els altres paraires, Pere Arnau, Bernat Joli, Berenguer Magnesa i Pere Sitjar: AHG, Ca 1501, 28 de setembre de 1308.

destinats als eclesiàstics, i que a l'Empordà eren produïts en aquesta darrera localitat.²²⁹

En alguns casos els paraires arribaven a ser els propietaris (domini útil) dels molins. A principis del segle XIV els paraires castellanins Guillem Dalmau i Bernat Joli tenien establerts, respectivament, dos molins amb aparells bataners a les poblacions de Vila-sacra i Requesens.²³⁰ Més tard, Joli i un antic aprenent seu, el paraire peraladenc Francesc Trilles, adquirien la meitat del molí Nou i hi invertien una quantitat important de diners, probablement amb la intenció d'adequar-hi un giny per a batanar teixits (1318).²³¹ Tan sols sis anys més tard, el mateix Francesc Trilles adquiria amb el també paraire de Peralada Arnau Tolosa un molí draper a Sant Climent.²³² Aquest era el cas de paraires destacats, que controlaven un volum de producció important i disposaven d'ajudants i artesans al seu servei. L'any 1302, per exemple, Bernat Joli contractava el moliner castellaní Berenguer d'en Llobet per treballar al molí *bladerio et draperio* del Prat.²³³ Podria ser que Berenguer fos l'encarregat de l'aparell destinat a la mòlta, però no ens ha d'estranyar que —atesa la gran presència d'instal·lacions mixtes— molts dels moliners s'especialitzessin també en el batanatge de teixits. Un any abans, de fet, el vilanoví Guillem Verneda havia estat contractat per treballar *pro monerio et draperio* en el mateix molí.²³⁴

229 El juliol de l'any 1288 Pere Roca, de Sant Llorenç, devia gairebé 93 sous a Berenguer Lleuda, de Peralada, una vegada fet còmput entre ambdós de *illis CIII cannis et dimidia bruni fratrum minorum quas mihi comendasti causa aptandi in molendinis meis*: AHG, Pe 1, 3 de juliol de 1288. En un llibre dels marmessors de Dalmau de Rocabertí, un habitant de Sant Miquel de Fluvià, Jaume Sastre, reconeixia l'any 1320 haver cobrat diferents quantitats de diners amb motiu dels panys que Dalmau *fecit capi* al molí de Ramon Rupidell, a Sant Llorenç de la Muga: AHG, Pe 1305, 26 de gener i 19 de juliol de 1320.

230 AHG, Ca 78, 5 d'octubre de 1304; AMCE, Empúries 1547, 1 de juliol de 1313.

231 AHG, Pe 14, 24 de març de 1318. L'any 1306 Jaume Trilles de Castelló afirmava a Guillem Bosc i Bernat Joli, paraires, el seu fill Francesc durant tres anys *ad adiscendum misterium vestrum paratorie*: AHG, Ca 2127, 21 de març de 1306.

232 AHG, Pe 23, 18 de novembre de 1324.

233 AHG, Ca 22, 2 de desembre de 1302.

234 AHG, Ca 75, 31 de gener de 1301.

D'acord amb les dades de què disposem, és evident que al comtat i al vescomtat els molins bataners van concentrar-se a la rodalia de les viles de Castelló i Peralada. Ara bé, a què va respondre aquesta —si se'ns permet la paraula— deslocalització del batanatge fora d'aquestes dues poblacions? En primer lloc, hem de tenir en compte la importància del riu Muga, a les ribes del qual estaven situats els molins peraladencs i, abans de la gran modificació duta a terme pel comte Pere I, també els castellanins. Era el curs més regular de la meitat nord del comtat i potser l'únic que disposava d'un cabal prou important per accionar durant tots els mesos de l'any, i amb suficiència, els aparells de les diverses instal·lacions. A principis del segle XIV la construcció de nous molins sembla que era problemàtica —per no dir impossible— i els molins existents operaven en més mesura que moltes d'altres instal·lacions empordaneses, tant per la gran demanda de farina a Castelló i Peralada com pel fet que també molien —si més no, en ocasions— per algunes de les poblacions veïnes. En aquest sentit, no és casualitat que els titulars d'algunes de les senyories més importants del cap de Creus (els Pau, els Palau i els monestirs de Sant Pere de Rodes i Santa Maria de Roses) posseïssin un molí al darrer tram del riu, els quals probablement eren utilitzats per pal·liar les deficiències en matèria de molinaria en aquesta zona del comtat amb pocs recursos hídrics (cap de Creus). Els molins del darrer tram de la Muga, doncs, eren importants per assegurar la mòlta de cereals a la meitat nord del comtat empordanès.

Atesa la possible alta demanda de farina, sembla lògic pensar que els propietaris de les instal·lacions castellanines, vilanovines i peraladenques optessin per adaptar tots els seus aparells per a la mòlta de cereals, una activitat presumiblement més lucrativa que no pas el batanatge de teixits. A la vila comtal, l'única referència a aparells bataners durant la major part del primer terç del segle XIV apunta en aquesta direcció. Quan el 1317 els propietaris del molí d'en Llobet convenien la conversió d'un dels seus dos aparells fariners per adequar-lo al batanatge, el motiu del registre públic d'aquesta operació

fou precisament deixar clar que, si el nou giny no produïa anualment els mateixos beneficis que l'aparell fariner, tornaria a ser reconvertit al seu ús inicial.²³⁵ Uns anys més tard, mentre que el nou molí bataner comtal era arrendat per quantitats que oscil·laven entre els mil i els dos mil sous melgoresos, el preu dels arrendaments dels molins fariners era molt superior: poc més de 10.000 sous el 1332, i gairebé el doble l'any 1335.

Els molins situats a les poblacions veïnes de Castelló i Peralada, en canvi, oferien unes condicions més propícies per encabir aparells bataners. En primer lloc, cal suposar que la demanda de farina en aquests nuclis era inferior i, per tant, també ho era el volum de gra mòlt en els seus molins. Així doncs, aquestes instal·lacions podien destinar un dels seus ginyes al batanatge sense deixar de satisfer la mòlta de cereals i d'obtenir els beneficis que se'n derivaven. Alguns dels molins devien disposar d'un cabal més aviat reduït en alguns períodes, però sembla que els aparells bataners podrien funcionar amb menys potència i, per tant, amb menys aigua. En tot cas, el preu dels seus arrendaments —o fins i tot de la seva compra— era bastant més baix que el dels molins castellanins i peraladencs, la qual cosa els feia més atractius a ulls dels paraires de les viles comtal i vescomtal, els usuaris i en moltes ocasions gestors o propietaris d'aquests molins.²³⁶

Finalment, per concloure aquest punt dediquem els darrers paràgrafs a Bartomeu Pagès, paraire i tintorer que exercí a Castelló durant el primer quart del segle XIV, i al qual Pinto qualifica com *un des maîtres majeurs de la ville*.²³⁷ Els seus coneixements eren especialment com a tintorer, però les seves activitats van consistir en la part final de la producció de teixits,

235 AHG, Ca 88, 18 de novembre de 1317.

236 Pel que fa al desplaçament del batanatge dels nuclis de producció i als majors beneficis de la mòlta: vegeu LLIBRER ESCRIG, Antoni. «La gestió dels batans i el desenvolupament de la indústria tèxtil al segle XV. El cas de l'àrea Alcoi-Cocentaina». *Estudis d'Història Agrària*, 2011, núm. 23, p. 238-242.

237 PINTO, Anthony. *Commerce et...*, p. 344-345. El 1301 apareix citat com a *tinyedorium*: AHG, Pe 5, 7 de desembre de 1301 (*solo*). El juny de 1323 apareix en un document com a *aptator pannorum lane* i en un altre com a *parator et tintorerius*: AHG, Ca 110, 21 i 30 de juny de 1323.

habitualment en societat amb d'altres paraires de la vila. El 1303, per exemple, s'associava per uns tres anys i mig amb el pareire Pere Sitjar *tenendo et habendo in villa Castilionis operatorio pannorum*, però tot fa pensar que Bartomeu seria l'encarregat del tenyir de les robes. De fet, dels 800 sous que aquest darrer invertia en la societat, la meitat eren en concepte del valor dels estris per tenyir que hi aportava.²³⁸ Documents posteriors ens assabenten del fet que Bartomeu tenia un tint a la vila comtal, en el qual treballava amb alguns ajudants i tenia els teixits propis o de diversos paraires.²³⁹

El que ens interessa especialment, però, és que Bartomeu va participar al llarg de la seva carrera en la gestió o, si més no, va ser usuari de diversos molins bataners del comtat i vescomtat. Com ja hem dit, el 1301 obtenia de Dalmau de Rocabertí, senyor de Peralada, un guiatge que li permetia desplaçar-se amb els seus ajudants fins al molí peraladenc de Guaitallop per portar-hi les seves robes, molt probablement per dur a terme el seu batanatge; el 1311 adquiria el dret d'ús d'un molí bataner de Torroella de Montgrí, i els anys 1313, 1319 i 1320 fou arrendatari del molí de

238 Els diners invertits eren 1.000 sous per part de Sitjar i 800 per part de Pagès. Els estris eren dos perols de tenyir, dues tines, dues samals i dues canals, entre d'altres: AHG, Ca 22, 14 de febrer de 1303.

239 L'any 1312 Bartomeu contractava Ramon Mata, de Limoux (França), com a tintorer: AHG, Ca 447, 18 de desembre de 1312. A finals de l'any 1323 Bartomeu Pagès s'unia en societat amb sis paraires castellanons *tenendo tint in villa Castilionis in hospicii mei dicti Bartholomei Pagesii* pel termini de dos anys. Bartomeu posava la seva feina, l'obrador i uns aparells estimats en 400 sous, mentre que els paraires haurien de comprar els *colores sive tinctas* i d'altres necessaris. Una vegada deduïdes les despeses d'alguns treballadors (*in conducendis homibus qui mihi dicto Bartholomeo servient in dicto tint exercendo*), Bartomeu rebria la meitat dels beneficis *pro magistría* i el lloguer de la casa i els aparells, mentre que els altres cobrarien en relació amb les quantitats invertides: AHG, Ca 36, 29 de desembre de 1323. El 1327 Bartomeu Pagès reconeixia deure a Guillem Bosc i Francesc Serradell, gendre d'aquest, 11 lliures i 10 sous, que en nom seu van pagar a un mercader de pastell de Montepulciano. Per pagar-los els diners els prometia tenyir panys pel preu habitual (*pro illo salario pro quo sive ad quam tingo pannos ceteris paratoribus huius ville*): AHG, Ca 370, 9 de novembre de 1327.

la Vila, al Far, que sabem que estava equipat, el 1317, amb *due rote draperie et una rota bladeria*.²⁴⁰

A banda d'aquestes instal·lacions, Bartomeu Pagès disposà també d'un obrador al barri de Sant Domènec (Castelló), prop del portal Assalit, on ell i els seus treballadors duien a terme diverses activitats. El 1330, quan Bartomeu Gavinella, el seu hereu, n'arrendava l'explotació pel termini d'un any, l'edifici tenia almenys tres estances: *in una quarum domorum dictus Bartholomeus Pagesii tenebat tinctum, et in alia ligna, et in tercia exercebat misterium paratorie*. El preu de l'operació, 240 sous, evidencia que la propietat era important, i encara disposava d'algun pati annex amb tiradors per estendre panys.²⁴¹ Almenys uns anys abans (1324), Bartomeu havia disposat també d'un alberg al carrer anomenat de la *Paratorie Nove*. Llavors l'arrendava per dos anys al pareire Joan Gavinella, el qual podria ser que fos el seu gendre.²⁴²

240 Pel que fa al molí de Torroella: vegeu PINTO, Anthony. *Commerce et...*, p. 373-374.

241 AHG, Ca 2103, 14 de març de 1330. Es parlava també del *clausum eidem hospicio contiguum et tiratores que sunt in dicto clauso et femoracium quod est in dicto clauso et etiam tinas et perols et alia apparamenta dicti tincti et misterii paratorie*.

242 AHG, Ca 367, 26 de gener de 1324.

2. ELS PROPIETARIS DELS MOLINS

2.1. EL DOMINI DE L'AIGUA

Quan a mitjan segle XVII el notari castellaní Bernat Llobet, tot continuant la feina iniciada uns anys abans pel també notari Joan Busquets, catalogava la documentació de l'Arxiu Ducal de Medinaceli relacionada amb el comtat d'Empúries, titulà una de les sèries amb el nom de *Regalía del dominio y jurisdicción en los ríos, fuentes, estanques y demás aguas dulces del condado*, una facultat de la qual —segons l'escrit del mateix Llobet— havien *gozado y gozaron siempre también todos los condes de Empúrias de las tres líneas*.¹ El nom de la sèrie sembla suggerir que ambdós notaris havien agrupat un bon nombre de documents que demostraven el control exercit pels comtes sobre una part important dels recursos hídrics del comtat al llarg dels segles, però en realitat gairebé tots es referien a l'administració de diverses infraestructures o instal·lacions molineres comtals: el més rellevant, potser, la documentació originada amb motiu de la construcció, entre els anys 1331 i 1336, dels nous casals de molins comtals de Castelló i les seves séquies, la qual va comportar una important derivació d'aigua de la Muga i, amb aquest pretext, el desmantellament dels deu molins instal·lats fins aleshores al darrer tram del riu (tres a Vilanova i set a Castelló).

1 Sembla que el recull dels notaris fou la base per al catàleg realitzat a finals del segle passat per Antonio Sánchez, una de les sèries del qual hem consultat: vegeu SÁNCHEZ, Antonio. *El archivo...*, p. 129-130. Vegeu també PUIG I GRIESENBERGER, Anna Maria. «El destí d'unes còpies de l'inventari de l'arxiu d'Empúries, de Bernat Llobet». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 2008, núm. 39.

Certament, el recull documental dels dos notaris ens aporta unes dades valuosíssimes sobre la gran modificació de l'activitat molinera a la vila comtal promoguda per Pere I, però ens diu poca cosa del domini exercit pels Empúries sobre els cursos del comtat en època medieval. En aquest sentit, un bon nombre de registres de les notaries castellanines i peraladenques ens assabenten de les prerrogatives de què gaudiren molts senyors de les terres empordaneses amb relació als recursos hídrics de llurs senyories i al seu ús com a font d'energia per accionar diversos molins, així com sembla que fou habitual en bona part de les terres catalanes durant el període estudiat.² Al nord del comtat, per exemple, a finals del segle XIII el comte Ponç Hug IV venia a Guillem de Pau gairebé tots els drets comtals a la parròquia de Delfià, juntament amb *monariis et resclausis, aquis et aqueductibus*, deixant ben clara l'associació del domini de les aigües amb la facultat de construir-hi molins o els seus emplaçaments, els monars. Anys més tard, en aquest mateix indret, Guillem de Palau adquiria la senyoria del lloc Vilamaniscle amb *aquis et aqueductibus*, i el propietari del molí del Bullidor, a la parròquia de Rabós, disposava de l'aigua de la riera de Redigara per concessió del cambrer del monestir de Sant Quirze de Colera. En alguns casos, la fragmentació i juxtaposició de senyories feia que fossin diverses les persones i institucions amb drets sobre els recursos hídrics d'un mateix territori o de territoris propers. A la parròquia de Roses, les persones que concediren, el 1332, autorització per a l'ús de l'aigua de la riera de Vinya Vella per a l'abastiment d'un nou molí, foren ni més ni menys que quatre: Berenguer Salzedà, l'abat del monestir de Santa Maria de Roses i els dos senyors de la Garriga, Berenguer de Fortià i Guillem Alió.³ A l'altre costat del cap de Creus, el llinatge dels Llançà posseïa atribucions jurisdiccionals i sobre *molendinis, aquis, aqueductibus, rivis, fluminibus* en una part de

2 En aquest sentit, vegeu: CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*; MARTÍ, Ramon. «Hacia una arqueología...».

3 AHG, Ca 2114, 11 de febrer de 1332. El text es referia, més concretament, a *accipere aqua de Vinea Veteri et facere resclausam in ripperia de Vinea Veteri et ipsam ducere ad dictum molendinum*. Pel que fa als senyors de la Garriga: AHG, Ca 377, 16 de març de 1344.

la parròquia homònima, tot i el domini en el mateix sentit del monestir de Sant Pere de Rodes.⁴

Aquesta propietat dels recursos hídrics per part dels senyors jurisdiccionals també era una realitat habitual en els territoris pels quals circulaven els rius més importants, tal com podem comprovar en la cessió, a mitjan segle XIV, de dos senyories delimitats en part pel Fluvià. Els anys 1343 i 1345, quan Guillem de Vilagut i la vídua d'Arnau de Bordils adquirien la senyoria dels llocs i parròquies de Vilaür i Sant Sadurní d'Arenys, respectivament, ho feien amb els drets sobre *molendinis, molnariis, aquis et fontibus, rivis, fluminibus ac torrentibus, aqueductibus et meatibus aquarum*.⁵ La delegació del domini públic sobre aquest mateix riu encara era més evident al darrer tram, on almenys des de finals del segle XIII els senyors del castell de Pelacalç tenien en feu per la casa comtal algunes prerrogatives *in ripparia de Fluviano et in molendinis eiusdem* i disposaven d'un cert domini sobre els molins situats en aquest terme castral, això és, des de Vila-robau fins a Saldet.⁶

La delimitació de prerrogatives entre les senyories, però, no sempre es resolia fàcilment i, fins i tot, fou motiu de llargues disputes: una d'aquestes, la que enfrontà els esmentats senyors del castell de Pelacalç amb els senyors de Saldet a la primera meitat del segle XIV amb motiu del molí de Quintana (Saldet). La primera referència de què disposem és de l'estiu de 1313, quan els propietaris útils d'aquesta instal·lació instaven els senyors de Pelacalç a defensar-los davant d'Alemanys de Foixà, senyor de Saldet i de l'Armentera, que feia més de cinc anys que els n'impedia la reconstrucció amb el pretext que *erat situm infra parrochia Sancte Eugenie de Saldeto et debebat teneri pro eo*;

4 El 1343 Ermessenda de Llança feia donació al seu fill Bernat dels seus drets jurisdiccionals a la parròquia de Llança, amb drets sobre *molendinis, aquis, aqueductibus, rivis, fluminibus*. En aquest cas, hem d'interpretar la cessió de tan sols una part de la jurisdicció del lloc, probablement una part del terme, amb els corresponents drets sobre aigües i molins. De fet, tenim constància d'una causa entre la mateixa Ermessenda i el monestir de Sant Pere de Rodes amb motiu de la jurisdicció del lloc de *Madres, parrochia de Lanciano*: AHG, Ca 377, 29 de desembre de 1343 i 27 de gener de 1344 (*solo*).

5 AHG, Ca 378, 3 d'abril de 1343 (*solo*); AHG, Ca 222, 21 de novembre de 1345.

6 AHG, Ca 2086, 4 de gener de 1284.

*et quod habebat ibi iurisdictionem civilem et criminalem.*⁷ No sabem com va acabar l'afer, però sí que uns anys més tard encara no s'havia resolt el problema. El 1338 es reconstruïa el molí amb l'aprovació de Bernat Guillem de Foixà i, per això, el batlle i els senyors de Pelalcalç es personaren al lloc per denunciar la nova edificació, feta segons aquests darrers *en gran preiudic* seu.⁸

Tanmateix, també els comtes i els vescomtes disposaren, durant el període estudiat, de notables atribucions sobre els recursos hídrics de les terres empordaneses, especialment a prop de les viles més importants, on els molins i d'altres instal·lacions que hi estaven situats podien generar uns beneficis més destacats. El cas més representatiu en aquest sentit va ser el darrer tram de la Muga, entre els termes de Cabanes, Peralada, Vilanova i Castelló, on a principis del segle XIV es podien comptar gairebé una vintena de molins. Pel que fa a les dues primeres poblacions, Cabanes i Peralada, la jurisdicció i el control sobre l'aigua del riu eren exercits pels vescomtes, com ho demostra l'actuació de la cort peraladencs l'any 1346 contra diversos habitants de Vilabertran que *haïen preza aygua del flum de Samuga, faén reparades e resclosa dans lo vescomtat e terra del senyor vescomte, giran la dita aygua e gitan*

7 Més concretament, els parcors del molí exposaven a Ponç de Caramany i Dalmau Seguí, hereus de Francesc de Requesens i Berenguer Otger, respectivament, i senyors del castell de Pelalcalç, que el molí era una de les seves atribucions (*tenetur pro heredibus dicti nobilis Francischi et pro domino de Palacals*), però que Alemany n'impedia la reconstrucció amb el dit pretext: AHG, Ca 30, 19 de juliol de 1313; AHG, Ca 361, 14 d'agost de 1313. Alemany de Foixà també apareix citat com a *domino de Armentaria* el 1305: AMCE, Empúries 1362, 13 de juliol de 1279; ADM, Empúries 1592, 21 de desembre de 1305.

8 AHG, Ca 171, 13 i 14 de març de 1338. Ponç de Caramany i la seva dona, Elionor, i Ponç Esteve, batlle de Pelalcalç, es personaren *iuxta locum ubi hedifficatur noviter quoddam molendinum in flumine Fluviani apud locum vocatum Quintana* i, per escenificar la denúncia, *proiescerunt in cabana sive domo dicti molendini tres lapides, scilicet quilibet ipsorum*. Per algun motiu també denunciaren l'obra Berenguer de Pau i els homes de Cinc Claus. En aquest cas, uns anys més tard (1347) el mateix Berenguer, juntament amb el paborde de Viladamat, nomenaven procurador per tal de desplaçar-se a l'Armentera, a l'indret on Bernat Guillem de Foixà feia un molí, per denunciar-ne una altra vegada les obres, així com realitzar les demandes corresponents a la cúria comtal, ja que consideraven que la nova construcció era *in periudicium* seu i dels seus homes de Viladamat i Cinc Claus: AHG, Ca 185, 7 de desembre de 1347.

*del dit flum en menyspreu, mirma e preiudici de la senyoria e iurisdiccion del dit senyor.*⁹ Els Rocabertí disposaren de les mateixes prerrogatives en altres indrets del vescomtat, però només quan en van ser els senyors. El 1341, per exemple, Jofre V adquiria la senyoria del castell de Llers amb els drets en *molendinis, aquis et fontibus, rivis, fluminibus ac torrentibus, aqueductibus et meatibus aquarum*.¹⁰ Uns anys abans, quan un procurador del mateix vescomte concedia l'aigua de dos torrents per a la construcció d'un nou molí a la parròquia de Cantallops ho feia, sens dubte, emparant-se en la senyoria d'aquest darrer sobre aquesta població i castell (1333).¹¹ Si més no, sabem que poc temps després el mateix Jofre se'n venia la propietat al cavaller Galceran de Vilarig amb les atribucions sobre els recursos hídrics i els molins.¹²

Així mateix que els vescomtes de Rocabertí, els comtes d'Empúries també disposaren durant el període estudiat d'àmplies atribucions sobre el darrer tram de la Muga, en aquest cas, al seu pas pels termes de Castelló i Vilanova. Tot i que a finals del segle XIII el comte Ponç Hug IV havia concedit en feu la jurisdicció civil d'aquesta darrera població a cinc cavallers, gairebé mig segle més tard un dels seus successors, Pere I, com a màxim representant de l'autoritat pública va exercir la facultat de derivar una part del cabal del riu a través de dues séquies que transcorrien pels termes de Vilanova i Castelló.¹³ Com hem comentat anteriorment, l'actuació fou realment important i el pretext pel desmantellament dels deu molins instal·lats fins aleshores al darrer tram del riu. En un dels documents originats

9 AHG, Pe 1052, 4 de novembre de 1346.

10 AHG, Ca 2132, 27 d'octubre de 1341 (*solo*).

11 AHG, Pe 1003, 28 de juliol de 1333. Es parlava de *totam illam aquam decurrentem a torrente qui vocatur de Vasel qui est in parrochia de Cantalupis et totam aquam decurrentem de torrente de Torreyles qui similiter est in dicta parrochia. Ita quod dictam aquam seu aquas possis accipere in quocumque loco volueris a Fonte usque ad ortum d-en Quera d-Abeylas et eam vel eas ducere per quecumque locum volueris et poteris ad quondam molendinum seu monarium quem in dicta parrochia facere seu construere intendis.*

12 AHG, Pe 33, 7 de maig de 1337; AHG, Ca 2132, 5 d'octubre de 1341.

13 Els textos es refereixen a l'actuació de Pere I *pro comuni utilitate rey publice et subiectionum suorum, nec non ville sue Castilionis et dicti sui Impuriarum comitatus decore.*

llavors es deia, fins i tot, que el comte *mutavit flumen Sambuce, et ipsum flumen dirivavit per regum novum*.¹⁴

Una actuació semblant havien dut a terme els comtes d'Empúries molts anys abans amb la construcció d'una gran séquia derivada del Ter que abastia els molins comtals de Verges, Bellcaire i Empúries, entre d'altres, tot i que en aquest cas la juxtaposició d'interessos amb els senyors de la part inferior del comtat va provocar diversos conflictes al llarg dels anys.¹⁵ El primer que hem documentat fou a principis de 1303, quan la canalització va ser motiu de discòrdia entre el comte i el rei Jaume II, senyor de la vila de Torroella de Montgrí, ja que segons els torroellencs la derivació era excessiva i els provocava diversos perjudicis: primerament, que el poc cabal del Ter al seu darrer tram no permetia el funcionament correcte dels molins que hi havia instal·lats, i que les embarcacions poguessin entrar al Grau; d'altra banda, alguns veïns es queixaven dels danys que els causaven les pèrdues d'aigua del rec comtal en algunes terres a Ullà i Sobrestany.¹⁶ Anys més tard, els batlles comtals de Verges i la Tallada feren destruir una resclosa que abastia un molí i irrigava algunes terres al terme castral de Ruplà (1339) i una altra que abastia un molí a Foixà (1365, aprox.), molt probablement

14 AMCE, Empúries 8815. Pel que fa a la vila comtal, sabem també que a finals del segle XIII el comte feia concessió en feu al cavaller Gispert Alquer *d'unam monariam sive molendinum draperium quod possis facere*, és a dir, de la facultat de construir un molí bataner: AMCE, Empúries 1998.

15 Des de 1274, i gràcies al conveni signat llavors entre el comte Hug V i Arnau de Foixà, tenia la seva captació a la Salvetat de Jafré: AMCE, Empúries 4884 i 4885, 15 de setembre de 1274. Quan el mes de maig de 1297 la vídua de Berenguer d'Orriols, el qual fou senyor d'Albons, reconeixia en nom propi i del seu fill Bernat posseir pel comte *ad feudum, aquam que currebat vel currere de alveo Titeris ad puteum Sancti Johannis de Bidinga sive ad Alburnos cum omnibus iuribus que in ipsa aqua ipsi comiti condam pertinebant sicut dicti termini includebant ad construhendum molendinos vel quicquid facere voluerit*, es feia constar que la seva concessió havia estat efectuada per un comte anterior: AMCE, Empúries 1257, 6 de maig de 1297.

16 BAYET, Frédéric. *Économie et société a Torroella de Montgrí (1298-1325). Esquisse pour une étude d'une localité littorale catalane au xive siècle*. Mémoire de Maîtrise d'Histoire, sota la direcció de Christian Guilleré. Chambéry: Université de Savoie, 1994, p. 21.

perquè minvaven el cabal del Ter i, per tant, la capacitat del rec comtal que arribava fins a Empúries.¹⁷ Tot i que en aquest darrer cas (Foixà), el comte Joan I va acabar atorgant llicència a Bernat Alemany d'Orriols per a la seva construcció, és prou evident que la casa comtal va fer prevaldre —si més no, ho va intentar— el seu domini eminent sobre el riu amb la intenció de preservar el bé comú i, a la vegada, els seus interessos.

En aquest mateix sentit, i una altra vegada amb relació al terme de la vila comtal, sabem que a principis del segle XIV Ponç Hug IV planificà el desmantellament del darrer tram d'una séquia que abastia diversos molins, propietat del monestir de Sant Pere de Rodes, pels perjudicis que aquesta causava a algunes terres.¹⁸ El seu traçat havia estat acordat l'any 1282 pel mateix comte i l'abat del cenobi en un conveni en què ambdós es concedien la facultat de construir-hi molins en alou, tot i que tan sols aquest darrer en va fer ús (molins del Prat i de Mata).¹⁹ S'havia de modificar el darrer tram de la séquia, desmantellar els dos molins de Prat i de Mata i

17 ADG, Lletres Episcopals 7, 26 de juliol de 1339; AMCE, Empúries 10418 (fotograma 0212), 12 de juliol de 1365.

18 AMCE, Empúries 3983, 28 d'agost de 1309; AMCE, Empúries 6951, 9 de març de 1310; AMCE, Empúries 3984, 29 de desembre de 1313.

19 Més concretament, el document es referia a la possibilitat de construir aquestes instal·lacions al rec que la casa comtal i el monestir feien *ad desicandum Pratum*, això és, la zona de terres humides entre les parròquies de Fortià, Castelló i Sant Pere. Però pel mateix escrit és evident que el nou rec seria la sortida al litoral del rec dels molins del monestir al Far, Vila-sacra i Fortià, ja que els nous molins que s'hi construïssin podrien comptar *cum omnibus ductibus aquarum et reguis videlicet de Alguema et de Villasacher et de Maneol et omnium aliorum locorum*: AMCE, Empúries 3990, 14 d'agost de 1282. Un document del mes de juny del mateix any, ens informa de la rompuda de noves terres en aquesta zona. El comte donava al monestir, en franc alou, la tercera part de les terres del Prat, des de la riba del mar fins a les terres arrabassades a Fortià que es tenien sota domini del monestir: això és, terres a Riumors, la Guàrdia, Vilamacolum i Sant Pere, mentre que el comte se'n reservava les dues parts restants: AMCE, Empúries 3980, 13 de juny de 1282. Uns dies més tard el comte donava llicència a l'abat per fer *villam, locum, poblam novam et habitacionem gentium* a la parròquia de Fortià amb *viis, pascuis, aqueductibus*, entre d'altres, conservant la meitat dels casos criminals: AMCE, Empúries 4261, 31 d'agost de 1282. L'any 1286 el cenobi arrendava pel termini d'un any els beneficis dels molins que posseïa en el nou rec que havia fet construir a Fortià, i que suposem que podrien ser els molins coneguts posteriorment amb els noms de molins del Prat i de Mata.

construir un nou rec i un nou molí comtal, però, tot i que es van iniciar les obres, el projecte no va reeixir, és a dir, ni es construï el nou molí comtal, ni es desmantellaren els molins del Prat i de Mata.

2.2. SENYORS DIRECTES I SENYORS ÚTILS

En el punt anterior hem vist que durant el període estudiat la gestió dels recursos hídrics fou una més de les atribucions dels senyors jurisdiccionals al comtat d'Empúries i al vescomtat de Rocabertí, la qual cosa els permetia, entre d'altres, controlar-ne l'ús com a font d'energia per a moure diversos molins hidràulics. La realització d'aquestes instal·lacions era també una prerrogativa dels senyors, però la qüestió de l'aigua era important, i així queda patent en la documentació i en fórmules com *molendinis, aquis, aqueductibus, rivis, fluminibus* o *molendinis edificatis et edificandis, et cum aquis, aqualibus et aqueductibus*, entre altres de semblants. Tot seguit, analitzarem els aspectes vinculats amb la construcció i propietat dels molins documentats: primerament, qui en van ser els propietaris directes; en segon lloc, qui foren els propietaris del domini útil, en els casos en què aquest dret no estava en mans dels anteriors; i, finalment, quines eren les diverses condicions de tinença dels molins en cas de no correspondre en una mateixa persona, família o institució la plena propietat d'una instal·lació.

2.2.1. Els propietaris del domini directe

Ens referim ara als titulars del domini directe de les diverses instal·lacions, i en primer lloc als comtes i vescomtes, els quals hem vist que disposaren, tot i la gran fragmentació jurisdiccional a què havien estat sotmesos els seus dominis, d'àmplies prerrogatives sobre els recursos hídrics de les terres empordaneses, especialment pel que fa als cursos més importants i propers als principals nuclis de poblament. Per tant, com a únics tinentes de la jurisdicció d'una part significativa de la zona baixa de la plana, tant els Empúries com els Rocabertí posseïen de manera exclusiva

la facultat de construir o delegar mitjançant contracte emfitèutic la construcció de molins hidràulics. Tanmateix, d'acord amb la documentació conservada, sabem que uns i altres disposaren del domini directe de menys instal·lacions del que podríem esperar. El cas més extraordinari, sens dubte, és la vila comtal, on fins a l'any 1331 els comtes tan sols posseïen drets en aquest sentit sobre dos dels vuit molins allí instal·lats.²⁰ Així doncs, suposem que els comtes no van fer un ús privatiu de les seves atribucions, i els beneficiats —estem parlant de la possibilitat de construir molins en franc alou— van ser alguns llinatges de la noblesa i determinades institucions religioses del comtat.

Els comtes d'Empúries tampoc no posseïren, durant el període estudiat, drets rellevants sobre el gran nombre d'instal·lacions situades a les poblacions més properes a la vila comtal, com Vilanova, Fortià, el Far i Vila-sacra, on bona part dels molins —ben sovint utilitzats, com veurem més endavant, per part dels paraires i flequers castellanins com a alternativa a les instal·lacions castellanines— eren propietat del monestir de Sant Pere de Rodas. A la veïna parròquia de Roses, el domini dels comtes amb relació a la molinaria era gairebé insignificant, amb tan sols el domini compartit sobre algun molí de muntanya.

20 Ens referim en primer lloc al molí del Comte. D'altra banda, com ja hem comentat abans, sabem que el comte Ponç Hug IV establí en feu un molí al cavaller Gispert Alquer l'any 1287, a canvi d'una tercera part dels seus beneficis. Sembla, però, que aquest molí va ser desmantellat molt poc després de la seva construcció, potser amb motiu del greu conflicte que enfrontà els Alquer amb el mateix comte a finals del segle XIII: AHG, Ca 366, foli 15, 12 d'abril de 1328; AHG, Ca 416, 12 d'agost de 1328. De fet, a diferència de la resta de molins castellanins, tan sols en tenim una referència a banda del document de la seva concessió: AMCE, Empúries 1998; AHG, Ca 2227, 12 d'abril de [...]. Pel que fa als altres molins castellanins, en dos dels arrendaments del molí d'en Llobet registrats en una de les notaries de la vila de Peralada es va especificar que era un *alodio franco* dels hereus del cavaller Guillem Llobet. Sabem també que el priorat de Sant Tomàs de Fluvià posseïa el domini directe dels molins de la Coromina i d'en Mercadal, els quals foren establerts a famílies de la noblesa del comtat i, en aquest darrer cas, també a la família dels Llosa. La manca de dades sobre les altres instal·lacions castellanines ens fa pensar que els mateixos propietaris del domini útil eren els propietaris del domini directe. De fet, aquests eren ni més ni menys que els senyors de Palau (molí d'en Jutge), el monestir de Santa Maria de Roses (molí de Santa Maria) i la comanda de l'Hospital a Avinyonet de Puigventós (molí de l'Hospital).

En aquesta població, les instal·lacions més importants eren del monestir de Santa Maria, que posseïa juntament amb la casa comtal la jurisdicció sobre bona part del terme, tot i que el poc cabal de les rieres feia de la molinaria una qüestió no gaire destacable. De fet, el cenobi rosinc fou una de les institucions religioses beneficiades pels comtes amb la propietat en franc alou d'un dels molins castellanins de les ribes de la Muga, del qual sembla que es feia ús quan els molins de Roses no donaven l'abast o no disposaven de l'aigua o el vent necessaris per accionar els seus aparells.²¹

Aquesta situació va patir un canvi radical entre els anys 1331 i 1336, quan per ordre del comte Pere I van ser desmantellats els deu molins existents fins aleshores al darrer tram de la Muga i es construïren quatre casals de molins a Castelló de plena propietat comtal —tres de fariners i un de bataner— i les dues séquies que els abastien. Pocs anys més tard, encara, el comte Ramon Berenguer feia construir dos molins més sobre una d'aquestes canalitzacions: un al costat de la força de Vilanova i l'altre a prop dels límits d'aquesta població però ja dins del terme parroquial de Castelló.²² Continuaren existint un gran nombre de molins a les parròquies properes a la vila comtal, però les instal·lacions comtals havien experimentat un notable creixement pel que fa al nombre.

21 Si més no, sabem que en l'arrendament de la Barra del camí de Roses atorgat l'any 1327 pels còsols de la vila de Castelló, s'hi registrava que l'arrendatari no hauria de cobrar res a l'abat del monestir, ni a la seva *familia* [...] *nec ab animalibus molendinorum dicti abatis*, fent referència, és clar, als monjos i servents del monestir i als animals que traginessin gra per moldre al molí de Santa Maria de Castelló, preferentment —hem de suposar— des de Roses o bé amb destí a aquesta població: AHG, Ca 120, 17 d'abril de 1327. Tampoc fra Ramon d'Empúries ni la família ni els animals del molí de l'Hospital no pagarien la Barra. D'altra banda, com hem vist en el capítol anterior, a Roses almenys un dels molins del cenobi disposava d'un aparell de vent.

22 AMCE, Empúries 7234, maig de 1346; AHG, Ca 224, 5 de maig de 1346; AMCE, Empúries 7265, 24 de febrer de 1355; AHG, Ca 233, 26 de febrer de 1361; AMCE, Empúries 10450 (fotograma 0526), 13 de juliol de 1361.

Encara amb relació als Empúries, observem dues realitats ben diferenciades a la meitat sud del comtat, als molins de les ribes dels rius Fluvià i Ter. Pel que fa al Fluvià, el domini directe de les instal·lacions estava en mans dels senyors de la zona. Sabem que els comtes havien posseït alguns drets sobre el molí de Sant Pere Pescador i que Ponç Hug IV havia fet construir un molí a Valveralla durant el breu període de temps que posseï la senyoria d'aquest lloc, però res més.²³ De fet, com hem vist en el punt anterior, a finals del segle XIII el senyor del castell de Pelacalç tenia en feu per la casa comtal certs drets sobre la construcció de molins en bona part del darrer tram del riu. A la part meridional del comtat, en canvi, els comtes posseïen importants instal·lacions abastides pel rec comtal del Ter a les poblacions de Verges, Bellcaire i Sant Martí d'Empúries, uns dels molins més destacats del comtat, així com el molí d'Ullastret, abastit per un rec derivat del Daró.

Pel que fa als Rocabertí, ens sorprèn en primer lloc la manca d'instal·lacions vescomtals a Peralada. Com hem comentat anteriorment, disposem d'una referència de 1294, però tot fa pensar que el projecte de refer el molí no prosperà. Els molins més importants de la capital vescomtal, els molins Nou i de Guaitallop, eren propietat de la Caritat Major de la vila, mentre que altres instal·lacions del terme parroquial peraladenc, com les de Morassac i Rustià, eren d'alguns senyors locals. La situació era lleugerament diferent al terme de Cabanes, on en el període estudiat els vescomtes disposaren del domini directe sobre almenys tres dels sis molins que hi estaven instal·lats (del Castell, d'en Sarraí i d'en Taverner), tot i que en aquest darrer cas sembla que havien usurpat els drets a la casa del Sant Sepulcre de Santa Anna de Barcelona.²⁴ Els Rocabertí també exerciren els mateixos drets en alguns molins a Llers, Terrades, Sant Llorenç, Agullana, Cantallops i Sant Climent.

23 AMCE, Empúries 5728, 2 d'octubre de 1303; AHG, Ca 1501, 12 de novembre de 1308; AHG, Ca 149, 17 de desembre de 1330.

24 ADG, Lletres Episcopals 8, 19 de novembre de 1344.

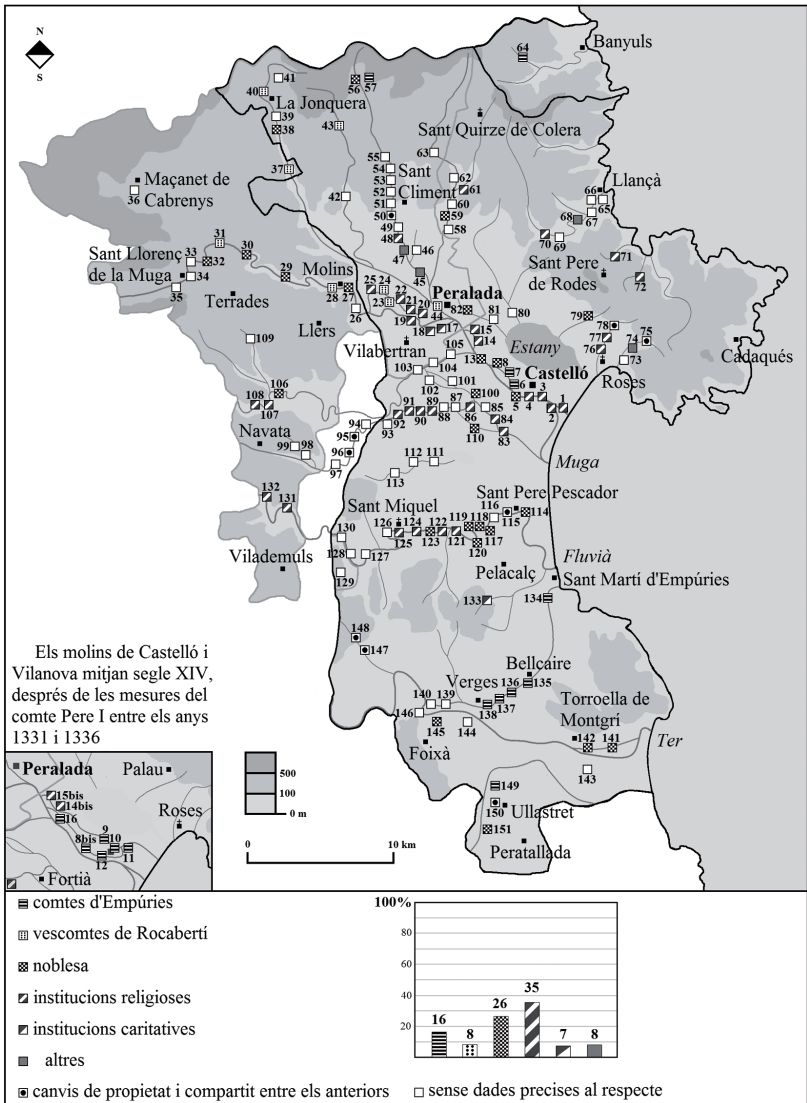

FIGURA 8. Els propietaris del domini directe dels molins empordanesos²⁵

25 Vegeu l'apèndix.

Tal com es pot veure en la figura 8, els propietaris més destacats foren les institucions religioses, les quals pel fet de disposar d'atribucions sobre els recursos hídrics d'àmplies zones del comtat o bé per concessions de comtes, vescomtes i altres senyors, posseïren el domini directe d'un bon nombre d'instal·lacions. Així mateix com arreu de les terres catalanes, els màxims beneficiaris foren els monestirs, i al comtat empordanès hem de destacar en primer lloc el monestir de Sant Pere de Rodes, que gaudia de grans dominis territorials i notables prerrogatives jurisdiccionals.²⁶ La primera zona d'influència del cenobi era el seu entorn més immediat: les parròquies de Santa Creu i Sant Esteve de Mata, d'una banda, i altres parròquies i poblacions com Llançà, Vilajuïga, Canelles, Boïga i Marzà, de l'altra. Els pocs recursos hídrics d'aquesta zona la feien poc propícia per a la instal·lació de molins hidràulics, però, tot i una més que probable estacionalitat de molts, en documentem alguns sota domini del monestir. Però si bé el nombre de molins de la zona costanera del nord del comtat podia ser més gran del que hem documentat, les instal·lacions més importants de Sant Pere es trobaven situades a la zona de la plana: els molins de Cruquella i de Ramon del Far, al Far; del Castell i de les Canals, a Vila-sacra; de la Vall, de Mata i del Prat, a Fortià, i de l'Abat i de la Casa, a Vilanova. A banda d'aquestes nou instal·lacions, sobre les quals el cenobi posseïa el domini directe i —com veurem tot seguit— va alternar la gestió directa amb els establiments emfitèutics, el monestir posseïa drets sobre d'altres molins d'aquesta zona, tot i que va mantenir certes discrepàncies amb els seus propietaris útils per tal de delimitar les seves facultats.

Un dels exemples més representatius en aquest sentit és el molí de la Garriga, al terme del Far. Els seus propietaris útils pagaven al cenobi un cens de vuit mitgeres d'ordi, però no queda del tot clar quin era el mode de la seva tinença. L'any 1335, Pere Fluvià, que havia adquirit de la dona del notari castellaní Ramon Bou la

26 Amb relació a la propietat dels molins per part de monestirs: vegeu, per exemple, ALTISENT, Agustí. *Història de...*; MARTÍ, Ramon. «Hacia una arqueología...»; CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*; BATET COMPANYS, Carolina. *L'aigua conquerida...*

meitat de la instal·lació —segons creia ell— *pro libero et franco alodio*, denunciava la venedora, ja que l'abat del monestir de Sant Pere assegurava que el molí es tenia *ad feudum* pel cenobi i, per tant, li demanava el foriscapi de l'operació.²⁷ No sabem com es va resoldre el conflicte, però sí que aquest no era l'únic molí situat al Far que pagava un cens anual de vuit mitgeres d'ordi; aquest també era el cas del molí de la Vila, propietat des de finals del segle XIII dels Vilamalla o Gallard.²⁸ Segons l'únic document de què disposem que es refereix explícitament a la tinença del molí (1336), aquest era un franc alou dels Gallard, però, vistos d'altres casos, hem de ser prudents a l'hora de creure-ho.²⁹ Tampoc no veiem clar quin era el domini que el monestir posseïa sobre els molins que tres branques de la família dels Fortià tenien a la vila homònima, a la mateixa riera de l'Alguema: els molins de la Pera, dels Horts i del Prat d'Amunt. El cenobi rebia sis mitgeres d'ordi anuals dels beneficis del molí dels Horts *pro censu dicto molendino*, però això no és, al nostre entendre, garantia de res,

27 AHG, Ca 133, full, 9 de gener de 1335. Quant al cens de vuit mitgeres d'ordi anuals, les primeres dades de què disposem són de l'any 1295, quan un dels propietaris, Bernat de Fortià, reconeixia deure a Arnau de Seixà, clergue de Fortià, setze mitgeres d'ordi amb motiu del cens, dels dos anys anteriors, del molí: AHG, Ca 9, 14 d'agost de 1295. En l'arrendament de 1341 es parlava de pagar al paborde de Fortià vuit mitgeres d'ordi a la mesura censal *ratione decime*, tot i que apareixia ratllada la paraula *census*, que s'havia escrit abans de *decime*.

28 El 18 de maig de 1311 Gallard de Vilamalla reconeixia deure als arrendataris dels béns de la pabordia de Fortià les vuit mitgeres d'ordi de cens que pagava *pro molendino meo quod habeo in recho Algueme*: AHG, Ca 84, 18 de maig de 1311. En l'arrendament de l'any 1334 es parlava de pagar al paborde de Fortià vuit mitgeres d'ordi a la mesura censal *pro censu pro predictis molendinis*. Si bé no es fou tan explícit, en l'arrendament de l'any 1305 atorgat pel mateix Gallard de Vilamalla, el preu fou de 200 sous i 8 mitgeres d'ordi. Un document de l'any 1301 ens assabenta que els propietaris pagaven al monestir un cens d'una mitgera d'ordi pel dret d'ús de l'aigua de l'Alguema (*ratione destellador molendini sui quod habet in parrochia de Faro*): AHG, Ca 75, 6 d'abril de 1301.

29 AHG, Ca 159, 10 d'octubre de 1336 (*solo*). Més concretament, en la venda d'un cens de 20 sous sobre els ingressos del molí el 1336, el propietari de la instal·lació s'hi referia com el *molendino meo alodialo vocato molendinum de Villa*.

com tampoc no ho és el fet que l'any 1323 Berenguer de Fortià declarés posseir el seu molí del Prat d'Amunt *pro alodio*.³⁰

Tot i les poques dades de què disposem, coneixem més casos de monestirs que van haver de pledejar amb alguns llinatges empordanesos per veure garantits els seus drets de propietat sobre algunes instal·lacions (domini directe). Aquest fou també el cas del monestir de Sant Miquel de Fluvià en un dels seus molins de Vila-robau. El 1308 l'abat i Ramon Pere acudien a l'arbitratge del jurisperit castellaní Ponç Franc per resoldre una qüestió respecte a aquest tema.³¹ L'abat deia que Ramon era home propi del monestir, batlle seu a Saus, i que tenia el molí en emfiteusi (*iure emphiteotico*), mentre que Ramon negava aquesta darrera part i deia que el document referent a la seva propietat era *confusum et non intelligibile*. El jurisperit va determinar que la instal·lació es posseïa sota domini del monestir, desestimant així les al·legacions de Ramon Pere, però veiem que uns anys més tard (1326) aquest insistia novament en la seva tinença en alou de la propietat (*pro alodio francho*).³² El mateix va passar al molí castellaní de la Coromina el darrer any de la seva existència. La documentació de finals del segle XIII i els primers anys del XIV deixa ben clar el domini del priorat de Sant Tomàs de Fluvià sobre la instal·lació; però l'any 1331, quan se n'havia convingut el desmantellament amb motiu de la construcció dels nous molins fariners comtals castellanins, hi hagué dues causes

30 Pel que fa al cens del molí dels Horts, quan l'any 1319 Dalmau de Fortià arrendava el seu molí de Fortià s'enregistrà que els arrendataris pagarien cada any sis mitgeres d'ordi a la mesura censal que feia de cens el molí, i una mitgera d'ordi *pro locido* al ferrer de Fortià. En l'arrendament de l'any 1330 es parlava de les sis mitgeres a la mesura censal a pagar a la pabordia de Fortià *pro censu dicto molendino*. Pel que fa al molí del Prat d'Amunt: AHG, Ca 2038, 20 de maig de 1323.

31 AHG, Ca 1501, 25 d'abril de 1308.

32 AHG, Ca 44 bis, 13 de març de 1326. Llavors, Ramon Pere convenia amb Ramon Morell, també de Sant Miquel, i Bernat Davall, de Vila-robau, complir els pactes establerts a finals de desembre de l'any anterior sobre el monar que tenia en franc alou a Vila-robau.

respecte a aquest tema.³³ En primer lloc, tenim dades d'un litigi entre el priorat i Sibil·la de Mata, la propietària útil del molí. El prior deia que el molí es tenia *ad directum dominium* pel priorat per un cens anual de setze mitgeres d'ordi, mentre que Sibil·la reconeixia el cens però no el domini.³⁴ L'altra causa enfrontava Poncet Escarrer, propietari de certs drets al molí, amb el priorat pel mateix motiu: és a dir, el prior reclamava el domini directe i Escarrer el negava.³⁵ En ambdós casos, els interessats es comprometeren a la sentència del jurisperit Grau Cocó, sense que en sapiguem el resultat.

Fos com fos, els monestirs i priorats empordanesos posseïren el domini directe de molts molins, sobretot a la seva zona d'influència immediata, tot i que alguns aconseguiren també aquests i altres drets en un gran nombre d'instal·lacions més llunyanes. El monestir de Santa Maria de Vilabertran, per exemple, disposava en primer lloc —i durant el període estudiat— de dos molins en alou a les ribes de la Muga, al terme del castell de Cabanes.³⁶ A la meitat del segle XII i a principis del segle XIII, el cenobi havia posseït diversos drets en alguns altres molins: el molí d'Aranyó, a Rabós; de Boïga, a Boadella; de les Corts i de Berà, a Molins, i fins i tot en un molí de Sant Privat d'en Bas (Garrotxa).³⁷

33 Pel que fa als documents que ens parlen del domini del Priorat: AHG, Ca 2087, 19 d'agost de 1286; AHG, Ca 11, 30 d'abril de 1298; AMCE, Empúries 2002, 25 de juny de 1331. El priorat també posseïa el domini directe del molí d'en Mercadal: AMCE, Empúries 6036, 19 de novembre de 1301.

34 AHG, Ca 2114, 28 de novembre de 1331.

35 AHG, Ca 2114, 10 de desembre de 1331.

36 Podria ser que els vescomtes n'haguessin posseït inicialment el domini. Si més no, sabem que el 1165 el vescomte Jofre atorgava testament en el qual cedia la tercera part dels ingressos del molí al cenobi; quantitat (tercera part) que, com veurem tot seguit, solia ser el més habitual entre els propietaris del domini directe: vegeu MARQUÈS I PLANAGUMÀ, Josep M. *Esriptures de Santa Maria de Vilabertran...*, p. 235.

37 MARQUÈS I PLANAGUMÀ, Josep M. *Esriptures de Santa Maria de Vilabertran...* Tanmateix, no sabem si aquests molins existien en el període del nostre estudi, ni tampoc si el cenobi conservà els seus drets. En aquest sentit, prenem d'exemple el molí de Berà: el 1190 se signà un conveni entre l'abat i Icard de Figueres, amb el qual en convenien el repartiment dels beneficis; l'any 1213 el monestir rebia de Guerau Icard els drets sobre la instal·lació, que llavors es trobava enrunada.

Lluís To ens assabenta que entre els segles XI i XIII un bon nombre dels masos que el monestir de Vilabertran tenia a la part nord-oest de l'actual comarca de l'Alt Empordà disposaven de drets en determinats molins.

D'altra banda, uns pocs molins foren propietat d'ordes militars i institucions caritatives. Pel que fa a les primeres, hem documentat un molí a la vila comtal de la comanda hospitalera d'Avinyonet de Puigventós i un molí a Llers de la casa del Temple de Castelló. Amb relació a les institucions caritatives, sabem que l'hospital castellaní dels Pobres va rebre la concessió l'any 1296 del domini directe del molí de Salitell, a l'Armentera. El cas més representatiu, però, fou sens dubte el de la Caritat Major de Peralada, que aconseguí un gran control de l'activitat molinera d'aquesta població. La institució, regida per la universitat de la vila, era propietària, almenys des de principis del segle XIV, dels molins Nou i de Guaitallop, i l'any 1343 es féu encara amb el molí de Santa Maria, situat al terme de Cabanes, tot i que ben a prop de la capital vescomtal.

Finalment, el domini d'un gran nombre de molins estava en mans de la noblesa, la qual disposava de notables atribucions jurisdiccionals i extensos dominis territorials en molts indrets del comtat i vescomtat. Aquest era el cas, entre d'altres, dels Vilagut a Castell d'Empordà i dels Pau a Delfià —en ambdós casos hem constatat les seves atribucions jurisdiccionals i el domini sobre algunes instal·lacions d'aquestes poblacions—,³⁸ però també de famílies com els Llançà o els Rabós a les respectives viles homònimes, tot i que en aquestes dues poblacions els monestirs de Sant Pere de Rodes i Sant Quirze de Colera també posseïen importants drets. Fixem-nos, per exemple, en la causa que l'any 1344 enfrontava Ermessenda de Llançà amb el monestir de Sant Pere amb motiu de la jurisdicció del lloc de Madrés, a la parròquia de Llançà. No en sabem el resultat ni com es determinava la delimitació de les respectives atribucions

38 Pel que fa a Castell d'Empordà: AMCE, Empúries 968, 16 de juny de 1317; AHG, Ca 104, 5 de maig de 1321; AHG, Ca 126, 12 de febrer de 1330; AHG, Ca 55, 7 d'abril de 1322. Pel que fa a Delfià: AMCE, Empúries 3969 (fotogrames 0332 i 0355), 5 de maig de 1279; AHG, Ca 29, 20 de desembre de 1311.

jurisdiccional, però creiem probable que els Llançà hi tinguessin un molí en alou. Suposem que hi hagué una situació semblant a Rabós, on a mitjan xiv (1341-1342) documentem un molí sota domini directe del monestir de Sant Quirze i un altre —en aquest cas, sense saber el mode de tinença— dels Rabós.³⁹

A la zona de la plana més immediata a la vila de Castelló, on hi havia una de les grans concentracions de molins del comtat, veiem que diverses famílies de la noblesa posseïen instal·lacions en franc alou, tot i no disposar d'atribucions en matèria jurisdiccional. Ens referim, en primer lloc, als molins dels Vilamalla o Gallard i dels Fortià al Far i a Fortià, als quals hem fet referència anteriorment, i on no podem determinar amb certesa el mode de la seva tinença. Els posseïen en franc alou o bé sota domini del monestir de Sant Pere de Rodes? El cenobi tenia jurisdicció al Far i a Vila-sacra i, per tant, també els drets sobre les aigües procedents de l'Alguema i el Manol; mentre que la jurisdicció de Fortià estava en mans de la casa comtal. Que els molins dels Vilamalla i Fortià pagaven censos al cenobi és ben cert, però sembla que els seus propietaris es resistiren a acceptar el domini directe de les instal·lacions per part del monestir. Aquest seria probablement l'exemple d'uns senyors amb dominis territorials importants que aconseguiren o, si més no, desitjaren el ple domini dels seus molins.

On fou més evident, però, la no-correspondència d'atribucions jurisdiccionals i, per tant, la facultat de construir o delegar la construcció de molins, d'una banda, amb el domini directe d'aquests, de l'altra, va ser al darrer tram de la Muga, als termes de Vilanova i Castelló. Abans que entre els anys 1331 i 1336 Pere I fes desmantellar els molins de les ribes de la Muga i fes edificar quatre casals de molins comtals a Castelló, el comte tan sols era propietari directe d'un dels deu molins

39 Pel que fa al cenobi, el 1342 documentem un molí de Rabós que disposava d'aigua per concessió del cambrer del monestir: AHG, Ca 174, 21 de maig de 1342. Pel que fa als Rabós, sabem que Guillem de Rabós va donar al seu fill Berenguer el seu alberg, molí i d'altres propietats a Rabós (*hospicium meum de Rabedonibus et molendinum meum, terras, vineas et ceteras possessiones*): AHG, Ca 216, 4 d'abril de 1341.

llavors existents. Els Empúries mantenien la prerrogativa sobre la construcció de molins, com queda patent en la concessió en feu al cavaller Gispert Alquer per edificar un molí l'any 1287 (el qual fou desmantellat poc després); però no varen fer un ús privatiu de les seves prerrogatives i varen concedir la possibilitat de construir molins a diferents famílies de la noblesa, tot fa pensar que en franc alou.⁴⁰ Resulta especialment significatiu el cas dels senyors de Pau i Palau, que per concessions comtals ja disposaven de la jurisdicció i la facultat per edificar molins a les respectives poblacions.⁴¹ Atesos els pocs recursos hídrics d'aquesta zona i la poca distància amb la Muga (menys de deu quilòmetres), però, els comtes van beneficiar cadascun d'aquests llinatges amb la possessió d'un molí en alou a les ribes del riu (els molins de la Glera i d'en Jutge, respectivament) per pal·liar les mancances en matèria de molinaria a les seves senyories. Si més no, sabem que en els arrendaments d'aquests molins s'hi especificava l'obligació per part dels arrendataris de moldre —amb certs avantatges i exempcions— el gra que necessitessin els esmentats senyors per a les seves residències de Pau i Palau. Veiem també que el 1305 un habitant de Penardell (Pau), adquiria condicions preferents per a la mòlta dels seus cereals al molí que el senyor de Pau posseïa a Vilanova, el molí de la Glera, del qual hem de suposar que feia ús habitualment.⁴²

40 Com hem vist anteriorment, el molí de l'Alquer es va construir, però fou desmantellat aviat.

41 Tan sols hem documentat del cert un molí a Palau, que era propietat de Berenguer Sord, de Vilanova de la Muga. Més concretament, sabem del seu establiment el 1310, i de l'existència l'any 1312 d'una vinya sota el molí de l'esmentat Berenguer (*subtus molendinum meum*): AHG, Ca 84, 23 de febrer de 1311; AHG, Ca 85, 15 de desembre de 1312. La vinya afrontava a migdia *in rieria molendina*, la qual cosa ens pot fer pensar que hi havia més molins.

42 Més concretament, s'assegurava la possibilitat de poder moldre el seu gra una vegada hagués estat mòlt el gra que hi havia a la tremuja. És a dir, no s'havia d'esperar gaire per moldre el seu gra: AHG, Ca 78 bis, 25 de maig de 1305.

2.2.2. Els propietaris del domini útil

Ens referim a continuació als titulars del domini útil dels molins i, així com abans, en primer lloc als Empúries, que, tot i posseir el domini directe de ben poques instal·lacions —sobretot abans de la construcció dels nous casals de molins comtals de Castelló—, hi van conservar gairebé sempre la plena propietat, atesos els beneficis que els podia reportar una gestió més o menys directa. El major exemple en aquest sentit és el dels dos primers casals de molins fariners construïts a Castelló l'any 1331, que amb els anys passarien a ser coneguts com a molins de Dalt i del Mig, atesa la posterior construcció, el 1336, d'un darrer casal fariner castellaní, el molí de Baix. Fins llavors (1331), el molí comtal del puig de la Muga reportava als Empúries uns 2.000 sous anuals, mentre que una vegada desmantellats els primers molins de les ribes de la Muga i operatius els molins de Dalt i del Mig, els ingressos comtals augmentaren fins als 2.222 sous el 1332, 8.142 sous el 1333 i 11.922 sous el 1335.⁴³ L'augment és tan espectacular que s'han de fer diverses lectures. Una seria l'aplicació del destret de molta dels cereals a la vila comtal a partir de 1331, és a dir, l'obligació dels castellanins de moldre els seus grans als nous molins comtals o, en tot cas, als molins de la vila de Castelló.⁴⁴ Una altra seria la millora productiva dels nous casals respecte als antics molins de les ribes de la Muga, alguns dels quals sabem que tenien problemes de funcionament tot just abans del seu desmantellament.⁴⁵ Sense menystenir aquesta segona possibilitat, ens decantem més aviat per la primera, ja que l'augment dels guanys de la molinaria castellanina entre els

43 En aquests casos (1332, 1333 i 1335), descomptem del preu total dels arrendaments els censos que s'havien de pagar als que havien estat els propietaris dels antics molins de la Muga.

44 Com veurem a bastament en un proper punt, el destret era la facultat de què disposaven en ocasions els senyors jurisdiccionals d'obligar les persones sotmeses a la seva autoritat a fer ús d'uns determinats molins de manera exclusiva.

45 Més concretament, sabem que alguns no aconseguien obtenir un cabal d'aigua suficient per accionar els seus aparells amb suficiència, com hem vist abans.

anys 1331 i 1336 també va beneficiar els dos últims molins de les ribes de la Muga desmantellats aquest darrer any (1336), els molins d'en Mercadal i de Santa Maria.⁴⁶ La resposta, però, podria ser la combinació d'ambdós factors.

Les instal·lacions comtals van augmentar i es van diversificar amb la construcció del molí bataner castellaní (1332) i, més encara, a mitjan segle XIV, amb dos nous molins fariners, un a Castelló (d'en Jutge) i un altre a Vilanova (del Comte).⁴⁷ Tanmateix, la pesta negra va provocar una baixada del rendiment dels molins fins al punt que en un primer moment no es podien pagar els censos dels casals comtals. És a dir, els beneficis d'aquests eren més baixos que els beneficis dels anteriors molins de les ribes de la Muga. La producció dels molins castellanins, però, es va anar refent a la segona meitat del segle XIV.⁴⁸

Pel que fa als Rocabertí, l'únic document que ens assabenta de la gestió directa d'un molí per part seva (és a dir, exercici del domini útil) és la referència a la construcció o reconstrucció d'un molí a Peralada a finals del segle XIII (1294), quan Dalmau de Rocabertí cedia a Simó Perdigó la batllia de la vila, tot exclouent dels rèdits del càrrec els ingressos d'aquesta instal·lació.⁴⁹ Tanmateix, la manca d'informació sobre aquest tema —al contrari, per exemple, que sobre els forns vescomtals de Peralada— ens fa pensar que el projecte del molí no va reeixir. Des d'aleshores, i probablement a instància dels cònsols peraladencs, els vescomtes renunciaren a l'explotació de la molinaria a la població més important dels seus dominis en benefici de la Caritat Major, institució caritativa que, com hem

46 En aquest sentit, fixem-nos en l'augment del preu dels arrendaments del molí d'en Mercadal.

47 El nou molí castellaní era una rehabilitació del molí d'en Jutge, desmantellat l'any 1331, i que havia estat situat en la canalització que abastia el molí comtal del puig de la Muga. El molí comtal d'en Jutge rebria posteriorment l'aigua del rec del molí bataner comtal de Castelló.

48 Pel que fa a l'administració i als beneficis dels casals de molins de Castelló a la segona meitat del segle XIV: vegeu GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 210-224.

49 AHG, Pe 1145, 31 d'octubre de 1294 (*solo*).

vist abans, posseïa els molins Nou i de Guaitallop, a les ribes de la Muga.

Però si els vescomtes renunciaren, almenys entre finals del segle XIII i la primera meitat del segle XIV, als ingressos de la molineria a Peralada, aquest no fou el cas d'un bon nombre de titulars del domini directe de molins. Les dades de què disposem no són concloents però apunten a dues realitats ben definides. A la zona baixa de la plana, prop dels nuclis de poblament més importants, la majoria d'aquests optaren per conservar la plena propietat dels molins i dur-hi a terme una gestió més o menys directa, atesos els beneficis potencials. A mesura que ens allunyem dels nuclis més grans, en canvi, i especialment a les zones muntanyoses, fou molt més habitual l'establiment emfitèutic. En ocasions, fins i tot, les concessions dels molins anaven associades a un mas, fet que devia ser habitual als indrets on els molins tan sols podien treballar de manera estacional com a conseqüència de la manca d'aigua, i els establerts havien de disposar d'algunes terres o altres guanys per completar els seus ingressos.

Així mateix, observem una clara diferència entre els propietaris útils dels molins de la zona de la plana més immediata als nuclis més importants, d'una banda, i els de les instal·lacions de les zones muntanyoses i amb una població menys concentrada, de l'altra. Prop de les viles de Castelló i Peralada, aquests drets estaven en mans dels sectors més rellevants de la societat: institucions religioses, noblesa i elits locals en ascens econòmic i social i, en ocasions, a punt d'entroncar amb els anteriors.⁵⁰ No falten tampoc els exemples de persones vinculades amb els poderosos o amb la gestió de les seves propietats, com el majordom comtal Bernat Marquès o els batlles Bernat, Miquel i Guillem Camós (Verges), Arnau Terrades (Ullastret), Berenguer i Francesc Otger (la Tallada), Ramon i Jaume Ordis (Roses), Guillem Pellisser (Sant Climent),

50 Per exemple, els Llosa, Cocó i Gomir, a Castelló, o els Taverner i Vilar, a Peralada.

Arnau Perles (el Far) i el ja esmentat Ramon Pere (Saus).⁵¹ Aquest darrer resulta especialment significatiu ja que, com hem comentat anteriorment, es negava a reconèixer el domini del cenobi de Sant Miquel sobre el seu molí, al·legant que el document que ho havia de demostrar era *confusum et non intelligibile*. Tot i que el 1308 una sentència dictaminà que el molí s'havia de posseir sota domini directe del monestir, el cens fou rebaixat a la meitat del que havia determinat en primer moment el jurisperit, pel fet que Ramon era *baiulus naturalis et homo bonis et ita reputatur, et quod tenet bonum hospicium et honorabile inter alios de Impuritano*. Uns anys més tard (1326), Ramon insistia una altra vegada a posseir el molí en franc alou. En tot cas, és prou evident que la possessió del domini útil d'algun dels molins empordanesos baixmedievals era vist pels coetanis com un bon patrimoni i, fins a cert punt, també com un element d'estatus.

51 Bernat Marquès posseïa una meitat del domini útil del molí de la Garriga (Far). Els Camós, batlles comtals de Verges, van rebre una concessió comtal per construir un molí en aquesta població (d'en Camós). Arnau Terrades, batlle d'Ullastret, posseïa un molí en aquesta població (d'en Terrades) i, a més, l'any 1282 adquirí una part del mestratge dels molins de Verges. Els Otger disposaven de la batllia de la Tallada i també de certs drets sobre el molí de Palol que no hem pogut precisar (Jafre). Els Ordís, batlles del monestir de Santa Maria de Roses, tenien un mas amb molí propi en aquesta població (de Bocona). Guillem Pellisser, batlle de Sant Climent, el 1336 posseïa certs drets que no podem precisar sobre un molí situat al costat dels murs de la força d'aquesta vila (d'en Pellisser). Arnau Perles, batlle del Far, adquirí l'any 1327 una quarta part del molí de Vilamorell (Vilamorell); també el veiem participar en la gestió dels molins de Sant Pere de Rodes a Vila-sacra i Vilanova de la Muga, i figura com a arrendatari dels béns de la pabordia de Fortià, i també dels seus dos molins, de la Vall i de Cruquella.

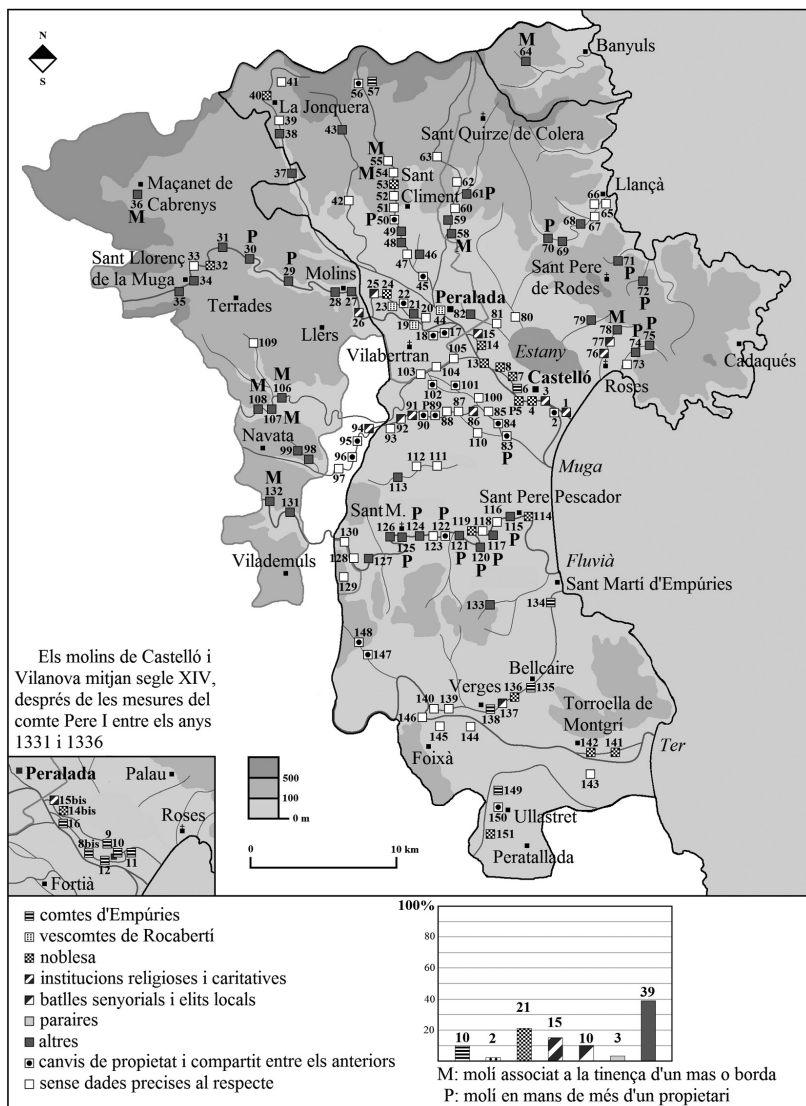

FIGURA 9. Els propietaris del domini útil dels molins empordanesos⁵²

52 Vegeu l'apèndix.

D'acord amb el desenvolupament de l'activitat tèxtil a la plana empordanesa durant el període estudiat, els propietaris d'alguns molins foren també els principals paraires de les viles de Castelló i Peralada, els quals miraren d'accedir a determinats molins amb la intenció d'instal·lar-hi aparells destinats al batanatge de teixits. El percentatge és baix però prou significatiu; més encara perquè, com hem vist al capítol anterior, el batanatge de les robes teixides a les viles comtal i vescomtal es duia a terme sovint en poblacions de la rodalia d'aquestes, de les quals no disposem de tanta documentació.⁵³

En alguns casos, especialment als extrems de la plana, el domini útil dels molins estava sovint dividit entre diverses persones, la qual cosa sembla que fou habitual durant l'edat mitjana. Segons Elvis Mallorquí, aquest era el règim de tinença habitual dels molins de les Gavarres, zona muntanyosa tot just al sud del comtat, on a principis del segle XIV els molins eren tinguts pels pagesos, amb divisions que arribaven fins a la setzena part i amb dies i nits de disposició per a les respectives necessitats.⁵⁴ Al comtat i vescomtat, la majoria d'aquests molins amb règim de copropietat es trobaven localitzats a les zones més muntanyoses, tot i que en un riu important com el Fluvià també eren habituals. La qüestió, però, és determinar quins eren els drets d'aquests

53 El pareire castellaní Guillem Dalmau fou establert als molins del Castell i de les Canals, a Vila-sacra, pels volts de l'any 1300. El pareire castellaní Bernat Joli posseïa un molí bataner a Requesens el 1313 (molí d'en Joli). El mateix Joli adquirí amb els paraires de Peralada Francesc Trilles i Arnau Tolosa el molí Nou (Peralada) uns anys més tard. El 1324 Francesc Trilles i Arnau Tolosa adquirien un molí bataner a Sant Climent.

54 Mallorquí ens diu que tot i que els drets derivats de la possessió d'un castell permetien controlar serveis clau de l'economia agrària com els molins, forns i ferreries, a *Cruïlles no sembla existir cap molí ni forn jurisdiccional*. L'any 1319 els molins eren tinguts en parts pels pagesos (*tenetores o parçoners*): meitats, terços, quartons, vuitens o setzens; amb dies i nits de disposició. Sense utilitzar la paraula *domini directe* aquests pagesos els tenien per uns senyors a canvi de diversos censos. Mallorquí documenta a les Gavarres i a nuclis propers, molts petits molins d'iniciativa pagesa que pagaven tasques i agrers als senyors del terme: vegeu MALLORQUÍ, Elvis. «Homes, viles i masos (Cruïlles, 1319)». Dins CONGOST, Rosa; TO FIGUERAS, Lluís (dir.). *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 62-70.

copropietaris, és a dir, quina era la naturalesa de la divisió i quines eren les característiques de la gestió. En primer lloc, observem que en alguns casos aquest règim es devia a qüestions molt diferents a les apuntades per Mallorquí. A finals de 1325, per exemple, el molí que el ja esmentat Ramon Pere, batlle del monestir de Sant Miquel de Fluvià, a Saus, posseïa a Vila-robau va passar a un règim de copropietat pel fet que aquest va cedir la meitat del domini útil del molí a dues persones que li entregaven la xifra de 700 sous i assumien les despeses de la seva rehabilitació.⁵⁵ Pocs anys més tard (1331) Ramon Pere figurava com a propietari del molí juntament amb Bernat Davall i Ramon Llobet, però l'explotació del molí sembla que distava molt d'un règim de tinença entre pagesos que l'utilitzaven per a les seves necessitats i les d'altres camperols.⁵⁶ Aquest hauria estat també el cas d'algunes instal·lacions a Delfià, Rabós, Sant Miquel de Fluvià, Valveralla i l'Armentera: més concretament, els molins del Forn de Sant Romà, del Bullidor, del Bessó, de Valveralla i de Salitell. En ocasions, els propietaris útils podien limitar-se a cobrar una determinada part dels ingressos dels molins sense intervenir en la seva explotació; els molins serien per ells, doncs, més una inversió que no pas una altra cosa. Veiem, per exemple, com els propietaris del molí del Bessó (Sant Miquel de Fluvià) n'arrendaven la gestió els anys 1334 i 1335 al vilanoví Bernat Moner pel preu de 170 mitgeres d'ordi anuals.⁵⁷ També resulta bastant significatiu en aquest sentit el cas d'un dels mestres d'obres de l'església parroquial de Castelló, Pere Pedrer, de Torroella de Fluvià, que va participar en la gestió del molí de

55 En realitat, Ramon Pere sotsestablí als dos inversors la meitat del domini útil del molí a canvi de 700 sous i d'un cens de 4 mitgeres de blat: AHG, Ca 119, 30 de desembre de 1325; AHG, Ca 44 bis, 13 de març de 1326. Ramon Pere actuava com si el molí fos un alou seu (*pro alodio franco*, es diu), però, com hem vist anteriorment, l'any 1308 un jurisperit havia dictaminat que era domini directe del monestir de Sant Miquel de Fluvià.

56 AHG, Fons Notarial de Sant Miquel de Fluvià (SMi) 4, 12 de novembre de 1331.

57 AHG, SMi 4, 5 de març de 1334.

Sant Pere i a més adquirí una tercera part del domini útil del molí de Valveralla.⁵⁸

En ocasions documentem que les atribucions d'alguns dels copropietaris consistien en la disposició d'uns determinats dies d'ús dels respectius molins. A Roses, l'any 1323 Pere Pellestort venia a Bernat Carbonell els drets de servitud del molí d'aquest darrer un dia a la setmana (*illam servitutem unius diei in quo posse molere granum meum cum multura in dicto molendino*).⁵⁹ En aquest cas, el fet de moldre el gra amb la moltura s'ha d'interpretar, sens dubte, com la possibilitat de no pagar la moltura. En aquesta mateixa parròquia, unes setmanes més tard Jaume Batlle venia a Bernat Morató i a la seva dona la possibilitat de moldre cada dilluns al molí d'aquests (*servitutem sive franquesiam [...], videlicet molendi cum multura semper in die lune*).⁶⁰ Ens resta per determinar si eren aquests els que controlaven el procés de la mòlta dels grans, o bé tan sols disposaven de la facultat de fer un ús gratuït del molí, el qual seria explotat per un d'ells o per un moliner assalariat. Encara a la mateixa població, observem que en la venda de la quarta part del molí d'en Ribot, atorgada el 1318 per Bernat Serra, oriünd de Roses i habitant de Castelló, a Jaume Garriguella, de Palau-saverdera, es deia que la meitat del molí era de Bernat Ribot i la quarta part restant, de Berenguer Queralbs, de Palau. Pel que feia al repartiment dels beneficis: Bernat Ribot rebia els ingressos una setmana sencera de cada dues; mentre que la resta de setmanes es repartirien entre Bernat Serra, de la sortida del sol del dilluns fins al dijous següent al vespre, i Berenguer de Queralbs, de la posta de sol del dijous fins al dilluns següent.⁶¹

58 AHG, Ca 24, 26 d'abril de 1306; AHG, Ca 26, 10 i 31 de gener de 1310; AHG, Ca 413, 29 de juliol de 1326; AHG, Ca 2218, 1 de març de 1334. Pel que fa al mestre Pere Pedrer: vegeu PUJOL I CANELLES, Miquel. «El retaule d'alabastre de Santa Maria de Castelló d'Empúries». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1989, núm. 22, p. 91.

59 AHG, Ca 41, 8 de novembre de 1323.

60 AHG, Ca 43 bis, 31 de gener de 1324.

61 AHG, Ca 93, 18 de juliol de 1318.

Finalment, i encara que sembli estrany, només en dues ocasions hem documentat del cert l'establiment del domini útil d'un molí a un moliner. En primer lloc, ens referim al peraladenc Guillem Baró, al qual foren establertes les dues instal·lacions que la Caritat Major de Peralada posseïa a les ribes de la Muga, els molins Nou i de Guaitallop. Els alts censos que aquest va assumir i algunes clàusules (per exemple, la rebaixa del cens en determinades circumstàncies), però, feien que aquesta operació fos semblant a un arrendament de llarga durada.⁶² L'any 1315 un d'ells, el molí Nou, fou sotsestablert per Baró al també moliner Guillem Plana, que en va perdre la propietat al cap de poc temps pels impagaments que acumulava.⁶³ El 1324 la vídua de Guillem Baró definia l'establiment del molí de Guaitallop i poc després ho faria del Nou.⁶⁴ Així mateix, sabem que l'any 1347 l'abadessa de Sant Feliu de Cadins establí el molí de la Cavalleria, a Cabanes, al moliner Ramon Ramis, i que tan sols quatre anys més tard la seva filla i hereva, Cília, en definia aquests drets al monestir.⁶⁵ En el període estudiat, i almenys als molins més importants de la plana, el fet que un moliner posseís el domini útil d'un molí era un cas excepcional; el més habitual eren els establiments de la molinaria, és a dir, la concessió del càrrec de moliner d'un molí a canvi d'una part dels ingressos d'aquest, com veurem en el proper capítol.

62 L'any 1303 els procuradors de la Caritat de Peralada establien al moliner Guillem Baró i a la seva dona el molí de Guaitallop. El moliner, però, pagaria un cens altíssim, 140 mitgeres d'ordi, que en casos excepcionals podria ser abaixat (*si forte ratione alicuius guerre dictum molendinum cessaret quod non moleret, quod tunc diminueretur de dicto censu ad cognitionem procuratorum qui pro tempore fuerint in dicta Caritate et etiam ad cognitionem consulum*). Fins aleshores el moliner gestionava el molí a canvi d'una sisena part dels ingressos del molí, la remòlta i la bolfa: AHG, Pe 6, 31 d'agost de 1303. Els procuradors de la Caritat també van establir a Baró el molí Nou amb un cens semblant, ja que aquest el va sotsestablir l'estiu de 1315 a canvi de 150 mitgeres d'ordi *ad auxilium census que nos facimus dicte Caritatis*: AHG, Pe 1544, 22 de juliol de 1315.

63 AHG, Pe 1544, 22 i 26 de juliol i 16 d'agost de 1315; AHG, Pe 15, 22 de març de 1319. Abans, Plana havia venut la meitat del molí a dos pareires: AHG, Pe 1307, 3 d'octubre de 1316.

64 AHG, Pe 23, 21 de novembre de 1324.

65 ADG, Pergamins de Cadins 411, 7 de març de 1347; ADG, Pergamins de Cadins 438, 28 de gener de 1351.

2.2.3. El repartiment dels ingressos entre propietaris directes i útils

En darrer lloc, observarem quins foren els guanys dels senyors directes dels molins en les ocasions en què aquests havien estat establerts. Quan eren una part proporcional dels ingressos del molí, la fracció més freqüent a l'Empordà va ser un terç, així com fou habitual arreu de les terres catalanes en el període estudiat.⁶⁶ La majoria d'exemples de què disposem provenen del riu Fluvià, i més concretament dels molins del Bessó (Sant Miquel), la Roca (Vila-robau), Salecresa (Saldet), Salitell (Armentera) i de Sant Pere Pescador.⁶⁷ Al riu Muga, tan sols coneixem —amb certesa— la seva utilització en una ocasió: l'any 1287, quan el comte concedia al cavaller Gispert Alquer la possibilitat de construir un molí bataner al terme de la vila comtal.⁶⁸ Aquest, però, també podria ser el cas del molí de Santa Maria (Cabanes) durant els primers anys de la seva existència, i que en el període que és objecte d'estudi el monestir de Vilabertran posseïa en alou. Si més no, sabem que el 1165 el vescomte Jofre atorgava testament en el qual cedia la tercera part dels guanys del molí al cenobi.⁶⁹ Només són conjectures, però potser el vescomte va definir el domini sobre el molí, ja que aquest estava situat al terme de Cabanes, a les ribes de la Muga i, per tant, el monestir hauria hagut de disposar de l'autorització i llicència dels vescomtes per tal d'edificar-lo.

66 En el seu treball sobre la molinaria catalana medieval, Ramon Martí diu que sembla que la fracció més habitual dels ingressos destinada als senyors va ser una tercera part, tot i que també fou la meitat o fins i tot dues terceres parts: vegeu MARTÍ, Ramon. «Hacia una arqueología...», p. 182. Pere Ortí ens parla de dos terços o tres quartes parts per al rei en alguns establiments de molins al rec Comtal de Barcelona: ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 278-282.

67 AHG, Ca 10, 15 de maig de 1296; AHG, Ca 84, 30 de març de 1311; AHG, Ca 80, 29 d'abril de 1317; AHG, Ca 93, 6 de juny de 1318; AHG, Ca 2112, 4 de maig de 1329; AHG, SMi 4, 5 de març de 1334; AHG, Ca 159, 7 d'agost de 1336 (*solo*).

68 AMCE, Empúries 1998.

69 MARQUÈS I PLANAGUMÀ, Josep M. *Escriptures de Santa Maria de Vilabertran...*, p. 235.

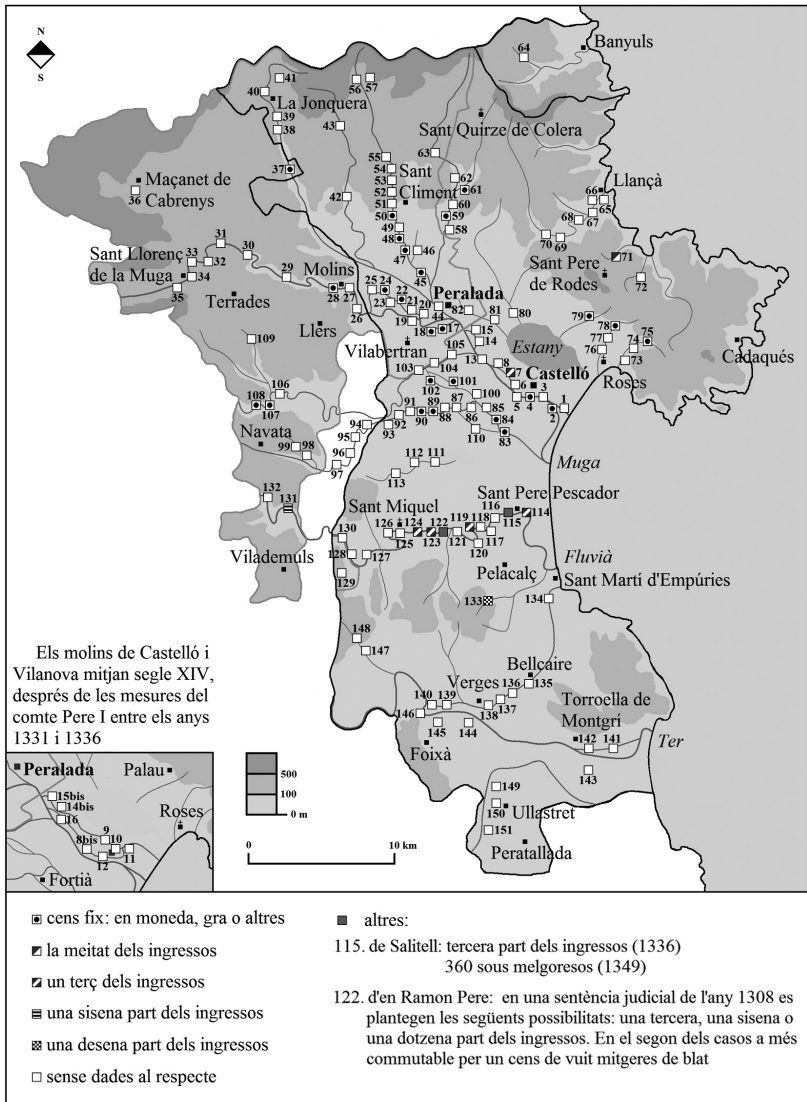

FIGURA 10. Els ingressos dels senyors directes dels molins⁷⁰

70 Vegeu l'apèndix.

Tal com veiem en la figura 10, existiren més fraccions però foren menys habituals.⁷¹ En tot cas, fixem-nos una altra vegada en la sentència del compromís que signaren pels volts de l'any 1308 l'abat de Sant Miquel de Fluvià i Ramon Pere amb motiu de la propietat d'un molí a Vila-robau. Tot i que el jurisperit designat per resoldre el conflicte deixava molt clar el domini directe del monestir sobre la instal·lació, conclouia també que la part dels ingressos que pertocava al cenobi pel seu senyoratge (*senioratici*) no era un terç, com exigia l'abat, emparant-se en els documents i usos habituals al Fluvià, sinó la sisena part, i això una vegada deduïdes certes despeses.⁷² Tot seguit, el jurisperit rectificava i pronunciava encara que el monestir havia de rebre tan sols *duodecimam mensuram de multuris quas ipsum molendinum lucratur et non de aliis, et hoc secundum formam ripperie Fluviani*, ja que li constava que Ramon Pere era batlle i disposava de bon alberg i reputació.

La sentència, però, ens aporta unes dades especialment rellevants sobre el pagament de la part del senyor directe, el monestir de Sant Miquel de Fluvià. Una de les queixes que l'abat havia fet arribar al jurisperit era que Ramon Pere no feia entrega, al contrari que el seu pare, del gra que el cenobi rebia pel senyoratge del molí, i que no era una part dels ingressos del molí —com reclamava l'abat el 1308— sinó deu mitgeres

71 Primerament, ens referim a la sisena part al molí de la Torre a Parets: AHG, Ca 362, 14 d'octubre de 1315. En segon lloc, veiem la desena part dels ingressos d'un molí a Palauborrell: ADG, Pergamins de la Pia Almina, Palauborrell 52, 27 de febrer de 1339. D'altra banda, sabem que els propietaris del molí de Mal Portell havien d'entregar la meitat dels seus ingressos al cellerer de Sant Pere de Rodes, així com l'onzena part dels fruits de les terres annexes: AHG, Ca 362, 18 de novembre de 1315.

72 L'abat afirmava que *molendina que dictus Raiumundus Petri possidet in alveo Fluviani teneantur iure emphiteotico, et secundum formam instrumenti et iuxta usum et consuetudinem molendinorum que sunt in alveo Fluviani dictus abbas habere debeat terciam partem lucri sive proventuum, quam dictus Raiumundus Petri tradere sibi cessavit*. El jurisperit va dictaminar el pagament de la *sextam mensuram de omnibus lucris et proventibus quos facit dictum molendinum, deductis primo inde expensas*.

de blat anual.⁷³ El document no ens aporta més dades, però creiem que el pare de Ramon havia arribat a un compromís amb el monestir per realitzar un pagament fix en lloc d'un de proporcional. De fet, això va ser el que l'any 1308 va dictaminar el jurisperit en la seva primera pronúncia: *ex causa benignitatis*, sempre que Ramon Pere i l'abat hi estiguessin d'acord, i durant la vida d'aquest darrer, es podria permutar el cobrament de la sisena part per l'entrega de vuit mitgeres de blat anuals.⁷⁴ Les dades de què disposem no són gaire abundants, però suposem que en ocasions la part proporcional dels senyors directes podia ser permutada per quantitats fixes d'acord amb els beneficis reals dels respectius molins. Així va ocórrer també al molí de Salitell, a l'Armentera. Tot i que la part del senyor era, com hem comentat abans, una tercera part dels ingressos, almenys el 1349 es va substituir pel cobrament de 360 sous.⁷⁵

73 El pare de Ramon donava al monestir *pro senioratico molendinorum, X migerias tritici*.

74 El jurisperit dictaminà *quod ipse abbas quamdiu vivat habeat vendere dicto Raimundo Petri dictam VI mensuram et ipsum ius quod debet percipere in dicto molendino pro octo migeriis frumenti vendibilibus pulcri et recipientibus singulis annis si ipse Raimundo Petri emere ab eo abbate voluerit*. No sabem com es va resoldre el conflicte ni si aquesta apreciació es veia modificada quan el jurisperit va passar a la dotzena mesura, però sí que uns anys més tard (1325), quan Ramon Pere establí la meitat del molí —no sabem si havia adquirit el domini directe o bé si es tornava a resistir a reconèixer els drets del cenobi—, exigia als establerts un cens de quatre mitgeres de blat.

75 Més concretament, sabem que els arrendataris d'una sisena part del molí de Salitell es comprometien a pagar *pro censu presentis anni dicte VI partis, sexaginta solidos malgurienses quos annuatim tenetur facere et prestare dicta sexta pars dicto hospitali*: AHG, Ca 197, 11 d'agost de 1349.

3. LA GESTIÓ DE LES INSTAL·LACIONS

3.1. ELS CONTRACTES DE MOLINERIA, BESOLFA I MESTRATGE

Una vegada hem vist qui foren els propietaris directes i útils dels molins documentats, veiem de quina manera aquests darrers en gestionaren l'explotació. En primer lloc, ens fixem en els anomenats contractes de molinERIA, besolfa i mestratge, mitjançant els quals es proveïen les instal·lacions del personal necessari: moliners, besolfers i mestres del manteniment. Durant el període estudiat, el més habitual va ser que els propietaris dels molins concedissin aquests tres càrrecs de manera temporal a diverses persones, juntament amb part dels ingressos del respectiu molí, tot i que també se'n realitzaren establiments a perpetuïtat. En aquest darrer cas, es creava una nova propietat que s'alienava del conjunt del domini útil del molí, i els seus propietaris rebien una part dels guanys de la respectiva instal·lació a canvi de realitzar-hi les feines pertinents, ja fos personalment o contractant una tercera persona.

3.1.1. La molinERIA

Un dels contractes utilitzats en el període estudiat per gestionar l'explotació dels molins empordanesos va ser el contracte de molinERIA, el qual consistí a assignar —bé a perpetuïtat mitjançant contracte emfitèutic, o bé de manera temporal— una part dels ingressos d'una determinada instal·lació a una persona que hi exercís el càrrec de moliner, o que delegués aquest càrrec a una altra persona. Als molins més grans, i als quals feia falta

més d'un professional de la mòlta, s'hi podien distingir diverses molineries, cadascuna de les quals tenia assignada una part dels ingressos del molí a canvi que els seus propietaris (els propietaris de la molinaria) proporcionessin els serveis corresponents. Veiem el que s'exigia als establerts de cadascuna de les dues molineries amb què comptava el molí comtal castelloní del puig de la Muga a principis del segle XIV a canvi d'una certa quantitat de gra diària: *tenere in dictis molendinis unum monerium qui deserviat dicte monerie*.¹ En algunes instal·lacions —sobretot les més modestes— la molinaria podia comportar, com veurem detingudament més endavant, la gestió del conjunt del molí, tot i que de manera general també era el nom que rebien les feines pròpies d'un moliner.

Tanmateix, la paraula *molinaria* no és la que apareix pròpiament en la documentació empordanesa baixmedieval. En primer lloc, perquè els documents dels quals disposem eren redactats majoritàriament en llatí, però sobretot pel fet que la paraula utilitzada a l'Empordà per designar el moliner —de la qual derivem *molinaria*— era llavors *moner* (en llatí, *monerius*). Així doncs, la paraula emprada en la documentació consultada era *moneria*; d'aquesta manera apareix en els textos en llatí, tot i que suposem que no presentaria cap variació respecte a la seva paraula equivalent del català que es parlava a la plana empordanesa. Tan sols en una ocasió hem trobat una altra accepció, també en llatí, *mulneria*. És clar que aquesta apareix en un fragment d'un registre notarial castelloní de l'any 1287 on se cita i es transcriu, en part, una carta enviada a la vila comtal pel castlà d'Amposta; la resta del registre utilitza l'accepció empordanesa habitual, *moneria*.² Per això, tot i que fins al moment alguns historiadors han incorporat en els seus treballs la paraula *mulneria*, entenem aquesta i també *moneria* com a derivades de les accepcions catalanes medievals per designar

1 AMCE, Empúries 2001, 25 de juny de 1331.

2 AHG, Ca 14, 27 de febrer de 1287. En el mateix document es pot veure encara la diferència, a l'Empordà i en altres terres de parla catalana, respectivament, entre *monerius* i *mulnerius* per citar el moliner.

el moliner, i, per tant, en aquest estudi utilitzarem la paraula *molineria*.³

Les referències sobre la molineria de què disposem provenen en gran part dels molins del darrer tram de la Muga i dels molins comtals de Verges, Bellcaire i Empúries, probablement les instal·lacions més grans del comtat, de les quals conservem un volum de documentació important. La primera referència és de 1239, quan el comte Ponç Hug III establí a perpetuïtat a Bernat Moner i a la seva neboda Berenguera *ipsam moneriam* del molí comtal castelloní del puig de la Muga, anomenat el molí del Comte.⁴ Sembla que, a diferència de finals del mateix segle, la instal·lació comptava encara amb una sola molineria, però el que ens interessa és observar com el seu domini útil va passar de mans dels moliners que l'exercien a mans de comerciants que veieren en la seva adquisició i gestió una font d'ingressos important; procés que també documenta Pere Ortí al llarg del segle XIII als molins reials de Barcelona.⁵ De fet, a Castelló això començava amb la mateixa concessió o confirmació de 1239, ja que, si bé és evident que els avantpassats dels beneficiats havien exercit l'ofici en qüestió, amb la divisió en dues parts o amb la cessió final a Berenguera —una possibilitat que també cal tenir en compte— la propietat de la molineria deixava d'estar íntegrament en mans del moliner que l'exercia.⁶

3 Alguns dels treballs en els quals es parla de *mulneria* són els següents: MARTÍ, Ramon. «Hacia una arqueología...», p. 182-183; ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 276-287; FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. «Grans establiments...», p. 19. Pel que fa al seu significat, Martí ens diu que la molineria era la part que rebia el moliner en concepte de les despeses de manteniment. Ortí la defineix com la part de la renda d'un molí destinada a retribuir el moliner. Fernández ens en parla com un sistema d'associació entre el propietari del molí i un concessionari encarregat d'explotar-lo; el concessionari no era generalment un moliner sinó un soci capitalista que havia de pagar el salari del moliner i certes despeses de manteniment a canvi d'una part dels beneficis del molí.

4 AMCE, Empúries 2001, 25 de juny de 1331.

5 ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 284-287.

6 La concessió de l'any 1239 ens aporta ben poques dades; tan sols s'hi especifica l'obligació per part dels Moner, que feren una entrega de 60 sous, de tenir la molineria i rebre'n els beneficis habituals (*habeatis et teneatis dictam moneriam et habeatis et accipiatis ibi, pro moneria, quod ibi monerius accipere debent, sicut asuetum est*).

Encara amb relació a aquesta mateixa molinaria, veiem que aquest fet s'accentuà a finals del segle XIII, quan els establerts (propietaris del domini útil) eren els germans Pere i Berenguer Rostell, i especialment quan el primer d'ells va dividir la seva meitat entre els seus fills Pere i Gueraula. No sabem com gestionaven els Rostell la seva propietat; podria ser que un dels membres de la família exercís el càrrec de moliner tot abonant als altres una part dels ingressos; però el més probable és que es possessin d'acord per nomenar un moliner i, més tard, repartir-se els beneficis resultants de la diferència entre la remuneració de la molinaria i el salari del moliner que treballava al seu servei. Com veurem tot seguit, en moltes ocasions els propietaris de les molineries dels molins castellanins les cediren temporalment a diversos moliners després que aquests els entreguessin un crèdit a manera de fiança, i sabem que pels volts de l'any 1294 el moliner Joan Ramon havia entregat als germans Pere i Berenguer Rostell la quantitat de 350 sous melgoresos per aquest concepte (crèdit).⁷ Un bon negoci havia de ser aquest tipus d'operacions si el 1318 Berenguer Rostell es venia tres quartes parts del total de la molinaria a Castell Gomis pel preu de 1.950 sous!⁸

El mateix va ocórrer amb la segona molinaria del mateix molí comtal castellaní, la qual documentem per primera vegada l'any 1298 quan el seu domini útil estava en mans del moliner Joan Caldes, tot i que aleshores aquest ja no l'exercia personalment sinó que en delegava temporalment l'explotació al també moliner Pere Joan.⁹ Tot fa pensar que el cas de Caldes seria el d'un moliner que s'anà desvinculant progressivament de les tasques més feixugues de la seva professió, i centrant en feines presumiblement més lucratives com l'administració de molins. Veiem, per exemple, que el 1297, un any abans de cedir l'explotació de la seva molinaria del molí del Comte a Pere Joan,

7 AHG, Ca 7, 3 de febrer de 1294.

8 AMCE, Empúries 2001, 25 de juny de 1331.

9 AHG, Ca 2098, 2 de setembre de 1298. En el document no es diu que Joan Caldes fos moliner, però encara el 1295 documenten el moliner Joan Caldes adquirint una terra al puig de la Muga: AHG, Ca 8, 14 de març de 1295.

li havia estat encomanada la gestió del molí de la Coromina; d'altra banda, sabem també que almenys entre els anys 1313 i 1318 va ser arrendatari del mateix molí comtal castellaní juntament amb Berenguer Rostell, potser el mateix que fou propietari de l'altra molinaria d'aquesta instal·lació, i que, com Joan Caldes, provenia de ben segur d'una família de moliners. Finalment, en el moment del desmantellament d'aquest molí, el 1331, aquesta segona molinaria havia estat adquirida per Ponç Escarrer, distingit habitant de la vila comtal que també era el propietari útil d'una meitat de la molinaria del molí de la Coromina.¹⁰

D'una manera semblant al molí castellaní del Comte, sembla que va ser establerta la molinaria del molí comtal de Belcaire. Suposem que les condicions de la seva tinença no devien diferir gaire dels exemples castellanins esmentats, i per això ens estranya que l'any 1298 el seu establert, Pere Illa, de Torroella de Montgrí, en retornés els drets d'explotació a la casa comtal sense cap contraprestació aparent (*totam illam moneriam quam habeo in molendinis vestris de Belcayre*).¹¹ En tot cas, la molinaria era establerta uns anys més tard a Guillem Grau, i quan l'any 1329 la vídua d'aquest l'arrendava a Arnau Moner, de Jafre, per termini de tres anys, el preu de l'operació fou de tan sols dues mitgeres de blat anuals, és a dir, un total d'uns 24 sous per tot el període, una quantitat que difereix molt dels gairebé dos mil sous de la mateixa moneda pels quals el 1318 eren venudes a perpetuïtat tres quartes parts del domini útil d'una de les dues molineries del molí castellaní del Comte.¹²

A diferència dels establiments a perpetuïtat als molins comtals de Castelló i Belcaire, hem documentat concessions vitalícies de la molinaria a les instal·lacions molineres comtals de Verges i Empúries. Amb relació a la primera d'ambdues, sabem que l'any 1320 la comtessa Marquesa

10 AMCE, Empúries 2002, 25 de juny de 1331.

11 AHG, Ca 2098, 19 d'agost de 1298. Suposem que era el mateix Pere Illa que fou mestre dels molins reials de Torroella: AHG, Ca 1, full, 26 de setembre de 1279.

12 AHG, Ca 126, 16 de desembre de 1329.

concedia vitalíciament *unam moneriam* a Bernat Ponç.¹³ Poc després (1334), un procurador d'Isabel de Sicília, vídua del comte Malgaulí, feia el mateix amb el moliner castellaní Francesc Canelles, en considerar-lo *ydoneum et sufficientem ad regendam moneriam molendinorum de Impuriis*.¹⁴ Amb aquestes concessions vitalícies de molinaria els propietaris dels molins no es desvinculaven tant de la contractació dels moliners com amb els establiments a perpetuïtat; però a la pràctica aquests darrers i els seus descendents podien perpetuar-se en el càrrec per diverses generacions, sempre que, és clar, l'actuació dels successius beneficiats fos la correcta. Prenem d'exemple la molinaria del molí castellaní del monestir de Santa Maria de Roses, l'any 1305 concedida temporalment a Guillem Miró, moliner oriünd de Santa Maria de l'Om. Tot i la poca durada d'aquest primer contracte (quatre anys), Miró va obtenir una nova concessió vitalícia per a ell i un dels seus fills, i quan aquest molí fou desmantellat l'any 1336 amb motiu de la construcció del nou molí comtal de Baix, va aconseguir la gestió de la molinaria d'aquesta darrera instal·lació amb els mateixos tractes, molt probablement per intercessió de l'abat rosinc.¹⁵ Encara amb relació a la vila comtal, veiem també el cas de la molinaria del molí de l'Hospital, concedida des de finals del segle XIII a tres generacions de la família Carbonell.¹⁶ Com en el cas dels Miró —així com dels Caldes i Rostell, esmentats uns paràgrafs més amunt— es tractaria d'uns moliners amb una gran estabilitat laboral i uns ingressos destacats que amb els anys s'anaren desvinculant de les tasques més feixugues de la seva professió i, en alguns casos, anaren acumulant un cert capital.

Si més no, això és el que podem deduir a partir d'algunes de les actuacions d'aquestes dues famílies (Miró i Carbonell), entre les quals el testament de Castelló Carbonell (1331),

13 AHG, Ca 2111, 14 de novembre de 1320; AHG, Ca 106, 30 de novembre de 1321.

14 AHG, Ca 58, 5 de març de 1334.

15 AHG, Ca 78 bis, 5 de juny de 1305; AHG, Ca 159, 10 de setembre de 1336.

16 AHG, Ca 14, 27 de febrer de 1287; AHG, Ca 150, 13 d'octubre de 1331.

mitjançant el qual feia hereus a parts iguals els seus dos fills Pere i Guillem, i deixava la molinaria del molí de l'Hospital al seu fill Vicenç, tot i que si aquest darrer no la volia els tres germans s'haurien de repartir l'herència a parts iguals.¹⁷ És a dir, sembla que Castelló no considerava ja els seus drets sobre l'esmentada molinaria com la part més important del seu patrimoni. En aquest mateix sentit interpretem el fet que un dels fills de Guillem Miró heretés del seu pare la gestió de la molinaria del molí de Baix el setembre de 1336, i el mes d'octubre ja n'arrendés l'explotació pel termini de tres mesos al moliner fortianenc Joan Duran; tot i que en aquest cas hem de considerar, és clar, la possibilitat que aquesta cessió fos de manera temporal fins a poder fer-se'n càrrec ell mateix.¹⁸

En ocasions també es realitzaven concessions de molineries per períodes curts de temps. La gran majoria d'operacions, les hem documentat amb relació als molins de la vila comtal a finals del segle XIII i principis del XIV, i, malgrat unes poques diferències, mantenen una gran semblança. En primer lloc, gairebé tots els contractes s'iniciaven amb el reconeixement d'un deute per part del propietari útil de la molinaria (a vegades aquests eren els mateixos propietaris del domini útil del conjunt del molí) a favor del moliner beneficiat. En pocs casos aquest crèdit va certificar-se en un document anterior o posterior a la mateixa concessió, però tot i això —al nostre entendre— fou el que propicià el registre públic d'aquestes operacions. És a dir, el moliner aportava una quantitat de diners que li seria retornada una vegada finalitzada la concessió; i tot seguit, i com a garantia del retorn dels diners, els propietaris li assignaven la molinaria tot estipulant que havia de ser exercida a canvi d'uns beneficis determinats. La majoria d'operacions no es limitaven en el temps sinó que es condicionaven al retorn del deute. En alguns casos, però, es registrava un termini màxim de la concessió o —el que era el mateix— del retorn dels diners al moliner.

17 AHG, Ca 150, 13 d'octubre de 1331.

18 AHG, Ca 159, 10 de setembre i 1 d'octubre de 1336.

QUADRE 1. *Concessions temporals de molinaria documentades*¹⁹

Molí	Any	Moliner	Durada	Fiança	Ingressos del moliner
Mercadal (Castelló)	1264	Bernat Cerdà		134 sous	
Coromina (Castelló)	1279	Bernat Vaquer		300 sous	
Coromina (Castelló)	1287	Bartomeu Massot		120 sous	Tots els ingressos de la molinaria menys una mitgera de blat setmanal
Llobet (Castelló)	1292	Perpinyà Moner		492 sous	La meitat dels ingressos de la molinaria
Llobet (Castelló)	1293	Perpinyà Moner	Sis anys	700 sous	La meitat dels ingressos de la molinaria
Coromina (Castelló)	1296	Guillem Vaquer		500 sous	
Comte (Castelló)	1298	Pere Joan	Tres anys	100 sous	
Coromina (Castelló)	1299	Perpinyà Moner		360 sous	
Mercadal (Castelló)	1300	Guillem Vaquer		350 sous	
Coromina (Castelló)	1303	Berenguer Llobet		360 sous	Tots els ingressos de la molinaria
Coromina (Castelló)	1305	Berenguer Llobet	Sis anys	400 sous	Tots els ingressos de la molinaria
Santa Maria (Castelló)	1305	Guillem Miró	Quatre anys	600 sous	Una mitgera de blat i una d'ordi setmanals
Llobet (Castelló)	1305	Ramon Moner		600 sous	La meitat dels ingressos de la molinaria
Coromina (Castelló)	1305	Guillem Vaquer		240 sous	Tots els ingressos de la molinaria menys una mitgera de gra setmanal
Vilar (Peralada)	1306	Pere Banc	Un any		Una tercera part dels ingressos del molí
Jutge (Castelló)	1309	Guillem Boïga		200 sous	Nou quarterons d'ordi i tres de blat cada setmana

19 Vegeu l'apèndix. Al molí de la Coromina, les operacions incorporaven una de les dues meitats de la molinaria i de la besolfa. Al molí d'en Mercadal, l'operació de l'any 1300 també incorporava la besolfa.

Al nostre entendre, aquests crèdits funcionaven a la pràctica com una fiança, i eren útils per evitar els incompliments dels pactes entre ambdues parts, els propietaris útils de la molinaria i els moliners que en rebien la concessió de manera temporal. En primer lloc, eren una garantia, per aquests propietaris, que els moliners no abandonarien el servei dels molins sense el seu permís, la qual cosa podia comportar en el pitjor dels casos el cessament temporal de l'activitat en alguna instal·lació i la corresponent pèrdua d'ingressos. En aquest cas, suposem que els moliners s'exposaven a perdre els diners del debitori o una part si incomplien el contracte. D'altra banda, aquestes fiances també eren útils per als mateixos moliners —si més no, per als que podien fer-hi front, és clar— ja que els protegia de l'arbitrarietat dels propietaris de la molinaria en determinades ocasions. En aquest sentit, prenem d'exemple el que es va plantejar al molí castelloní de la Coromina l'any 1305. Com podem veure en el quadre 1, el 4 de maig Sibilla de Mata, la propietària del molí —la qual també era propietària d'una de les dues meitats de la molinaria i de la besolfa d'aquest mateix molí—, concedia al moliner Berenguer d'en Llobet el càrrec de moliner pel termini de sis anys, després que aquest li aportés la quantitat de 400 sous melgoresos a retornar en el mateix període. El molí comptava llavors amb un altre moliner, Ramon Moner, designat pel cavaller Pere Alquer el propietari de l'altra meitat de la molinaria i besolfa.²⁰ Uns dies més tard, el 18 del mateix mes, l'explotació del conjunt del molí va ser arrendada per cinc anys a Jaume Finestres, probablement per la necessitat immediata de diners per part de la dita Sibilla. El que ens interessa aquí és que en dues de les clàusules d'aquest darrer contracte se cedia a l'arrendatari la facultat de disposar de moliners propis i de fer fora el moliner Berenguer d'en Llobet en cas de negligència, tot i que a la pràctica aquesta opció es veia limitada pel fet que el moliner substituït hauria d'assumir, tot just abans de prendre possessió del càrrec, *illas acciones et iura* que posseïa Berenguer

20 Pere Alquer era el propietari útil d'una meitat de la molinaria i de la besolfa de la instal·lació. Pel que fa a aquest altre moliner, Ramon Moner: AHG, Ca 78 bis, 18 de juny de 1305.

al molí, sens dubte els 400 sous que havia aportat com a crèdit en el moment de prendre possessió del lloc de treball. És a dir, abans de fer fora aquest moliner, l'arrendatari hauria de demostrar la seva mala praxi i a més comptar amb un moliner disposat a avançar la important quantitat de 400 sous.

Amb l'existència d'aquestes fiances —que en ocasions duplicaven o gairebé triplicaven el valor del salari anual d'un moliner experimentat—, els moliners amb més recursos o els que ja exercien alguna molinaria, i els fills d'aquests, podien arribar a controlar o monopolitzar, en certa mesura, l'explotació de les molineries d'algunes instal·lacions. Prenem d'exemple el moliner Guillem Vaquer, que l'any 1296, poc abans de la seva mort, feia donació al seu fill Guillem, amb motiu del casament d'aquest, d'un debitori de 500 sous que comportava, fins al seu retorn, l'exercici de la molinaria del molí de la Coromina:

*Illos quingentos solidos malgurienses quos habeo et habere debeo super moneria dictorum moleninorum, et omnem obligationem quam in eodem moneria habeo ratione dictorum quingentos solidorum.*²¹

Encara en aquest mateix sentit, resulta prou significatiu l'intercanvi dut a terme el 18 de juny de 1305 entre el mateix Guillem Vaquer fill, aleshores moliner de la molinaria del molí d'en Llobet, fins al cobrament d'un crèdit o fiança de 600 sous, i el també moliner Ramon Moner, que exercia al molí de la Coromina en nom del cavaller Pere Alquer, fins al cobrament d'una fiança de 240 sous.²² En primer lloc, Ramon Moner rebia dels propietaris del molí d'en Llobet la molinaria d'aquesta instal·lació després que aquests reconeguessin deure-li els 600 sous que en nom d'ells havia pagat al dit Guillem Vaquer, fins llavors establert en el càrrec. En un altre document, Ramon cedia a Guillem els esmentats drets al molí de la Coromina a canvi del pagament dels 240 sous. A la pràctica, ambdós moliners s'intercanviaren els drets de cobrament dels deutors

21 AHG, Ca 16, 17 de gener de 1296.

22 AHG, 78 bis, 18 de juny de 1305.

i, a la vegada, els càrrecs sense que hi hagués, amb prou feines, circulació de diners. La diferència entre les dues quantitats feia que Ramon Moner hagués d'entregar 360 sous melgoresos a Guillem Vaquer, però el mateix dia el primer reconeixia deure a aquest darrer 330 sous, així que creiem probable que s'hagués realitzat un pagament en efectiu de tan sols 30 sous.²³

És evident que els propietaris útils dels molins o de les molineries havien de beneir aquesta mena d'operacions, però l'existència dels elevats debitoris —i especialment el retard en el pagament— atorgava als moliners una preeminència especial.²⁴ Fixem-nos encara en un darrer exemple del mateix any al molí castelloní del monestir de Santa Maria de Roses (1305). A principis del mes de juny, l'abat concedia pel termini de quatre anys la molineria al moliner Guillem Miró, després que aquest assumís el pagament de 600 sous melgoresos que el cenobi devia als hereus de l'anterior moliner, Pere Moner.²⁵ Sembla que Guillem Miró no va pagar els diners de cop, però el que ens interessa és veure fins a quin punt es va demorar el pagament per part del monestir envers la família Miró (1337), i quines en foren les conseqüències: la primera i principal conseqüència va ser la prolongació —com hem comentat anteriorment— de la concessió inicial amb una nova concessió vitalícia per a Guillem Miró i un dels seus fills. Amb motiu d'aquest nou contracte i també de la relació establerta amb el monestir i alguns dels seus monjos, sembla que Guillem va assumir l'administració del conjunt del molí i, fins i tot, es va fer càrrec d'algunes despeses.²⁶ Àdhuc creiem

23 AHG, 78 bis, 18 de juny de 1305.

24 En veiem un exemple al molí d'en Mercadal. El gener de 1300 Berenguer Domènec, àlies Berenguer Gonsalva, reconeixia a Guillem Vaquer que el pare d'aquest li havia entregat 350 sous en la taula de Bernat Cabiscol quan Berenguer deixava el molí d'en Mercadal i el pare de Guillem Vaquer hi entrava; per la qual cosa, Berenguer cedia a Guillem Vaquer els seus drets sobre la molineria i la besolfa d'aquest molí amb motiu d'aquests diners: AHG, Ca 2099, 4 de gener de 1300.

25 AHG, Ca 78 bis, 8 de juny de 1305.

26 Sabem, per exemple, que Guillem Miró havia entregat en nom de l'abat 100 sous a un dels besolfers del molí, Bernat Tallaferro: AHG, Ca 2103, 8 de febrer de 1330.

que en el moment del desmantellament d'aquesta instal·lació, l'any 1336, el mateix abat es posicionà a favor dels Miró per tal que aconseguissin la gestió temporal de la molinaria del nou molí comtal de Baix fins al compliment del termini de les dues generacions de què ja disposaven al molí de Santa Maria. No fou fins a l'any 1337 quan el fill de Guillem Miró rebé els 600 sous que el seu pare havia entregat al cenobi l'any 1305, entre altres quantitats posteriors.²⁷

El cas del moliner Guillem Miró, que a banda dels 600 sous inicials havia destinat altres diners propis al servei del molí que gestionava, podria demostrar a més que l'origen d'aquests crèdits o fiances se situava en l'assumpció per part dels moliners de determinades despeses més o menys imprevisibles dels molins, tot i no ser de la seva incumbència. En cas que no els haguessin estat liquidades aquestes bestretes en el moment de deixar el càrrec, què podia ser millor per als propietaris que exigir als moliners entrants que les assumissin, i així evitar de fer-se'n càrrec ells mateixos, si més no de manera temporal. En aquest sentit, el primer exemple documentat és de l'any 1264, quan el propietari del molí d'en Mercadal —que ho era també de la molinaria d'aquest mateix molí— reconeixia deure al moliner que hi exercia la molinaria 134 sous que aquest darrer havia destinat a la compra de dues moles, i es comprometia a no fer-lo fora fins al seu pagament.²⁸

En moltes de les instal·lacions no trobem referències a la molinaria. Un dels motius d'això és evidentment la manca de documentació i la poca informació precisa que aquesta ens aporta en ocasions, però també hem de tenir en compte la utilització en el període estudiat d'altres contractes per gestionar els molins i contractar els moliners, les dues obligacions implícites —sobretot la darrera— de les

27 El pagament que l'any 1337 es va fer al fill de Guillem Miró era de 700 sous: els esmentats 600 sous, d'una banda, i 100 més, de l'altra, els qual Guillem Miró pare havia pagat a Bernat Tallaferro en nom del mateix cenobi: AHG, Ca 139, 29 d'abril de 1337.

28 AHG, Ca 206, 11 d'agost de 1264. Podria ser que abans del pagament de les moles el moliner ja hagués avançat altres diners: AHG, Ca 206, 14 de desembre de 1264.

concessions de molinaria.²⁹ En primer lloc, i com veurem a bastament en un proper punt, podria ser que els contractes de molinaria haguessin anat caient en desús a principis del segle XIV com a conseqüència, entre d'altres, de la generalització dels arrendaments al millor postor i per períodes curts de temps com a mecanisme per explotar les instal·lacions molineres. En molts casos els arrendataris eren moliners, per la qual cosa es feia innecessari que els molins disposessin de moliner propi i estable, precisament el que es desitjava amb les concessions de molinaria. Però fins i tot quan els arrendataris no coneixien l'ofici de la mòlta de cereals o bé eren moliners que, per motius diversos, necessitaven alguns treballadors, moltes vegades aquests darrers eren contractats per períodes anuals i una remuneració estipulada, sense fer ús dels contractes que hem comentat en els paràgrafs anteriors.

Un dels factors que més devien tenir en compte els moliners abans de començar a treballar en una de les molineries era, sens dubte, saber els diners o el gra que rebrien per la seva feina. Les quantitats no devien ser iguals en tots els casos i, per tant, és lògic pensar que les places més ben remunerades eren objecte de cobejança entre els professionals del sector. Tot i això, en la major part de les concessions de molinaria documentades no es registrava aquesta qüestió. En les concessions temporals amb fiança, això es devia —com hem apuntat anteriorment— al fet que el registre públic d'aquestes operacions responia més a la voluntat de certificar el deute a favor dels moliners que no pas a la d'estipular les condicions de la gestió de la molinaria. De manera general, aquest fet té també una altra explicació: en cadascun dels molins es distingia una determinada quantitat —fixada pel costum o bé per antics documents— per retribuir la molinaria, de manera que amb la cessió d'aquesta ja s'entenia la percepció

29 També hem de tenir present, però, que els documents ometen moltes dades. En cap dels arrendaments del molins castellanins de la Muga, per exemple, es parlava dels contractes de molinaria o besolfa. Si documentem l'existència de molineries als molins comtals d'Empúries, Verges o Belcaire no és pas perquè s'hi fes referència en tots els arrendaments documentats, sinó perquè disposem de documents originats i referits exclusivament a les seves molineries.

dels diners o del gra que s'hi destinaven. Vegem un fragment de les concessions de les molineries dels molins castellanins de Santa Maria i d'en Llobet l'any 1305: en la primera es concedien els *fructus, proventus et obvenciones ipsius monerie* a Guillem Miró sempre que aquest n'exercís el càrrec; en la segona se cedien els *fructuum, lucri el proventuum ipsius monerie* al també moliner Ramon Moner amb les mateixes condicions.³⁰

En algunes ocasions, en canvi, sí que s'especificaven els beneficis de la molinaria. Les dades de què disposem són poques, però ens permeten establir quins eren alguns dels percentatges habituals dels ingressos de les molineries respecte als guanys dels molins corresponents, i determinar els ingressos totals d'alguna molinaria; generalment, els moliners no havien d'assumir cap de les despeses dels molins. En primer lloc, sembla que una opció habitual fou la d'atorgar en concepte de molinaria una sisena part dels beneficis dels molins; proporció que, segons alguns historiadors, va ser utilitzada sovint per aquest motiu a Catalunya i a Provença en època medieval.³¹ A terres empordaneses, aquesta fou la fracció —a més de la remòlta— estipulada l'any 1288 pel cavaller Guillem Avinyó en concedir

30 AHG, Ca 78 bis, 5 i 18 de juny de 1305.

31 FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. «Grans establiments...», p. 19 i 21; MARTÍ, Ramon. «Hacia una arqueología...», p. 182-183. En realitat, Martí cita Jean-Piere Poly, segons el qual els beneficis de la molinaria als molins provençals durant el segle XII era d'una sisena part de la moltura: vegeu POLY, Jean-Piere. *La Provence et la société féodale 876-1166*. Paris: Editions Bordas, 1976. D'altra banda, Pere Ortí, que documenta les concessions o confirmacions de molinaria de nou dels tretze molins barcelonins considerats anteriors al comte Ramon Berenguer IV, ens diu que la remuneració d'aquestes era d'un quartà de blat diari a la mesura dels molins o bé, en el cas dels molins del Clot, una cinquena part de la moltura: vegeu ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 280. Un quartà de blat diari suposava uns 1.825 kg l'any, que és, segons el mateix autor, una quantitat no gaire gran. Sembla que les molineries d'un quartà de blat diari, en anys de crisi de subsistència podien endur-se una part important de les rendes dels molins. Al casal de Sant Pere, el percentatge fou, el 1334, del 33,6 %, mentre que entre els anys 1335 i 1339 es va moure entre el 25 i el 22 % aproximadament. El valor en sous va ser, el 1334, proper als 550 sous, mentre que els anys normals suposava uns 350 sous de Barcelona. Les molineries del casal del Clot, d'una cinquena part dels beneficis, ingressaren 161 sous el 1334, i 253 sous el 1339: vegeu ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 344.

l'explotació de la molinaria del molí de Palau a favor de Ramon Fortiana (Terrades).³² I gairebé amb aquest mateix sistema es beneficiava la molinaria del molí peraladenc de Guaitallop a finals del segle XIII. En aquest cas, sabem que en establir-se a perpetuïtat el conjunt de la instal·lació a Guillem Baró (1303), es va fer constar que aquest i els predecessors en el càrrec de moliner havien rebut fins aleshores la sisena part dels guanys del molí, la remolta i la bolfa a canvi d'exercir-hi totes les feines (*omnes magistrias*), entre les quals hi havia —sens dubte— la molinaria.³³

Una altra fracció fou el terç, com veiem en la concessió el 1306 de la molinaria del molí d'en Vilar, a Morassac, pel termini d'un any.³⁴ Si el beneficiat, Pere Banc, era el moliner que l'exercia —qüestió que no s'ha de donar sempre per vàlida— estaríem parlant d'un percentatge elevat, tot i que hem de tenir en compte que aquesta instal·lació no comptava de ben segur ni amb un volum de producció ni amb uns beneficis gaire alts. Així doncs, d'acord amb els guanys dels molins més importants de la zona de la plana i els salaris dels moliners o els beneficis d'algunes molineries que coneixem, creiem que aquesta fracció només s'aplicava en les instal·lacions modestes o bé en circumstàncies especials.

Quant a la vila comtal, on les molineries dels molins foren concedides en múltiples ocasions sense especificar-ne els beneficis, disposem de les dades sobre el valor de tres d'aquestes molineries. Primerament, sabem que als molins del Comte i de l'Hospital els ingressos d'aquestes consistien en diverses quantitats de gra diàries.³⁵ En ambdós casos, el fet de disposar dels documents de concessió de llarga durada ens possibilita

32 AHG, Pe 1, 12 d'abril de 1288. Més concretament, es concedia la *sextam mensuram sive partem fructuum et proventuum provenientum ad molendinum meum vocatum de Palacio quod est in parrochia de Terradis et dono tibi et tuis perpetuo totam remoltam dicti molendini.*

33 AHG, Pe 6, 31 d'agost de 1303. Es deia *Viam ex omnibus proventibus dicti molendini et etiam remoltam pro ut consuetam est percipere et bolffam pasti.*

34 AHG, Pe 7, 21 d'octubre de 1306.

35 AHG, Ca 14, 27 de febrer de 1287; AMCE, Empúries 2001, 25 de juny de 1331.

conèixer més detalls de la seva gestió. Els propietaris de cadascuna de les dues molineries del molí comtal rebien cada dia que el molí era operatiu tres mesures (*ciphos*) del gra mòlt. Els diumenges, encara que el molí no treballés, rebien deu mesures de la mòlta del dia anterior o bé, en cas que aquell dissabte no s'hagués treballat, set mesures comptant blat i ordi a parts iguals. Al molí de l'Hospital el sistema de retribució de la molinaria era bastant semblant. Es pagaven diàriament dues mesures de l'ordi que el molí guanyava *pro pane*, tot i que els dissabtes les mesures serien set, *inter panem et corteriam*. Finalment, les molineries dels dos molins rebien els dies de Nadal, Pasqua i Pentecosta, festivitats en què no es molia, diverses mesures de blat: sis al molí del Comte i quatre al molí de l'Hospital. Tal com es deia en la concessió de la molinaria d'aquest darrer molí, a més, sembla que aquest últim ingrés era habitual a la resta de molins castellanins o en algunes de les instal·lacions de la Muga (*consuetum est in molendinis dicte ripparie*).

D'altra banda, sembla que els ingressos de la molinaria del molí castellaní del monestir de Santa Maria de Roses eren d'una mitgera de blat i una mitgera d'ordi setmanals. En els paràgrafs anteriors hem comentat que a principis del segle XIV el càrrec era establert vitalíciament al moliner Guillem Miró i a un dels seus fills, d'una banda, i que aquests eren propietaris, el 1336, de la molinaria del molí comtal de Baix, probablement com a esmena pel desmantellament aquell mateix any del molí del cenobi, de l'altra. Doncs bé, sabem que quan l'octubre de 1336 el fill de Guillem Miró arrendava al moliner Joan Duran la molinaria del molí de Baix, els beneficis de la molinaria eren els esmentats: *scilicet, unam migeriam tritici et unam migeriam ordeï quas occasione dicte monerie et titulo huius venditionis recipias qualibet septimana dicti temporis*.³⁶ D'acord amb el sistema utilitzat per l'administració comtal per compensar els propietaris dels molins castellanins de la Muga desmantellats entre els anys 1331 i 1336, creiem que és molt probable que aquestes quantitats de gra fossin també els guanys de la molinaria del molí de Santa

36 AHG, Ca 159, 1 d'octubre de 1336.

Maria, que en mesures de capacitat representarien uns 1.500 litres de blat i 1.500 litres d'ordi anuals, és a dir, entre 150 i 400 sous segons el preu del gra a la primera meitat del segle XIV.³⁷

A banda d'aquest darrer exemple, l'única concessió temporal de molinaria documentada en què s'especificaven els beneficis del moliner establert és la del molí castelloní d'en Jutge l'any 1309. Llavors, el seu propietari entregava al moliner Guillem Boïga la quantitat de nou quarterons d'ordi i tres quarterons de blat setmanals, això és —comptant que deu quarterons equivalien a una mitgera— una mica menys d'una mitgera d'ordi i d'un terç de mitgera de blat cada setmana: uns 1.400 litres d'ordi i 500 litres de blat anuals; el salari de Guillem Boïga al molí d'en Jutge era, doncs, aproximadament la meitat que el de la molinaria del molí de Santa Maria al qual acabem de fer referència. Però, tot i que la notable diferència ens pot sorprendre a primera vista, aquest fet encaixa amb una realitat que hem documentat pels volts de l'any 1300: la possible baixada en la retribució d'alguns moliners respecte a les dècades anteriors. Si més no, llavors molts d'aquests estaven disposats a exercir per una part dels beneficis de les molineries dels diversos molins. Fixem-nos una altra vegada en els drets dels Miró sobre la molinaria del molí de Baix a principis del segon terç dels segle XIV. Quan l'octubre de 1336 en delegaven l'explotació al moliner Joan Duran pel període de tres mesos, es reservaven una tercera part dels beneficis: 30 sous, que havien de ser pagats cada setmana amb l'entrega d'una quartera de farina de blat. El moliner, per la seva banda, es quedava amb la resta, és a dir, una quartera de blat i una mitgera d'ordi setmanals, i probablement amb el dret de moldre-les gratuïtament, com sembla que era habitual.³⁸

El marge de benefici d'alguns propietaris útils de les molineries que no les exercien encara era més alt, en altres casos. L'any 1305, quan Guillem Català era contractat per treballar al molí d'en Mercadal els seus ingressos foren estipulats en la meitat de

37 Vegeu els preus aproximats dels cereals a l'apèndix.

38 Més concretament, Guillem Miró arrendava a Joan Duran l'explotació de la molinaria i els seus beneficis pel termini de tres mesos pel preu de 30 sous o una quartera de farina de blat setmanal.

la molinaria, com era costum —segons el mateix document— en altres molins del mateix riu (*medietatem fructuum et proventuum monerie dicti molendini, pro ut est consuetum in aliis molendinis ripperie Sambuce*).³⁹ Però l'exemple més representatiu dels grans guanys que podien obtenir aquests propietaris tot i no exercir el càrrec, és sens dubte el de les dues molineries del molí castelloní del Comte del puig de la Muga. Per tal de complir amb les seves obligacions, havien de nomenar i retribuir un moliner, i òbviament ho feien per menys diners dels que rebien. La quantitat que deixaven de rebre cadascun dels dos moliners sembla que no era gens menyspreable: dues mitgeres de farina de blat setmanals, és a dir, poc més de 3.000 litres de blat anuals, amb un valor de mercat, a principis del segle XIV, d'entre 200 i 500 sous, en funció del preu dels cereals. De fet, el 1318, quan el preu del blat era relativament baix amb relació als anys següents, tres quartes parts d'una de les molineries comtals foren venudes per 1.950 sous.⁴⁰ El valor total de cadascuna, per tant, seria en aquells moments d'uns 2.600 sous.⁴¹

Els beneficis dels propietaris útils de les dues molineries del molí del Comte de Castelló eren realment importants tot i que aquests no exercien el càrrec. Qui sap si això era així perquè, per estalviar-se despeses, es posaven d'acord per nomenar un mateix moliner. En principi, no es podia fer; però, tal com ens assabenta Pere Ortí amb relació a les molineries dels molins reials de Barcelona, sembla que en ocasions un mateix moliner podia exercir-ne més d'una, especialment quan en un mateix edifici o casal s'hi encabien diversos molins o aparells i, per tant, hi coincidien diverses molineries. El mateix autor ens diu

39 AHG, Ca 78, 18 de març de 1305.

40 AMCE, Empúries 2001, 25 de juny de 1331.

41 Dues mitgeres de farina de blat setmanals fou la quantitat que els fou adjudicada als propietaris útils de cadascuna de les dues molineries als nous molins comtals de Castelló l'any 1331. Suposem que aquests eren els beneficis nets que aconseguien a l'antic molí comtal del puig de la Muga una vegada remunerats els moliners que treballaven al seu servei. De fet, als nous molins comtals aquests rebien les dues mitgeres setmanals de blat amb la molta gratuïta i franques *ab omnibus honoribus expensarum, tam resclause et moneriorum quam etiam quarumlibet aliarum*: AMCE, Empúries 2001, 25 de juny de 1331.

que l'any 1340 el rei es va veure obligat a exigir —amb motiu d'aquesta realitat— la presència d'un moliner per almenys cada dues molineries, i que un mateix moliner no pogués treballar en casals diferents.⁴²

D'una manera semblant a la vila comtal, observem l'existència d'algunes persones, amb determinats drets sobre les molineries dels molins comtals de Bellcaire i Verges, que no les gestionaven personalment, tot i que els beneficis que en treien eren molt inferiors. En aquest darrer cas, el 1320, Bernat Ponç, que havia estat beneficiat vitaliciament amb una de les molineries (*una moneriam molendinorum castrí de Virginibus*), se'n venia els drets al també vergelità Gilibert Ros per 120 sous.⁴³ A Bellcaire, uns anys més tard la vídua del castellaní Guillem Grau i tutora del fill d'ambdós arrendava l'explotació de la molinaria del molí comtal durant tres anys pel preu de tan sols dues mitgeres de blat anuals (1329).⁴⁴ La quantitat és tan baixa que ens preguntem fins a quin punt aquest tipus d'operacions podien ser realitzades en ocasions entre els membres d'una mateixa família o en benefici d'un conegut i, per tant, l'objectiu principal dels propietaris no era l'expectativa de guanys.

Tanmateix, en ocasions sí que es transferiren als moliners el total dels ingressos de la molinaria. En són exemples les famílies Miró i Carbonell, de Castelló, a les quals ja hem fet referència, alguns dels membres de les quals foren gestors durant molts anys de les molineries dels molins castellanins de Santa Maria i l'Hospital, respectivament, gràcies a diverses concessions vitalícies. Això els va garantir una gran estabilitat laboral i, a la vegada, els va permetre un cert enriquiment.

Tal com hem comprovat en els paràgrafs anteriors, no tots els moliners empordanesos que exerciren en el període estudiat gaudiren de les mateixes condicions contractuals

42 ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 311.

43 AHG, Ca 2111, 14 de novembre de 1320; AHG, Ca 106, 30 de novembre de 1321. En aquest cas, Gilibert exerciria la molinaria fins a la mort de Ros.

44 AHG, Ca 126, 16 de desembre de 1329.

en el marc de les instal·lacions en què treballaven. En són un bon exemple, entre d'altres, les diferències salarials, però especialment els diversos modes de tinença de les molineries. Mentre que alguns moliners exerciren el seu càrrec de manera temporal i a canvi d'uns salaris més aviat baixos, d'altres gaudiren de condicions molt més favorables, tant pel que fa a l'estabilitat laboral com a la remuneració. Alguns d'aquests darrers fins i tot foren propietaris de diversos drets en alguns dels molins. El que ens interessa, però, és determinar fins a quin punt aquestes diferències salarials podrien ser un indicatiu o ens permetrien constatar l'existència de diferents categories de moliners. El fet que un moliner fos remunerat a principis del segle XIV amb tan sols una part de la molinaria d'un molí podia respondre a recurrents oscil·lacions salarials de més o menys importància en funció de l'oferta i la demanda del treball, però també al fet que només duia a terme una part de la feina —especialment d'administració— que havien realitzat els seus predecessors. D'altra banda, cal fer una diferenciació entre les molineries dels molins més modestos i les dels molins de la plana, instal·lats, aquests darrers, en els cursos més importants, prop dels nuclis de poblament més destacats. En definitiva, dediquem els següents paràgrafs a observar fins a quin punt els diversos moliners s'implicaren en la gestió de les instal·lacions on servien, a banda de les tasques pròpies de la mòlta de cereals.⁴⁵

En alguns casos, com al molí de Palau (Terrades), els contractes de molinaria comportaven la cessió no tan sols del càrrec de moliner sinó també de la gestió i administració del conjunt d'una instal·lació. És a dir, el moliner era l'encarregat de totes les feines —tant si les feia sol com si era ajudat per alguna altra persona—; en rebia una part acordada dels ingressos i n'entregava la resta al propietari.⁴⁶ Gairebé de la mateixa manera era gestionat el molí peraladenc de Guaitallop fins a l'any 1303, quan el seu conjunt fou establert a perpetuïtat al moliner Guillem Baró a canvi d'un cens de 140

45 De l'administració dels molins en parlarem en un proper punt.

46 AHG, Pe 1, 12 d'abril de 1288.

mitgeres d'ordi anuals. Llavors, i per motius que desconeixem, els procuradors de la Caritat Major de la vila, institució propietària de la instal·lació, van creure convenient anotar quines havien estat les anteriors condicions contractuals del mateix Baró i dels seus predecessors. Així doncs, sabem que fins a l'any 1303 els moliners del molí rebien una part dels ingressos (com hem dit abans, la sisena part, a més de la remòlta i la bolfa) a canvi de realitzar-hi *omnes magistrias*, entre les quals hi havia la molineria.⁴⁷ Evidentment, Baró i els anteriors moliners podien comptar amb algun ajudant, però podien pagar-los el salari que creguessin convenient i gestionar el molí amb llibertat.⁴⁸

En altres molins, en canvi, especialment els més grans, els tinentes de la molineria tan sols havien d'ocupar-se de la mòlta, mentre que de l'administració, ja se n'ocupaven altres persones. Prenem d'exemple el molí castellaní comtal del puig de la Muga, l'explotació del qual fou arrendada en molts casos almenys des de principis del segle XIV. Com veurem en un proper punt, alguns d'aquests arrendaments tenien un caràcter més aviat financer; però hem documentat que alguns anys en què no s'arrendava es contractaven els serveis d'un administrador.⁴⁹ Així doncs, sembla que els moliners designats pels propietaris de les dues molineries es limitaven a les tasques pròpies de la producció de farina. Podria ser que fossin també els encarregats de dur una primera comptabilitat, com anotar quines eren les quantitats mòltes i

47 AHG, Pe 6, 31 d'agost de 1303.

48 Aquest també era, probablement, el cas dels moliners Dalmau Caldes i Guillem Miró, gestors a principis del segle XIV de les molineries dels molins castellanins d'en Jutge i de Santa Maria, respectivament. Si més no, en ambdós casos hem documentat que en diverses ocasions els propietaris de les respectives instal·lacions i molineries certificaven públicament haver rebut el còmput dels seus beneficis i de les seves despeses. En parlarem en un proper capítol.

49 En parlarem a bastament en un proper punt.

el nom dels clients, entre d'altres, però no s'encarregaven de la gestió del conjunt del molí.⁵⁰

En tot cas, a cada instal·lació trobem situacions diferents i prou complexes, i en funció d'aquestes se'n duia a terme l'explotació. Amb relació al molí castelloní de l'Hospital, per exemple, hem vist que el febrer de l'any 1287 s'establia vitalíciament la molinaria al moliner Pere Carbonell, i tan sols tres mesos més tard aquest mateix arrendava, pel termini d'un any, l'explotació del conjunt d'aquesta instal·lació i també dels altres béns que la comanda hospitalera d'Avinyonet de Puigventós, la propietària del molí, tenia a Castelló. Només són conjectures, però podria ser que l'arrendament tingués tan sols un caràcter financer, és a dir, que el moliner avancés els diners que la comanda preveia ingressar durant aquell període. Sabem que el 1302 es tornava a repetir aquesta darrera operació, però poc més tard, l'any 1306, el comanador d'Avinyonet certificava haver rebut de Pere Carbonell el còmput dels ingressos i de les despeses del molí i de les altres propietats de la comanda a la vila comtal, tal com si —llavors sí— ho hagués administrat en nom de la comanda.⁵¹

Fos com fos, la realitat és que a partir de la segona dècada del segle XIV observem una davallada en l'ús dels contractes de molinaria. Com hem dit anteriorment, encara el 1334 s'establia vitalíciament la molinaria del molí d'Empúries, però a les instal·lacions del darrer tram de la Muga la seva utilització va anar molt a la baixa. A la vila comtal, per exemple, la darrera concessió temporal de molinaria de què disposem informació és de 1309, mentre que entre els anys 1287 i 1309 en documentem més de deu. A Peralada encara es feia referència a la molinaria dels molins Nou i de Guaitallop a principis del segle XIV, però

50 Això és el que suposem a partir d'algunes dades sobre els arrendaments dels molins comtals de Verges i Bellcaire. Joan Sala arrendava, el 1322, el molí de Bellcaire, i el 1331, el de Verges; i en la primera operació associà el domer de Bellcaire, i en la segona, el notari de Verges. Tant el clergue com el notari estaven plenament capacitats per comptabilitzar els ingressos i les despeses dels molins davant la possible absència de Sala, però no creiem que la seva presència als molins fos habitual. A la segona meitat del segle XIV, dos dels batlles dels molins fariners comtals de Castelló eren clergues: GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*

51 AHG, Ca 24, 6 de maig de 1306.

posteriorment també van caure en desús. Pel que fa a aquesta darrera instal·lació —tot fa pensar que la més antiga de les dues—, no es féu cap referència a la molinaria en l'establiment del molí al moliner Guillem Baró l'any 1303, tot i que sabem del cert que aquesta s'incorporava en l'operació.⁵² De fet, uns anys més tard (1324), quan la vídua d'aquest feia entrega dels mateixos drets als procuradors de la Caritat, es parlava de la cessió del molí amb tots els *iure bolfarie et monerie et industrie*, és a dir, amb els drets sobre la molinaria, entre d'altres.⁵³ El mateix hem documentat al molí Nou. En el sotsestabliment que el 1315 es feia al moliner Guillem Plana no s'hi feia menció, però quan pocs anys més tard (1319) es procedia a la subhasta de la meitat del molí que aquest darrer conservava (n'havia venut una meitat a dos paraires poc temps abans), també s'hi integrava la molinaria.⁵⁴ En aquests casos (Baró i Plana), el fet que els propietaris útils dels molins fossin moliners feia innecessari distingir la molinaria de la resta de la instal·lació, ja que a banda d'administrar-ne els ingressos també duien a terme —o si més no dirigien— les feines de la mòlta dels cereals. Al segon quart del segle XIV, quan la Caritat Major gestionava les dues instal·lacions amb arrendaments de curta durada, tampoc no es feren concessions de molinaria ja que els mateixos arrendataris eren moliners. Finalment, quan el 1358 els procuradors de la Caritat decidiren explotar el molí de manera més directa, s'optà per contractar el moliner Bernat Figuera a canvi d'un salari anual.⁵⁵

Al nostre entendre, el principal motiu d'aquesta disminució de la utilització de les concessions de molinaria podria haver estat la sistematització dels arrendaments al millor postor i a curt termini com a contracte més habitual per explotar els molins empordanesos, especialment els més propers als nuclis de poblament importants. Atès que molts dels arrendataris eren moliners, no calia que les instal·lacions disposessin de

52 AHG, Pe 6, 31 d'agost de 1303.

53 AHG, Pe 23, 21 de novembre de 1324.

54 AHG, Pe 1544, 22 de juliol i 16 d'agost de 1315; AHG, Pe 15, 22 de març de 1319.

55 AHG, Pe 1045, 9 de febrer de 1358.

moliner estable, precisament el que es pretenia amb la utilització dels contractes de molineria. Però fins i tot en els casos en què els arrendataris no estaven capacitats, pel motiu que fos, per assumir les feines pròpies de la mòlta, sembla que aquests preferiren contractar el personal necessari per períodes anuals i amb uns salaris més baixos —com veurem tot seguit— que els guanys assignats a les antigues molineries.

Prenem d'exemple el que va ocórrer al molí de la Coromina els primers anys del segle XIV. En primer lloc, sabem que el maig de 1305 la seva explotació fou arrendada a Jaume Finestres pel període de cinc anys. La naturalesa d'aquesta operació, però, devia ser de caire financer, ja que la molineria i la besolfa, és a dir, els càrrecs de moliner i besolfer, eren exercits pels moliners Berenguer d'en Llobet i Ramon Moner, els quals duien a terme, sens dubte, la producció de farina i potser una primera comptabilitat. El paper de l'arrendatari es devia limitar, doncs, al control dels ingressos, que en cas de ser superiors al preu de l'arrendament es convertirien en els seus beneficis. Tanmateix, dues de les clàusules del contracte ens donen a entendre que Jaume Finestres hauria preferit potser disposar d'un moliner de la seva confiança. La propietària del molí cedia a l'arrendatari la possibilitat de disposar de moliners propis, d'una banda, i de fer fora el moliner Berenguer d'en Llobet en cas de negligència, sempre que li fos pagada la fiança de 400 sous que aquest havia entregat en el moment d'accedir al càrrec, com ja hem comentat anteriorment. No es feia referència a l'altre moliner, llavors Ramon Moner, probablement pel fet que la seva designació depenia del cavaller Pere Alquer, propietari de la meitat de la molineria i de la besolfa del molí.

Uns anys més tard (1312), quan el mateix molí es trobava arrendat de nou, veiem que el desig de l'arrendatari de poder disposar de moliners propis, tot prescindint dels anteriors contractes de molineria, va fructificar, si més no en part. El 20 de desembre, el pellisser Guillem Simó, que havia sotsarrendat el molí un mes abans, va aconseguir els drets del dit Berenguer d'en Llobet, que comportaven la percepció d'una determinada quantitat de diners del molí a canvi d'exercir o delegar un dels

dos càrrecs de moliner.⁵⁶ Així doncs, l'arrendatari passava a posseir la facultat de designar un dels dos moliners, i —al nostre entendre— és molt probable que ho fes amb una contractació anual i per un salari determinat. De fet, això és el que havia fet el maig anterior el cavaller Pere Alquer, que posseïa els drets de nomenament de l'altre moliner del molí. Més concretament, sabem que Alquer contractava els serveis del jove Pere Hospital, de Canelles (Vilajuïga), per un salari de 90 sous anuals i la manutenció;⁵⁷ a diferència d'anys anteriors, quan ho feia per una part dels ingressos de la seva meitat de la molineria i besolfa.

En aquest mateix sentit també és ben il·lustratiu l'exemple dels molins d'en Jutge i d'en Llobet. Com hem vist en un punt anterior, a finals del segle XIII i principis del XIV els seus propietaris es decantaren per concedir de manera més o menys temporal les seves molineries per tal de contractar-ne els moliners, els quals probablement també assumien almenys una part de la seva administració. L'any 1326, en canvi, quan ambdues instal·lacions es trobaven arrendades per Joan i Ramon Moner, respectivament, aquests contractaren diferents moliners per períodes anuals i un salari estipulat, prescindint de la molineria. Qui sap si el Ramon Moner arrendatari seria el mateix Ramon Moner que l'any 1305 exercia la molineria del mateix molí d'en Llobet després d'entregar una fiança de 600 sous. De ser així, seria l'exemple d'un moliner d'edat prou avançada que arrendava l'explotació d'un molí amb la contractació d'altres moliners que realitzessin les feines més feixugues.

Encara amb relació a la vila comtal, sembla que amb la construcció dels nous casals de molins fariners entre els anys 1331 i 1336 també es deixà de banda, de manera general, els

56 El 18 de desembre de 1312 Berenguer d'en Llobet cedia, previ pagament de 400 sous, a Joan, fill de Pere Joan, els drets de què disposava sobre la meitat de la molineria i de la besolfa del molí de la Coromina, amb motiu d'un deute de 400 sous de la seva propietària: AHG, Ca 447, 18 de desembre de 1312. Es tractava del debitori de 400 sous amb el qual Sibilla de Mata concedia al mateix Berenguer la meitat de la molineria i de la besolfa del molí (1305). D'altra banda, el 20 de desembre següent Joan, fill de Pere Joan, cedia a Guillem Simó, previ pagament de 400 sous, els drets que li havia cedit Berenguer d'en Llobet: AHG, Ca 447, 20 de desembre de 1312.

57 AHG, Ca 29, 22 de maig de 1312.

contractes de molinaria. Els propietaris del domini útil de les dues molineries de l'antic molí comtal del puig de la Muga, per exemple, no foren compensats amb la propietat de noves molineries en els nous casals, sinó amb uns censos que tot fa pensar que foren calculats a partir dels seus beneficis nets a l'antic molí comtal. En aquesta antiga instal·lació els propietaris de les molineries rebien una part dels seus ingressos a canvi d'exercir-hi o bé delegar-hi el servei d'un moliner, i en els nous casals, en canvi, el cens que se'ls assignà era lliure *ab omnibus honeribus expensarum, tam resclause et moneriorum quam etiam quarumlibet aliarum*.⁵⁸ També així fou compensat Ponç Escarrer amb motiu de la seva meitat de la molinaria del molí de la Coromina.

Tampoc en el conveni signat el juny de l'any 1331 entre el comte Pere I i els propietaris dels primers molins de la Muga desmantellats com a conseqüència de la construcció dels dos primers casals de molins comtals no es feia referència a la molinaria, tot i que algunes de les clàusules eren dedicades al nomenament i a la retribució dels moliners.⁵⁹ Més concretament, es deia que els nous moliners serien designats pels propietaris dels antics molins, i remunerats pel batlle comtal dels nous casals amb un salari adequat (*de salario competenti*).⁶⁰ El document ens pot fer pensar que els propietaris dels desmantellats molins de la Muga s'implicaven en la gestió dels nous casals —de fet, se'ls citava com a *parceriis*—, però creiem que no fou així. De fet, aquests rebrien un cens anual calculat en funció dels seus ingressos als seus antics molins, sense res a veure amb la productivitat

58 AMCE, Empúries 2001, 25 de juny de 1331.

59 AMCE, Empúries 2002, 25 de juny de 1331.

60 Es deia *quod (parceriis) possint ponere monerios ydoneos in dictis molendinis qui sint ibi pro dictis parceriis, et dominus inffans satisfaciati dictis moneriis de salario competenti. Item, quod sit licitum domino infanti ponere in dictis molendinis, et aliis suis in dicta sequia construendis, aliquam idoneam personam sive baiulum pro custodiendis iuribus domini infantis in dictis molendinis*.

ni els beneficis dels nous casals comtals, i amb els anys aquests censos s'anaren subdividint per herència o per venda.⁶¹

Per què el 1331 se cedia, doncs, als propietaris dels antics molins de la Muga el dret de nomenar els moliners dels nous molins comtals? Potser per la relació que els unia amb alguns moliners. Això és el que podria haver passat el 1336 quan fou desmantellat el molí de Santa Maria, ja que la família Miró, que administrava per concessió vitalícia de dues generacions la molinaria d'aquesta instal·lació, va veure com aquests drets eren traspassats sobre la molinaria del tercer casal de molins fariners comtals, l'anomenat molí de Baix.⁶² Aquest, però, fou un fet realment excepcional, ja que —com acabem de dir— la resta de propietaris d'alguna mena de drets als antics molins de la Muga no els va poder traspassar als nous casals comtals, sinó que foren compensats amb diversos censos.

La darrera referència documentada de la molinaria en un dels casals de molins fariners castellanins és de la primera meitat del segle xv, quan sembla que cadascun d'aquests edificis tenia el servei d'un sol moliner. Aquesta referència apareix en un document de finals de juny de 1431 en què el moliner Joan Morgat reconeixia haver cobrat el salari per haver exercit durant el primer semestre de l'any la molinaria del molí o casal del Mig (*regendi monariam molendinorum dicti casalis*). Tanmateix, en aquesta ocasió la molinaria era entesa com el conjunt de feines pròpies d'un moliner; res a veure amb els contractes als quals hem fet referència. En la resta de registres amb els quals els diversos moliners que serviren als molins de Dalt i del Mig entre els anys 1429 i 1433 certificaren haver cobrat el seu jornal, es parlava de la retribució de les seves feines *pro monerio* —o expressions

61 En tot cas, el conveni quedà en suspens des de ben aviat, ja que els molins foren arrendats des de l'1 de gener de 1332 i per diversos anys, i als arrendataris se'ls donava llibertat per nomenar els moliners. No tenim documentació de com es gestionà la contractació de moliners, a la segona meitat del segle xiv, als molins comtals.

62 AHG, Ca 159, 10 de setembre i 1 d'octubre de 1336.

similars—, i el seu valor variava segons els casos entre els 500 i els 600 sous anuals.⁶³

Com podem observar en el quadre 2, hem documentat un altre tipus de contracte amb el qual es dotava els molins amb moliners. En aquest cas, els treballadors eren contractats —mitjançant afermament— pel propietari o l'arrendatari d'un molí per un temps determinat, normalment un any, i a canvi d'un salari també estipulat. En alguna ocasió també s'exigí fiança als moliners com en les concessions de molinaria, i en dues es feia referència a la molinaria.⁶⁴ El primer exemple és datat el desembre de 1264, quan Bernat Cerdà s'afermava per servir de moliner al molí d'en Mercadal durant el període d'un any. En el mateix document es deia que el propietari no podria fer-lo fora de la molinaria fins al final del termini (*non possim te eicere de moneria*). A diferència dels afermaments posteriors, no es pactava cap salari, ja que probablement es donava per entès que Cerdà rebria els beneficis de la molinaria. Tot i les poques dades de què disposem sembla que aquest era llavors el moliner beneficiat amb la molinaria i, a més, qui gestionava el molí, tot i que havia mantingut alguna discrepància amb el seu propietari.⁶⁵ D'altra banda, també es féu referència a la molinaria en l'afermament l'any 1305 de Guillem Català al llavors propietari del mateix molí d'en Mercadal. En aquesta ocasió, Guillem era contractat de moliner pel termini d'un any i per un salari consistent en la meitat de la molinaria, com ja hem comentat anteriorment.

63 AMCE, Empúries 10467.

64 AHG, Ca 22, 2 de desembre de 1302.

65 El mes d'agost, quatre mesos abans de l'afermament, el propietari del molí reconeixia deure a Cerdà 134 sous per dues moles que aquest havia adquirit pel molí, per la qual cosa prometia no fer-lo fora fins al seu pagament (*non eycimur te de moneria dictorum molendinorum*): AHG, Ca 206, 11 d'agost de 1264.

QUADRE 2. Afermaments de moliners i altres treballadors⁶⁶

Molí	Anys	Durada	Treballador	Càrrec	Salari anual del treballador
Mercadal (Castelló)	1264	Un any	Bernat Cerdà	Moliner	
Prat (Fortià)	1288	Mesos	Pere Ligordà	Moliner	Nou mesures d'ordi i una de blat (setmanal)
Prat (Fortià)	1296	Un any	Guillem Miró	Moliner	24 mitgeres d'ordi, 12 sous i la manutenció
Prat (Fortià)	1298	Un any	Guillem Moner	Moliner	Dues mitgeres d'ordi (setmanal)
Prat (Fortià)	1298	Un any	Nicolau Fillbessó		54 mitgeres d'ordi
Pera (Fortià)	1299	Un any	Pere Forn	Moliner	24 mitgeres d'ordi, manutenció i roba
Prat i Mata (Fortià)	1301	Un any	Guillem Verneda	Moliner i draper	Entre tres i quatre quarteres d'ordi (setmanal)
Prat (Fortià)	1302	Mesos	Berenguer d'en Llobet	Moliner	Cinc quarteres d'ordi (setmanal)
Gualta	1304	Mesos	Guillem Moner	Moliner	La setena part dels ingressos del molí
Mercadal (Castelló)	1305	Un any	Guillem Català	Moliner	La meitat dels ingressos de la molinaria
Coromina (Castelló)	1312	Un any	Pere Hospital	Moliner	90 sous i la manutenció
Prat i Mata (Castelló)	1319	Dos anys	Pere Teixidor	Traginer	20 sous, manutenció i roba
Nou (Peralada)	1319	Un any	Pere Gomar	Traginer	110 sous i la manutenció
Prat (Fortià)	1325	Un any	Pere Teixidor	Moliner	260 sous
Prat i Mata (Peralada)	1325	Un any	Miquel Cavaller	Traginer	60 sous i la manutenció
Llobet (Castelló)	1326	Un any	Bernat Moner	Moliner	Una quartera de blat i una mitgera d'ordi (setmanal)
Llobet (Castelló)	1326	Un any	Joan Mercader	Traginer	50 sous, manutenció i roba

66 Vegeu l'apèndix.

Molí	Any	Durada	Treballador	Càrrec	Salari anual del treballador
Jutge (Castelló)	1326	282 dies	Bernat Deuslosall	Moliner	90 sous
Jutge (Castelló)	1326	Un any	Pere Garriguella	Moliner i traginer	Una mitgera d'ordi setmanal i la manutenció
Prat Fortià)	1331	Un any	Guillem Vilanant	Moliner i traginer	105 sous i la manutenció
Prat i Mata (Fortià)	1332	Un any	Pere Riba	Moliner	87 sous, 6 diners i la manutenció
Camós (Verges)	1342	Un any	Arnau Garrigàs	Moliner	La setena part dels ingressos del molí
Nou (Peralada)	1358	Un any	Bernat Figuera	Moliner	Una mitgera de blat setmanal

En molts casos veiem que els salaris d'aquests moliners eren realment baixos en relació amb els que hem mencionat quan hem parlat dels ingressos de les molineries. Ens referim sobretot als que incorporaven la manutenció, i que eren probablement les contractacions de nois joves. Un dels casos més evidents és el de Guillem Miró, oriünd de Santa Maria de l'Om, que el 1296 era contractat per exercir de moliner al molí del Prat a canvi d'un salari de 24 mitgeres d'ordi, 12 sous i la manutenció, ja que uns deu anys més tard, quan exercia la molinaria del molí castelloní de Santa Maria, la seva retribució era d'una mitgera de blat i una mitgera d'ordi setmanals, és a dir, aproximadament cinc vegades més. Creiem probable, doncs, que molts d'aquests afermaments equivalguessin a uns contractes d'aprenentatge o de moliners amb poca experiència.⁶⁷

Incorporem també les contractacions de traginners documentades, ja que podria ser que alguns d'ells haguessin acabat fent de moliners. Prenem l'exemple del narbonès Pere Teixidor, que el 1319 era contractat pels arrendataris del molí del Prat pel termini de dos anys per dur els animals a canvi d'un salari de 20 sous, alguna peça de roba i la manutenció. Qui sap si era el mateix Pere Teixidor que uns anys més tard (1325), i ja

⁶⁷ De fet, a diferència de molts altres oficis, no hem documentat pròpiament cap contracte d'aprenentatge de moliner.

habitant de la vila comtal, s'afermava per fer de moliner en aquest mateix molí pel salari de 260 sous anuals. Precisament aquesta darrera quantitat és la que considerem el salari mitjà, llavors, d'un moliner prou experimentat. I en aquest mateix sentit ens referim a la setena part dels ingressos del molí convinguda en els afermaments dels moliners dels molins de Gualta, el 1304, i d'en Camós (Verges), el 1342, salaris que s'aproximen a la sisena part amb què, com hem comentat, es retribuïen algunes molineries.

També és interessant el cas de Guillem Verneda, de Vilanova, que el gener de 1301 era contractat pel paborde de Viladamat, propietari dels molins del Prat i de Mata (Fortià), per exercir durant un any *pro monerio et draperio* pel salari de tres quarteres d'ordi, fins al mes de juny, i de quatre quarteres d'ordi, fins al final del contracte. No sabem del cert per quin motiu Verneda veuria augmentada la seva retribució a partir del mes de juny, però creiem que això es deuria al fet que fins al mes de juny la seva feina es limitaria en gran part a la mòlta de cereals, i des de llavors hauria d'assumir feines d'administració. Si més no, sabem que el mes de febrer el paborde també contractà els serveis d'un administrador, però tan sols fins al mes de juny.⁶⁸

3.1.2. La besolfa

A banda de la molinaria, els propietaris dels molins empordanesos també utilitzaren durant el període estudiat un altre contracte per dotar del personal necessari les seves instal·lacions: aquest rebia el nom de *besolfa* o, menys habitualment, *bolfa*, i consistí —de la mateixa manera que la molinaria amb relació als moliners— a delegar una part dels ingressos d'un molí a una persona que hi assumís la feina de

68 El paborde contractava els serveis de Gispert Mateu *ad procurandum pro nobis et nomine nostro et gubernandum et aministrandum et regendum molendina nostra que habemus in parrochia de Furtiano*. Mateu seria l'encarregat de rebre *omnes fructus, proventus, lucrum et emolumentum* dels molins fins al mes de juny (*quod tu tenearis bene et fideliter dicta molendina hinc ad mensem junii*) pel salari mensual de 4 sous, sumant-hi 4 diners per a cada dia de feina als molins: AHG, Ca 75, 28 de febrer de 1301.

besolfer o bé delegués aquesta feina a una altra persona. No sabem del cert quines eren les tasques d'aquests besolfers (*besulferius*, en els textos en llatí), però suposem que eren les feines auxiliars de la mòlta de cereals, ja que en moltes ocasions eren els mateixos moliners els que les realitzaven. Al molí del Comte de Castelló, per exemple, la besolfa va ser exercida entre els anys 1316 i 1322 pel moliner Guillem Guilló. A la mateixa vila, al molí de la Coromina, s'hi distingien dues propietats, cadascuna de les quals integrava la meitat de la molinaria i de la besolfa de la instal·lació (*medietatem monerie et besulfe*), cadascuna exercida per un moliner diferent. Al també molí castellaní de Santa Maria, el 1295 es concedia l'*officium bisulfe* a Bartomeu Massot, moliner que pocs anys abans exercia una de les dues meitats de la molinaria i de la besolfa del molí de la Coromina (1287).⁶⁹

L'ús del contracte de besolfa es va limitar en gran part als molins del darrer tram de la Muga, especialment els de la vila comtal, dels quals provenen la majoria de dades que coneixem, tot i que també tenim referències sobre els molins de la Glera, de Guaitallop i de Berà, a les poblacions de Vilanova de la Muga, Peralada i Pont de Molins, respectivament. Pel que fa al molí de Berà, situat a la vila de Molins (a l'antic comtat de Besalú), les dades sobre la besolfa són un segle anteriors al període del nostre estudi, de l'any 1190. En aquest any és datat un conveni entre l'abat del monestir de Santa Maria de Vilabertran i un figuerenc amb motiu de la seva tinença, en el qual es parla de concedir al moliner una part dels ingressos del molí *pro besolfa*. L'escrit no ens aporta més dades però és la referència més antiga de la besolfa, i ens permet documentar aquest tipus de contracte en un molí de la conca mitjana de la Muga amb anterioritat al segle XIII.⁷⁰

69 També exerciren la besolfa del molí de Santa Maria els moliners Arnau Martí i Bernat Tallaferro: AHG, Ca 9, 24 de novembre de 1295; AHG, Ca 84, 28 de gener de 1311; AHG, Ca 111, 21 d'abril de 1324.

70 MARQUÈS, Josep Maria. *Escriptures de Santa Maria de Vilabertran...*, p. 266; BC, Pergamins 138, 22 de setembre de 1190.

A la vila de Peralada es feia esment de la besolfa en l'establiment i la posterior definició del molí de Guaitallop, els anys 1303 i 1324.⁷¹ En aquesta darrera data, la vídua del moliner Guillem Baró tornava als procuradors de la Caritat Major de la vila els drets d'explotació de la instal·lació (el seu domini útil), *cum omni iure bolfarie et monerie et industrie*, és a dir, amb tots els drets sobre la molinaria i la besolfa, entre d'altres. Uns anys abans, en ser establert el molí al mateix Guillem Baró (1303), es registrava que els moliners rebien fins aleshores la sisena part dels ingressos del molí, la remòlta i la *bolffam pasti* a canvi de dur-ne a terme la gestió. En aquest cas, si el cobrament de la sisena part podria estar condicionat a l'exercici de la molinaria, la remòlta i la *bolffam pasti* s'haurien de relacionar amb la besolfa.

Finalment, al molí vilanoví de la Glera hi hem documentat l'existència del contracte de besolfa amb les mateixes condicions que a diverses instal·lacions de la vila comtal. És a dir, una part dels seus ingressos era destinada a una persona que hi exercia el càrrec de besolfer, o que el delegava a una altra persona. En aquesta població, a més, així com a la propera vila de Figueres, hi trobem diversos individus cognomenats Besolfer o Bolfer, indistintament, des de mitjan segle XIII.⁷²

Quines eren, però, les obligacions dels besolfers? Per ara no en sabem la resposta, tot i que creiem possible que almenys una part d'aquestes fos el tragí del gra i la farina resultant, entre d'altres feines auxiliars vinculades a la mòlta. Un dels documents més explícits és la contractació de Pere Garriguella per exercir de besolfer al molí d'en Mercadal l'any 1308, en la qual es deia que aquest hauria de fer *omnia ea que quilibet besolferius debet facere* i portar cereals amb l'animal del molí quan en aquesta instal·lació

71 AHG, Pe 6, 31 d'agost de 1303; AHG, Pe 23, 21 de novembre de 1324.

72 El primer exemple és de 1263, quan documentem un casal dins del nucli emmurallat de Vilanova al costat de les *domibus Bernardi Besolfer*: AHG, Ca 156 bis, 22 de maig de 1263. Anys més tard trobem Andreu i Pere Feliu Besolfer o Bolfer (*Andreas Besolferii de Villanova et eius filius Petrus Felicis Besolferii*), el 1329, i Pere Feliu *Bolferii*, el 1346: AHG, Ca 2112, 9 de maig de 1329; AHG, Ca 266, 2 de maig de 1346. En aquesta darrera acceptió també documentem els figuerencs Pere i Guillem Bolfer: AHG, Pe 2, 1 de febrer de 1297.

no es molgués amb els seus dos aparells.⁷³ Es va registrar aquesta darrera obligació perquè constituïa una novetat? És a dir, el tragí era una de les tasques dels besolfers, o bé Pere Garriguella l'assumia de manera excepcional? Malauradament, no en sabem la resposta.

Ateses les poques dades que ens aporta la documentació, fixem-nos en una part dels ingressos que, com acabem de dir, rebien els moliners del molí peraladenc de Guaitallop fins a l'any 1303: la *bolffam pasti*, que podríem traduir com *la bolfa* o *besolfa del gra* o part del gra per al consum dels animals.⁷⁴ Potser la taxa i el contracte de besolfa estaven relacionats amb la mòlta dels grans destinats als animals o amb la gestió d'una part dels productes derivats de la mòlta de cereals que es destinava al consum animal. De fet, el significat de la paraula *bolfa* es correspon també amb el de *clovella*, *volva* o *pellofa*; de manera que podria ser que la raó de ser del contracte de besolfa fos el tractament del segó o de la remòlta.⁷⁵

73 Aquestes foren les paraules: *illis diebus quibus contingit dictum molendinum cum ambabus rotis non molere, portabo cum animali vestro bladum gentium ad molendum in ipso molendino quantumcumque et quocienscumque necessari fuerit; illis vero diebus quibus dictum molendinum contingenit molere cum ambabus rotis non tenere portare in ipso molendino bladum*: AHG, Ca 83, 5 de setembre de 1308.

74 Alguns documents ens parlen de la mòlta de grans per al consum dels animals, al qual es feia referència amb el nom de *past*. Veiem per exemple que quan Guillem de Pau arrendava el seu molí de la Glera (Vilanova de la Muga), es reservava la facultat de poder moldre gra per a la seva casa de Pau amb certs avantatges (*ad comendum ad opus mei et familie mee et etiam totum past meum*): AHG, Ca 2038, 2 de febrer de 1323. En una concessió especial per a la mòlta d'un mas del Penardell en aquest mateix molí, es parlava de la facultat de moldre, esperant tan sols el gra de la tremuja, tot el *granum et past* necessari per al propietari del mas *in comestione vestra et familie vestre et bestiarum vestri*: AHG, Ca 78 bis, 25 de maig de 1305. En l'assignació del cens a Ramona, dona de Bernat de Palau, antiga propietària del molí d'en Llobet, sobre els molins fariners comtals de Castelló l'any 1331, la quantitat era de 52 mitgeres de blat i 242 mitgeres d'ordi, *inclusis tamen in eis tribus migeriis ordeï pro multura de past porcorum*: AMCE, Empúries 2000, 25 de juny de 1331.

75 ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...* Al diccionari es parla del *segó* com del *conjunt de pells de blat moltes, que se separa de la farina i es dona com a aliment als porcs, gallines i altres animals*.

En tot cas, la possibilitat que la feina pròpia dels besolfers —o almenys una part— fos el tragí es confirma per la vinculació de la besolfa amb un altre tipus de contracte que hem documentat: la rabassa; tot i que aquesta relació prové de les dades aportades per un sol contracte de l'any 1296, que, més que la norma, podria representar —és una possibilitat a tenir en compte— una excepció. El document en qüestió és la concessió, pel termini d'un any, al moliner Berenguer d'en Llobet de la meitat de la besolfa i la *rapassiam* del molí castellaní de la Coromina, així com els *fructus et obvenciones eorumdem rapassie et medietatis besulfe*.⁷⁶ A banda d'aquesta operació, tan sols hem documentat en una altra ocasió aquest contracte: l'any 1330, quan Berenguer de Fortià arrendava a Guillem Rabassó (*Rapassoni*) l'explotació de tres parts de la rabassa del molí de Sant Pere Pescador.⁷⁷ El contracte registrava el preu de l'operació (180 sous) i l'obligació del pagament de la manutenció de Rabassó durant els dies de treball al molí, però el més important és que s'estipulà que aquest darrer hauria d'exercir la rabassa tal com *quilibet rescoberius debet facere*. Una altra vegada ens preguntem quines eren les tasques pròpies d'aquest nou càrrec, però en aquesta ocasió sí que sabem que es tractava del tragí. De fet, quan el 1305 els cavallers Gallard de Vilamalla i Guillem de Galliners signaren un conveni en el qual es comprometien —en nom propi i dels seus valedors— a no atacar els seus molins i els respectius moliners i traginers, *reschoberio* va ser la paraula utilitzada en referència als darrers (*monerio et de reschoberio ducenti quondam asinum sive someriam*).⁷⁸

76 AHG, Ca 10, 14 d'abril de 1296.

77 AHG, Ca 418, 6 de novembre de 1330.

78 AHG, Ca 79, 2 de setembre de 1305. L'any 1264, quan el moliner Bernat Cerdà fou confirmat com a gestor de la molinaria del molí d'en Mercadal (Castelló) pel propietari d'aquest, podria ser que ambdós convinguessin la contractació d'un rabassó. Més concretament, es deia *mitamus ibi rapas*, que podria ser un *rapàs* o rabassó: AHG, Ca 206, 14 de desembre de 1264. *Rabassó* pot fer referència a una persona petita i robusta: vegeu ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...* Qui sap, encara, si la paraula *rescoberius* podria derivar del verb llatí *rescio*: assabentar-se, informar-se, descobrir.

D'acord amb les dades recollides, sabem que la gestió de la besolfa dels molins del darrer tram de la Muga no diferia gaire de la gestió de les diverses molineries d'aquests. En primer lloc, observem que poc abans del seu desmantellament (1331-1336), en tres de les deu instal·lacions situades als termes de Vilanova i Castelló la besolfa havia estat alienada del conjunt del domini útil del molí amb antics establiments a perpetuïtat: al molí vilanoví de la Glera i als molins castellanins del Comte i de la Coromina. Els propietaris d'aquestes besolfes rebien una part dels ingressos del respectiu molí a canvi d'exercir o bé delegar el càrrec de besolfer.

Fos com fos, els propietaris de les besolfes —fossin o no els propietaris del domini útil del conjunt del molí— havien de gestionar-ne l'explotació, i un dels contractes utilitzats en el període estudiat foren les concessions temporals amb fiança. De la mateixa manera que en el cas de la molinaria, els treballadors aportaven uns diners als propietaris —en els documents es registrava com un crèdit—, i tot seguit aquests darrers els cedien l'explotació de la besolfa corresponent per un temps determinat o bé fins al retorn del crèdit. En la concessió l'any 1298 de la besolfa del molí comtal es registrava encara que si el besolfer desitjava deixar el càrrec abans de la finalització del contracte hauria d'avisar mig any abans i esperar fins llavors per al cobrament de la fiança de 200 sous. El que es pretenia amb aquesta mena d'operacions, doncs, era dotar les instal·lacions d'un personal el més estable possible.

A banda d'aquestes operacions, els propietaris de les besolfes optaren, en cas de no exercir personalment el càrrec, per cedir-ne l'explotació mitjançant altres contractes. Un d'aquests foren els afermaments, i, tot i que tan sols hem documentat un exemple al molí d'en Mercadal (1308), creiem que podrien ser bastant més habituals.⁷⁹ De fet, a finals del primer terç del segle XIV hem trobat afermaments de traginers per alguns dels molins castellanins de les ribes de la Muga, els quals podrien realitzar les mateixes feines que els besolfers. Finalment, i així com succeïa amb les molineries,

79 AHG, Ca 83, 5 de setembre de 1308.

fou utilitzat un tercer tipus de contracte: els arrendaments. És a dir, el propietari cedia la gestió de la besolfa per un període determinat a canvi d'una quantitat de diners també estipulada. El treballador feia una oferta per adquirir l'explotació i els ingressos de la besolfa, i els seus beneficis eren la diferència resultant entre la quantitat que havia pagat i els guanys reals del càrrec. Els exemples documentats són dels molins d'en Llobet i de l'Hospital, la besolfa dels quals havia estat concedida vitalíciament a Pere de Rabós i al moliner Francesc Canelles, respectivament.⁸⁰ Pel que fa a aquest darrer, sabem que el maig de 1323 cedia la gestió de la besolfa del molí de l'Hospital a Jaume Moner pel termini d'un any i el preu de 35 sous. Ens podem preguntar per què Canelles arrendava l'exercici de la besolfa si ell mateix l'hauria pogut exercir. La resposta és ben fàcil: aquell mateix any era arrendatari, juntament al també moliner Pere Anguilet, del molí castelloní d'en Llobet, operació amb la qual esperava —sens dubte— aconseguir uns beneficis més grans que no pas exercint l'esmentat càrrec de besolfer.⁸¹

En cap dels contractes utilitzats per gestionar la besolfa dels molins del darrer tram de la Muga s'hi registrava de quina manera se'n calculaven els ingressos. Els documents ens donen a entendre que a cada instal·lació es distingia una part per remunerar-ne els propietaris, però no en tenim cap exemple concret. Ni tan sols en la concessió vitalícia de la besolfa del molí d'en Llobet, el 1294, es detallava aquesta qüestió; es parlava de la *besulfam et omnia iura et proventus eiusdem*. Tres anys més tard, això era el que es deia en la concessió temporal de la besolfa del molí de l'Hospital: *obvenciones ipsius besulfe recipias ad omnes tuas voluntates per totum dictum tempus secundum consuetudinem ripparie*. Això sí, sabem quin va ser el salari setmanal estipulat en la contractació de Berenguer Bonfill al molí de la Coromina el 1295 (*quatuor ciphos cuiuscumque grani lucrabitur in dicto molendino, excepto tritico*), tot i que el poc valor d'aquest salari —en part per l'exclusió del blat— ens fa pensar que era un treballador poc experimentat.

80 AHG, Ca 7, 21 de febrer de 1294; AHG, Ca 110, 9 de maig i 9 de juny de 1323.

81 AHG, Ca 41, 27 d'abril de 1323.

QUADRE 3. *Concessions temporals de besolfa documentades*⁸²

Molí	Any	Besolfer	Durada	Fiança	Ingressos del besolfer
Coromina (Castelló)	1279	Bernat Vaquer		300 sous	
Coromina (Castelló)	1287	Bartomeu Massot		120 sous	Tots els ingressos del càrrec menys una mitgera de blat setmanal
Hospital (Castelló)	1288	Berenguer Gonsalva	Un any	100 sous	
Santa Maria (Castelló)	1292	Guillem Domènec		200 sous	
Santa Maria (Castelló)	1295	Bartomeu Massot			La meitat dels ingressos del càrrec
Coromina (Castelló)	1295	Berenguer Bonfill		100 sous	Quatre mesures setmanals del gra molt
Coromina (Castelló)	1296	Berenguer d'en Llobet	Un any	100 sous	
Hospital (Castelló)	1297	Berenguer Bonfill	Un any	200 sous	
Comte (Castelló)	1298	Jaume Joguet		200 sous	
Coromina (Castelló)	1299	Perpinyà Moner		360 sous	
Mercadal (Castelló)	1300	Guillem Vaquer		350 sous	
Coromina (Castelló)	1305	Berenguer d'en Llobet	Sis anys	400 sous	Tots els ingressos del càrrec
Coromina (Castelló)	1305	Guillem Vaquer		240 sous	Tots els ingressos del càrrec, menys una mitgera de gra setmanal
Santa Maria (Castelló)	1311	Arnau Martí		100 sous	Tots els ingressos del càrrec

82 Vegeu l'apèndix. Les operacions del molí de la Coromina incorporaven una de les dues meitats de la molinaria i de la besolfa del molí; l'any 1296 incorporaven la meitat de la besolfa i la rabassa. Al molí d'en Mercadal, l'operació també incorporava la molinaria.

Molí	Any	Besolfer	Durada	Fiança	Ingressos del besolfer
Comte (Castelló)	1316	Guillem Guilló	Tres anys	180 sous	La meitat dels ingressos del càrrec
Comte (Castelló)	1319	Guillem Guilló	Tres anys	100 sous	La meitat dels ingressos del càrrec
Santa Maria (Castelló)	1324	Bernat Tallaferro		100 sous	Tots els ingressos del càrrec

En tot cas, com ocorria amb la molinaria, observem que a principis del segle XIV alguns dels treballadors cobraven tan sols una part dels guanys adscrits a les diverses besolfes. El besolfer contractat l'any 1308 al molí d'en Mercadal (afermament), per exemple, rebria la totalitat dels ingressos de la besolfa quan en la instal·lació no es treballés al complet per la falta d'aigua, però tan sols la meitat quan es molgués a ple rendiment.⁸³ Tot fa pensar que els guanys de la besolfa eren, en aquest cas, una part proporcional dels ingressos del molí, i que els primers (besolfa) es consideraven massa alts en cas que el volum de producció de farina fos elevat. En altres casos veiem que la retribució dels besolfers fou aparentment més arbitrària. Al molí de Santa Maria, el 1295 l'arrendatari de la instal·lació en concedia l'*officium bisulfe* per la meitat dels seus ingressos, mentre que anys més tard l'abat del monestir delegava la besolfa a diversos moliners per la totalitat dels seus rèdits.⁸⁴ Tal com hem comentat en parlar de la molinaria, podria ser que les feines d'uns i altres fossin diferents, però també podria ser que es pagués en menor mesura els moliners joves, entre altres possibilitats. Al molí comtal castellaní del puig de la Muga, la besolfa era propietat, a principis del segle XIV, dels germans Pere i Berenguer Bardoner, els quals la concediren temporalment almenys entre els anys

83 Es deia, més concretament, *pro logerio autem meo teneamini mihi dare duas partes proventuum et fructuum dicte besulfe per totum dictum tempus quamdiu dictum molendinum contingerit molere a tesa; et quamdiu vero molebit a bassades ego habeam totam besulfam integram.*

84 Es deia: *habeas inde pro logerio persone tue medietatem proventuum ipsius besulfe, et ego aliam medietatem*, en el primer cas, i *omnes fructus et obvenciones et proventus ipsius besolfe*, en els altres.

1316 i 1322 al moliner Guillem Guilló per la meitat dels seus ingressos:

*Pro labore tuo dicte besolfe serviendo, habeas et percipias et damus et concedimus tibi ad tuam voluntatem faciendam medietatem fructuum et obvencionum dicte besolffe quamdiu ipsam tenueris et officio ipsius deservieris; reliquam vero medietatem nobis tradas fideliter.*⁸⁵

Gràcies a aquestes i altres dades suposem que la besolfa del molí estava valorada, just abans del seu desmantellament, en 672 sous melgoresos anuals. Si més no, sabem que l'any 1326, quan es van estimar els beneficis nets dels propietaris (*facto servicio ipsius medietatis*), aquests eren de 336 sous.⁸⁶ El 1331, quan fou desmantellat el molí comtal, els propietaris de la besolfa foren compensats amb dos censos de 168 sous cadascun, un total de 336 sous.⁸⁷ Així doncs, si en el transcurs d'aquests cinc anys (1326-1331) la besolfa no va veure modificat el seu valor, potser els seus guanys es corresponien a unes quantitats fixes més que a una part proporcional dels ingressos del molí. De fet, la remuneració de les molineries de la mateixa instal·lació consistia —com hem vist en un punt anterior— en unes determinades quantitats de gra diàries. Però no podem assegurar que la besolfa es retribuís així, ja que els censos assignats l'any 1331 foren calculats d'acord amb els beneficis de diversos anys.

85 AHG, Ca 89, 4 de juny de 1316; AHG, Ca 98, 11 d'octubre de 1319.

86 El febrer de 1326, amb motiu de la creació d'un benefici eclesiàstic, els beneficis nets de la meitat de Pere Bardoner foren estimats en 168 sous anuals. L'estimació fou encarregada pels marmessors de Pere Bardoner i per un procurador de l'Obra Nova de l'Església, institució hereva dels béns d'aquest, amb motiu de la dotació d'un benefici que el mateix Pere Bardoner havia disposat crear en el seu testament de l'any 1325: AHG, Ca 118, 13 de febrer de 1326. A partir d'aquí suposem que els beneficis de Berenguer Bardoner serien de 168 sous anuals, i els del moliner que servís la besolfa, de 336.

87 Es crearen dos censos per compensar els propietaris de la besolfa: 168 sous per a Berenguer Bardoner i 168 sous per al clergue Pere Torroella, obtentor del benefici creat pels marmessors de Pere Bardoner: AMCE, Empúries 2001 i 2002, 25 de juny de 1331.

De la mateixa manera que en el cas del molí comtal de Castelló, coneixem quins eren els ingressos de la besolfa del molí vilanoví de la Glera, així com els beneficis que n'obtenia el propietari. En primer lloc, sabem que els rèdits de la besolfa eren valorats en 320 sous anuals abans del desmantellament de la instal·lació (1331).⁸⁸ Tanmateix, una vegada deduïdes les seves despeses (*deducto servicio ipsius besolfe*), els beneficis del propietari eren 200 sous.⁸⁹ És a dir, sembla que el treballador ingressava tan sols 120 sous, menys de la meitat (37,5 %) dels guanys del càrrec que exercia. El valor total de la besolfa dels molins de la Glera i del Comte, 672 i 320 sous anuals respectivament, sembla que coincideix amb la possibilitat que hem plantejat en un capítol anterior sobre el nombre doble d'aparells de la instal·lació comtal respecte als altres molins propers, la qual cosa s'hauria de veure reflectit òbviament en el volum de producció i en els seus ingressos. Tanmateix, els documents dels quals disposem són pocs i resulta difícil treure'n conclusions fermes. La besolfa del molí de l'Hospital, per exemple, va ser arrendada l'any 1323 per 35 sous anuals, mentre que el cens atorgat l'any 1331 per compensar el moliner Francesc Canelles, que en posseïa els drets de gestió de manera vitalícia, fou de 110 sous.⁹⁰

88 AHG, Ca 130, 14 de juliol de 1332; AMCE, Empúries 3345, 16 de desembre de 1340. L'estimació fou duta a terme pel jurisperit i conseller comtal Ramon Pere, el qual també havia determinat altres beneficis dels molins desmantellats el mateix any.

89 Suposem, com en el cas de la molineria, que l'única obligació —i, per tant, despesa dels propietaris de la besolfa— era la contractació i remuneració del personal.

90 Pel que fa a aquesta darrera quantitat observem algunes diferències. Els censos assignats l'any 1331 com a esmena pel desmantellament del molí de l'Hospital foren: 1.300 sous per la propietat del molí, 360 al propietari de la molineria i 110 al propietari de la besolfa: AHG, Ca 154, 21 de novembre de 1331 i 31 de desembre de 1332. El 1333 Ramon Grasset, clergue de Castelló, cedia a Berenguer Floreta els 110 sous que aquell any havia de rebre el moliner Francesc Canelles sobre els molins comtals de Castelló, per assignació en esmena de la besolfa que posseïa al molí de l'Hospital: AHG, Ca 2040, 20 de gener de 1333. Un document de l'any 1349, en canvi, ens diu que els propietaris del molí foren compensats amb 1.716 sous, i amb 312 per la molineria i 104 per la besolfa: AHG, Ca 156, 27 de juliol de 1349.

3.1.3. El mestratge

A més de la molinaria i la besolfa, en el període estudiat encara es va fer ús d'un altre contracte per dotar alguns dels molins de la plana empordanesa del personal necessari: el mestratge. Tot i que la documentació de l'època no acostuma a especificar de manera gaire concisa quines eren les seves obligacions, sembla que de manera general consistia a delegar una part dels ingressos d'un molí a la persona que n'assumia el manteniment. La primera referència que en tenim és de l'any 1231, quan Bernat de Foixà concedia el mestratge dels seus molins de Gaüses,⁹¹ tot i que encara ens aporten més dades dues concessions de 1271 i 1313 al molí comtal de Verges i al molí castelloní de la Coromina, respectivament. En aquest darrer cas, es deia que el nou mestre hauria de realitzar-hi les obres necessàries (*operas facere in dicto molendino et eius resclausa et apparatusibus*); a Verges, el comte Hug V establí el mestratge de tots els molins del seu terme a Berenguer Moner, de Peratallada, el qual hauria de supervisar les obres de la construcció i el manteniment de totes les instal·lacions molineres a canvi d'una part dels seus ingressos i la manutenció dels dies de treball, mentre que les despeses per adquirir els materials necessaris anirien a càrrec de l'administració comtal.⁹²

Així doncs, d'acord amb les característiques dels molins empordanesos, les feines dels mestres estaven relacionades en gran part amb el treball de la fusta, el material emprat en la construcció dels aparells i les rescloses, els elements que havien de ser revisats més sovint. Com a prova d'això, veiem que el castelloní Bartomeu Illa, àlies Bartomeu Albanyà, propietari útil del mestratge dels molins del Comte i d'en Jutge fins a l'any 1331 i, des d'aleshores, mestre dels molins

91 ADG, Pergamins de la Pia Almoïna, Gaüses 52, 30 de març de 1231.

92 AMCE, Empúries 4883, 22 d'agost de 1271; AHG, Ca 447, 9 de gener de 1313. L'any 1282, quan Berenguer Moner i el seu fill es venien el mestratge a Ramon Foixà, de Verges, Arnau Armentera, veguer de la vila comtal, i Arnau Terrades, batlle d'Ullastret, es feia referència al mestratge del molí comtal i del molí del cavaller Ramon Cortada, així com d'altres molins que es poguessin fer al rec de Verges: AMCE, Empúries 4893, 6 de juliol de 1282.

comtals de Dalt i del Mig, era anomenat el 1342 *fusterius sive magister molendinorum*.⁹³ Aquesta vegada, gràcies als seus coneixements i també a la possibilitat de dur a terme treballs en l'àmbit particular, això és, a banda de les seves obligacions com a mestre dels esmentats molins, realitzava uns cabirons per a un jueu de la vila.

Les feines dels mestres, però, anaven més enllà del manteniment dels aparells dels molins; també havien d'assumir i dirigir els treballs de construcció i conservació de les seves infraestructures. D'acord amb els documents consultats, sabem per exemple que un bon nombre de les actuacions del dit Bartomeu Albanyà i dels seus successors en el càrrec de mestre dels molins fariners comtals castellanins corresponien a la feina de supervisió de les obres de millora de les rescloses, recs i alguns elements (tapadores, destil·ladors, etc.) que formaven part d'aquests primers. El 1335 el mateix Bartomeu era cridat per controlar les obres d'escurament d'un tram del rec dels molins de Fortià.⁹⁴ I més enllà de les obres rutinàries de manteniment i d'altres intervencions més o menys importants, els mestres de molins eren requerits en ocasions per planificar o executar determinades obres rellevants. El 1337, amb motiu de la realització d'un rec de drenatge al Prat, entre Fortià i Castelló, foren citats els *maestres d'ayges e de molins* Bartomeu i Bernat Albanyà i Guillem Vall·llossera, i un argument per tirar endavant el projecte era que, després d'haver *livelet* el terreny tres vegades, aquests havien determinat que era *pus alt que la mar de III palms e mig a IIII pams*.⁹⁵ Bernat Albanyà era citat anys més tard com a *magister molendinorum et rippariarum*, quan realitzava els aparells del nou molí del Comte de Vilanova.⁹⁶

L'opinió d'aquests mestres també era important per tal de resoldre diferents conflictes o situacions als molins d'arreu

93 AHG, Ca 174, 17 de desembre de 1342.

94 En l'arrendament del molí del Prat, el 1335 es registrava l'obligació per part dels arrendataris d'escurar el rec a l'estiu sota la supervisió del mestre dels molins comtals de Castelló.

95 AHG, Ca 171, 14 de maig de 1337.

96 AHG, Ca 435, 7 de juny de 1353.

del comtat i fora d'aquest. L'any 1327, per exemple, *Matheu Albaynan, mestre dels molins dels seynor comte en la vila de Casteylon*, va ser requerit per desplaçar-se a Santa Llogaia d'Alguema per visitar unes obres al molí del monestir de Santa Maria de Ripoll i determinar unes qüestions que enfrontaven el cenobi amb l'arrendatari.⁹⁷ Alguns dels contractes d'arrendament del molí de Sant Pere incorporaven clàusules on es preveia fer esmena als arrendataris amb motiu de diferents situacions, amb el consens de *duorum magistrorum ripperie Fluviani*.⁹⁸ Amb motiu de la construcció del molí bataner comtal de Sant Marc de Castelló a finals del primer terç del segle XIV, fins a deu mestres de molins donaren l'opinió per a la seva millora!⁹⁹

Finalment, sembla que aquests mestres coneixien almenys les nocions bàsiques de la mòlta de cereals i del batanatge de teixits, les principals activitats dutes a terme als molins, i creiem també probable que en alguns casos —si no tots— haguessin d'ocupar-se també del manteniment de les moles i de la posada en funcionament dels aparells. Com a prova d'això veiem que el 1376 el mestre Mateu Albanyà va treballar alguns dies al molí castelloní de Baix *amolando dua molendina i molando molas*, i dos anys més tard hi tornava a ser *mitendo unam molam in farina*.¹⁰⁰ En aquest mateix sentit, hem documentat els mestres Castelló Gironès i Guillem Vall-llossera com a arrendataris de l'explotació dels molins de Sant Pere Pescador i de l'Abat (Vilanova), respectivament.

Els coneixements d'aquests mestres no eren, doncs, gaire diferents dels que tenien els moliners coetanis, i en prou ocasions uns i altres exercien les mateixes feines. Bernat

97 Juntament amb el també mestre Dalmau Blanc, Albanyà examinà les obres i, a més del pagament de diverses quantitats, determinà que l'arrendatari havia de *montar lo dit cup mig palm de cana, lo qual mig palm aia a fer e enadir al dit cup*: AHG, Ca 369, 30 de març de 1327.

98 AHG, Ca 84, 29 de desembre de 1310.

99 L'avors es parlà de *decem magistris molendinorum qui recognoverunt opera molendinorum draperiorum dicte ville et regui eorumdem et consilium dederunt*: AHG, Ca 373, 20 de maig de 1333.

100 AHG, Ca 399, 7 de gener, 27 de novembre de 1376 i 18 de novembre de 1378.

Deuslosall, per exemple, fou moliner del molí comtal d'Ullastret a mitjan segle XIV, mentre que era requerit l'any 1373 com a *magistro ducendarum aquarum* per uns problemes de funcionament al rec dels molins d'aquesta mateixa vila.¹⁰¹ L'any 1343, quan amb motiu de la permuta del molí de Santa Maria de Vilabertran es convingué la realització d'un senyal al rec que l'abastia, es registrava que aquest hauria de ser fet per Guillem Buac, Guillem Hospital, Bernat Jovera i Bernat Massot, *monerios et homines de ribera in talibus expertibus* de Molins, Cabanes, Peralada i Vilanova, respectivament.¹⁰² Uns anys abans (1304), s'obligava els arrendataris dels molins fortianencs del Prat i de Mata a retornar-los en el mateix estat amb el vistiplau dels moliners castellanins Dalmau Caldes i Joan Ramon.¹⁰³ El primer exercia temporalment la molinaria del molí d'en Jutge i, a més, en posseïa el mestratge en propietat (domini útil); el segon fou beneficiat poc després amb la gestió del mestratge del molí d'en Llobet durant sis anys, i el 1311 es comprometia davant dels arrendataris del molí d'en Jutge a servir-ne el mestratge pel termini d'un any (*deserviam dictam magistriam per totum dictum tempus*).¹⁰⁴ És probable que ambdós moliners haguessin de recórrer de manera més o menys habitual a fusters, ferrers i altres persones per algunes feines que ells no podien realitzar, però suposem que moltes de les tasques pròpies del mestratge podien ser assumides per ells mateixos. Tanmateix, hem de tenir present que el fet que una persona posseís el mestratge d'un molí, ja fos en plena propietat i a perpetuïtat o bé de manera temporal, no comportava que fos aquesta mateixa persona la que exercís el càrrec. Tal com hem vist en parlar de la molinaria i de la besolfa, la possessió d'aquests càrrecs podia generar uns guanys importants i, per tant, podria ser que els propietaris o beneficiaris es limitessin a

101 AMCE, Empúries 5420, 13 de setembre de 1373.

102 AHG, Pe 42, 11 de setembre de 1343.

103 AHG, Ca 77, 17 de març de 1304.

104 AHG, Ca 75, 12 de gener de 1301; AHG, Ca 76, 3 d'agost de 1304; AHG, Ca 78 bis, 16 i 18 de juny de 1305; AHG, Ca 83, 8 d'agost de 1308; AHG, Ca 420, 19 de febrer de 1311.

delegar-ne l'explotació a altres persones a canvi d'una part dels seus ingressos.¹⁰⁵

Les operacions utilitzades per cedir l'explotació del mestratge dels molins foren —a banda dels establiments a perpetuïtat— almenys dues: les concessions temporals amb fiança i els arrendaments. Pel que fa a les primeres, les singularitats dels contractes no diferien dels exemples documentats amb la molinaria i la besolfa. Al molí castelloní d'en Llobet, de fet, veiem que l'any 1305 foren concedits amb condicions similars el mestratge i la molinaria als moliners Joan Ramon i Ramon Moner, respectivament. Com podem veure en el quadre següent, les operacions incorporaven també l'entrega d'un crèdit o fiança per part dels establerts.

QUADRE 4. *Concessions temporals de mestratge documentades*¹⁰⁶

Molí	Any	Mestre	Fiança	Observacions
Llobet (Castelló)	1264	Pere Caldes	100 sous	
Llobet (Castelló)	1292	Joan Caldes	260 sous	Joan ja era mestre del molí
Coromina (Castelló)	1299	Joan Mateu	100 sous	Fou establerta la meitat del mestratge del molí
Llobet (Castelló)	1305	Joan Ramon	260 sous	Els 260 sous foren pagats a Joan Caldes

105 En aquest sentit, observem una situació que es plantejà el febrer de 1282, quan el cavaller Pere de Mata, que devia a Ramon Casaiau i a la seva néta Marquesa, dona de Bernat Viladecans, 180 sous *ratione tritici* a pagar per la següent festivitat de sant Feliu, els assignava la collita del mes de juny d'una propietat del pla del Llonguell com a garantia del retorn dels diners, i en defecte d'això el mestratge del seu molí de la Coromina. El document ens diu que, en cas de fer-se efectiva aquesta darrera opció, Bernat Viladecans seria el mestre, però no creiem que exercís el càrrec personalment. De fet, l'obligació del mestratge només seria en cas que Mata no pagués els diners abans de sant Feliu i, encara, si la venda de l'esplet de la dita propietat no fos suficient per liquidar-lo: AHG, Ca 1944, 12 de febrer de 1282.

106 Vegeu l'apèndix.

Curiosament, en els quatre casos documentats els tinents del mestratge eren moliners. I com en el cas de la molinaria sembla que alguns van aconseguir cedir-ne els drets als seus fills o parents. Aquest podria ser el cas del moliner Joan Caldes, que l'any 1292 exercia el mestratge del molí d'en Llobet després d'entregar una fiança de 260 sous. Al mateix document se'ns diu que Joan ja era llavors el mestre de la instal·lació, així que el contracte podria respondre a una prolongació d'una concessió anterior o a l'augment del crèdit o fiança. A banda del mestratge del molí d'en Llobet, però, a finals del segle XIII Joan Caldes posseïa el domini útil d'una de les molineries del molí comtal castelloní i de la meitat del mestratge del molí de la Coromina.¹⁰⁷ En aquest darrer cas, el 1295 se la venia al també moliner Guillem Vaquer, que gestionava aquesta mateixa instal·lació. Poc després, Guillem Vaquer cedia al seu fill Guillem, amb motiu del seu casament, la meitat del mestratge i els drets sobre un debitori o fiança de 500 sous que comportava, fins al seu pagament, els drets d'explotació de la molinaria del mateix molí.¹⁰⁸ Gairebé el mateix ocorria amb el moliner Berenguer Bonfill, que els anys 1295 i 1297 exercia la besolfa dels molins de la Coromina i de l'Hospital. El 1295 rebia en dot de la seva dona una part del domini útil del mestratge del molí d'en Mercadal, i uns anys més tard (1301) n'adquiria una quart part més.¹⁰⁹ El cas de Berenguer era el d'un moliner que veia en la possessió i explotació del mestratge d'un molí, en aquest cas d'en Mercadal, una bona font d'ingressos complementària, tot i que només en posseïa una part i, per tant, havia de gestionar-ne l'explotació amb els altres propietaris del mateix càrrec.

107 AHG, Ca 9, 14 de setembre de 1295; AHG, Ca 2098, 2 de setembre de 1298.

108 AHG, Ca 16, 17 de gener de 1296.

109 AHG, Ca 9, 25 de novembre de 1295; AHG, Ca 75, 5 d'abril de 1301.

QUADRE 5. *Arrendaments de mestratge documentats*¹¹⁰

Molí	Any	Arrendataris	Preu anual
Jutge (Castelló)	1311	Joan Quermançó i Guillem Simó	160 sous
Coromina (Castelló)	1313	Guillem Simó	
Falguera (Pelacalç)	1318	Bernat Grau	9 mitgeres d'ordi
Valveralla (Valveralla)	1318	Bernat Grau	9 mitgeres d'ordi
Roca (Vila-robau)	1318	Bernat Grau	9 mitgeres d'ordi
Cabanyó (Vila-robau)	1330	Bernat Grau	30 mitgeres d'ordi
Bessó (Sant Miquel)	1330	Bernat Grau	30 mitgeres d'ordi

Un altre contracte utilitzat en el període estudiat per cedir la gestió del mestratge foren els arrendaments. El propietari del mestratge en delegava l'explotació temporalment per una quantitat de diners, mentre que l'arrendatari havia de realitzar les feines pròpies del càrrec a canvi dels ingressos. De tots els exemples localitzats, resulten significatius els arrendaments del mestratge de cinc molins del riu Fluvià a finals del primer terç del segle XIV, tots atorgats a la mateixa persona. En primer lloc, veiem que l'any 1318 el castellaní Mateu Illa arrendava a Bernat Grau, de Sant Miquel de Fluvià, pel termini d'un any, el mestratge de fins a tres instal·lacions: molins de la Roca, de Valveralla i de la Falguera, situats al terme del castell de Pelacalç.¹¹¹ A diferència de la molinaria, el mestratge tan sols requeria la presència dels mestres en moments puntuals, per això una mateixa persona

¹¹⁰ Vegeu l'apèndix.

¹¹¹ Sens dubte era el mateix Mateu Illa, de Torroella de Fluvià, que va rebre l'any 1304 el mestratge del molí d'en Jutge i uns anys més tard era mestre del molí del Comte, ambdós a la vila comtal. L'any 1325 un procurador de Ponç de Caramany, senyor del castell de Pelacalç, i del castellaní Pere Astruc aprovava la donació que el llavors difunt Castelló Gironès havia fet a Mateu Illa, ja habitant de Castelló, del mestratge de diferents molins situats al Fluvià, dins del terme del castell de Pelacalç: AHG, Ca 116, 4 de febrer de 1325.

podia exercir en diferents instal·lacions. Uns anys més tard (1330), el mateix Grau era arrendatari del mestratge de dos molins del monestir de Sant Miquel de Fluvià: Bessó i Cabanyó, situats a Sant Miquel i Vila-robau, respectivament.¹¹²

Pel que fa a la retribució i les despeses, una de les dades més significatives de les quals disposem es refereix al mestratge dels molins de Verges, establert a perpetuïtat el 1271 pel comte Hug V.¹¹³ Llavors, es registrava que el mestre rebria els ingressos generats tots els dijous en les diverses instal·lacions. Uns anys més tard (1282), quan aquest se'n venia la propietat, es deia que els seus rèdits eren la setena part dels ingressos dels molins (*magistria est septima pars omnium multurarum et lucri*).¹¹⁴ A canvi d'aquests diners i de la manutenció els dies de treball, els tinentes del mestratge haurien d'exercir el càrrec; les despeses dels materials anaven a càrrec de la casa comtal. En establir-se el mestratge d'uns molins de Gàuses l'any 1231, es convingué, en canvi, que els beneficis del mestre fossin la sisena part dels ingressos d'aquests, abans de deduir-ne els salaris dels moliners.¹¹⁵

No sabem si aquests eren els sistemes habituals a la resta de mestratges, però almenys als molins comtals de Castelló i Belcaire la situació era, a mitjan segle XIV, més complexa. En aquesta darrera població, veiem que la persona establerta en el mestratge assumia juntament amb el propietari del molí, el comte, la meitat del preu d'algunes reparacions. Quan l'any 1362 Bernat Albanyà hi col·locava una roda de 80 sous, aquesta fou pagada a mitges entre l'administració comtal i Guillem Granollers, el tinent del mestratge.¹¹⁶ Almenys en aquest cas, és

112 AHG, Ca 126, 6 de març de 1330.

113 AMCE, Empúries 4883, 22 d'agost de 1271.

114 AMCE, Empúries 4893, 6 de juliol de 1282.

115 ADG, Pergamins de la Pia Almoina, Gàuses 1, 30 de març de 1321; ADG, Pergamins de la Pia Almoina, Gàuses 83, 28 de maig de 1283.

116 Bernat Albanyà, de Torroella de Fluvià va col·locar *in quondam molendino qui est a parte meridiey dictorum molendinorum [...] roda decostitavit octuaginta solidos*. Dels dits 80 sous, rebia per mà de Martí Forn, clergue, els 40 sous de la part corresponent al comte de la dita roda, i de Guillem Granollers, *magistro dictorum molendinorum, pro parte sua contingenti ad solvendum in dicta roda, habui alios quadraginta*: AMCE, Empúries 7098, 10 de febrer de 1362.

evident que aquest darrer ja no exercia el càrrec, sinó que posseïa el mestratge a manera d'inversió.

Observem una situació semblant en alguns dels molins comtals castellanins. L'any 1331, quan fou desmantellat el molí del Comte del puig de la Muga, el propietari útil del seu mestratge i també del mestratge del molí d'en Jutge, Bartomeu Illa o Albanyà, fou recompensat amb un cens de 433 sous i 9 diners i mig sobre els ingressos dels nous molins comtals de Dalt i del Mig.¹¹⁷ A canvi d'aquests diners, però, Bartomeu hauria d'exercir el mestratge en aquestes dues darreres instal·lacions. A principis de 1341, per exemple, certificava haver rebut com a *magister molendinorum superiorum et mediorum* els diners *pro labore meo magistría dictorum molendinorum* l'any anterior.¹¹⁸ Ara bé, tot i que sabem quins eren els ingressos del mestre, no ens acaba de quedar del tot clar quines eren les seves obligacions. Sabem que els rodets col·locats en aquests dos molins no eren fabricats per Albanyà, sinó que eren fets —probablement amb fusta d'alzina o una altra fusta resistent— en diverses localitats de l'Albera; Albanyà de ben segur només participava en la seva instal·lació.¹¹⁹ Així doncs, creiem probable que, tal com hem vist en el cas del molí de Bellcaire, el mestre assumís els costos d'una part d'alguns elements que, pel motiu que fos, no fabricava ell mateix.¹²⁰

Finalment, sabem que d'una manera semblant al mestratge, alguns dels molins de la plana empordanesa disposaven d'un ferrer propi; això no vol dir que el ferrer treballés tan sols en aquestes instal·lacions, sinó que era l'encarregat de reparar-ne els aparells metàl·lics en exclusiva. Veiem, per exemple, la concessió que l'any 1322 la comtessa Marquesa feia de la

117 AHG, Ca 154, 21 de novembre de 1331 i 31 de desembre de 1332.

118 AHG, Ca 143, 5 de gener de 1341.

119 Vegeu l'apèndix.

120 El darrer mestre dels molins castellanins de Dalt i del Mig que hem documentat fou el notari Martirià Soler, esmentat l'any 1432 com a *mestre de les obres dels casals del Mig i de Dalt*. Llavors reconeixia haver rebut els 433 sous, 9 diners i mig que se li devien d'un any anterior, i que li foren pagats en part personalment i en part als mestres que treballaren en nom seu (*magistris qui nomine meo operati fuerunt*): AMCE, Empúries 10467 (fotograma 0657), 28 de febrer de 1432.

*fabricam del molí comtal de Verges a Pere Ferrer de Monells, ydoneum ad operandum omnia opera fabrilia ferri neccessaria in molendinis castri de Virginibus.*¹²¹ Pere hauria de residir al terme del castell de Verges i *locidare pichs sive scodes*, entre d'altres, tal com havien fet els ferrers anteriors, i també pels ingressos habituals. En l'arrendament del molí dels Horts (Fortià) l'any 1319 es registrava que l'arrendatari hauria de pagar al ferrer del poble el cens d'una mitgera d'ordi que aquest rebia *pro locido*, i a canvi del qual —hem de suposar— realitzava alguns serveis, com reparar els pics de ferro utilitzats per repicar les moles.¹²² Sens dubte que aquest tipus de contractes eren habituals en moltes més de les instal·lacions documentades en el present treball, tot i que no en tinguem dades.

3.2. ELS ARRENDAMENTS A CURT TERMINI I LES COMANDES

En els punts anteriors hem examinat amb detall els mecanismes emprats pels propietaris útils dels molins empordanesos per dotar-los dels treballadors necessaris; hem vist també que amb els contractes de molineria, besolfa i mestratge, entre d'altres, aquests proveïen les instal·lacions amb el personal que en controlava l'explotació. Tanmateix, els registres de les notaries castellanines i peraladenques ens assabenten encara de les operacions per delegar l'administració dels molins, les quals es dugueren a terme juntament amb els contractes esmentats, o bé com a alternativa a aquests.

3.2.1. Els arrendaments a curt termini

A la llum de la documentació conservada, l'opció més habitual per gestionar les instal·lacions durant el període estudiat era l'arrendament a curt termini. És a dir, els propietaris útils d'un molí en cedien l'explotació durant un període de temps

121 AHG, Ca 2038, 1 de desembre de 1322.

122 AHG, Ca 2109, 24 de gener de 1319.

determinat a una o més persones a canvi d'una determinada quantitat de diners o de gra. D'aquesta manera, els arrendataris esdevenien els gestors dels molins i obtenien com a benefici la diferència resultant entre els seus ingressos i els diners que s'havien compromès a abonar. Un bon nombre d'operacions s'atorgaven al millor postor després d'una subhasta de diversos dies, així que hem de suposar que els contractes s'ajustaven periòdicament als beneficis aproximats de les diverses instal·lacions.¹²³

Segons ens diu la historiadora Sylvie Caucanas, amb relació als molins rossellonesos, aquestes operacions es generalitzaren a la segona meitat del segle XIII d'acord amb la conjuntura general de l'època.¹²⁴ Al comtat empordanès, el primer cas documentat és datat l'any 1264, quan els moliners Joan Mitjà i Ramon Bugatell arrendaren el molí castellaní de l'Hospital; i, com en molts exemples posteriors, es parlava de venda *ad certum tempus* dels beneficis de la instal·lació. A banda d'aquesta darrera qüestió, sembla que a finals del segle XIII i principis del XIV els arrendaments esdevingueren l'opció més freqüent almenys a les instal·lacions de la plana. Com a prova d'això, observem que en molts contractes es deia que les condicions eren les habituals d'anys anteriors: *pro ut melius consueta sunt vendi retroactis temporibus* i *sicut omnia predicta sunt consueta vendi temporibus retroactis* foren les expressions usades en els arrendaments dels molins de la Casa (Vilanova) i de Santa

123 L'arrendament del molí del Comte l'any 1329 fou atorgat després de la subhasta del corredor Andreu Grasset, i l'arrendatari ho fou *tanquam plus oferenti*. El novembre de 1330 el mateix corredor castellaní reconeixia cobrar del clergue fortianenc Berenguer Agut, marmessor de Dalmau de Fortià, 5 sous *pro salario meo substandi molendinum suum et fructus, redditus et proventus eiusdem*: AHG, Ca 418, 11 de novembre de 1330. Unes setmanes més tard, el febrer de 1331, el mateix clergue i el procurador del fill de Dalmau de Fortià atorgaven l'arrendament del mateix molí (dels Horts) després de la subhasta feta per Berenguer Mallà, *curritorem de Furtiano*. El 1332 el marmessor de Dalmau de Fortià arrendava el molí d'aquest després de la subhasta duta a terme pel corredor fortianenc Pere Guitzó. El 1321 el molí d'en Riús, a Castell d'Empordà, fou arrendat després d'una subhasta de vint dies.

124 CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*

Maria (Castelló) l'any 1279, per citar dos exemples. Alguns dels registres semblen suggerir, fins i tot, l'establiment de paràmetres als molins situats en una mateixa canalització o curs. En arrendar-se el 1314 el molí del monestir de Santa Maria de Ripoll a la població de Santa Llogaia d'Alguema es deia *sicut molendina consueverunt vendi in ripperia de Alguema*. Uns anys més tard es repetia aquesta mateixa operació al molí del la Vila (Far) *ad usum et consuetudinem ripperie de Alguema* (1326).¹²⁵

En tot cas, propietaris i arrendataris eren lliures a l'hora de convenir condicions, i, tot i que formalment els contractes no diferien gaire els uns dels altres, cada operació adquiria unes característiques particulars. La primera clàusula dels arrendaments era la que estipulava la durada. Aquests es convenien generalment per períodes anuals, i els casos més habituals eren els d'un o dos anys; algunes operacions es perllongaven més però no era el més freqüent. En ocasions, els contractes registraven una prolongació extraordinària si per motius de força major (fortes inundacions, guerra, etc.) els molins restaven inactius una temporada. En els arrendaments del molí castelloní d'en Llobet es deia, per exemple, que en cas que les seves instal·lacions deixessin de funcionar a causa del trencament de la resclosa, els arrendataris veuriem augmentat el termini estipulat *per tantum tempus quantum ex causa antedicta cessarent molere*. El maig de 1318 la comtessa Marquesa perllongava l'arrendament del molí del Comte de Verges *per XX dies*, amb motiu dels danys que l'arrendatari havia patit.¹²⁶ Com veurem tot seguit, també es feia esmena als arrendataris amb deduccions del preu de l'arrendament.

Tot i que les dades de què disposem són relativament poques, constatem l'existència d'un mercat dels arrendaments actiu i que comportava que un bon nombre de molins canviessin de gestors amb certa regularitat. El major exemple és sens dubte el dels molins castellonins de les ribes de la Muga, gestionats

125 El 1331, Simó Gallard arrendava el mateix molí de la Vila *ad consuetudinem ripperie, pro ut alia molendina dicte ripperie consueta sunt vendi*.

126 AHG, Ca 93, 10 de maig de 1318.

per un gran nombre de persones a finals del segle XIII i primer terç del XIV. Aquest és un fet que coincideix amb la realitat observada per Sylvie Caucanas als molins rossellonesos, quan ens diu que *jusqu'à la seconde moitié du XIVe siècle, le meunier n'est qu'exceptionnellement maître de son moulin. Ce n'est généralement qu'un locataire, un simple fermier qui change fréquemment de moulin au hasard des mises aux enchères publiques.*¹²⁷

A les terres empordaneses també eren habituals els sotsarrendaments i la incorporació de nous socis una vegada les operacions ja s'havien iniciat. En alguns casos això es devia a la defunció dels arrendataris, com succeí en el sotsarrendament del molí castelloní de la Coromina atorgat per la vídua i el fill d'Huguet Bou al pellisser Guillem Simó l'any 1312, però els motius eren diversos. En aquesta ocasió (Coromina), l'operació comportava la cessió de la gestió del molí fins a principis de 1315 per un preu proporcionalment superior al que havia convingut l'any 1309 Huguet Bou en arrendar el molí pel termini de sis anys; però sembla que aquest increment no era el més corrent, especialment quan es tractava de cessions parcials, és a dir, d'una meitat o una altra part de l'arrendament. Fixem-nos en dos exemples del molí d'en Mercadal (Castelló) a la segona dècada del segle XIV. En primer lloc, ens referim a la cessió que el febrer de 1316 feia Joan Moner a Guillem Simó de la meitat dels drets d'un arrendament atorgat el juny de l'any anterior pel termini de dos anys, i un preu total de 2.160 sous. El preu de la cessió de la meitat del molí per setze mesos a Simó (706 sous i 8 diners) era gairebé el mateix —i fins i tot una mica inferior— que el que es registrava en l'arrendament inicial per aquest termini (720 sous). Desconeixem els motius de la cessió, però atesa l'obligació dels arrendataris d'assumir les despeses de manteniment de la resclosa i del molí creiem que podria respondre al pagament d'alguna reparació o d'alguna altra operació, de la qual Moner era incapaç de fer-se càrrec individualment. De fet, si

127 CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 211-212. Segons l'autora, el moliner de Perpinyà Jaume Comes fou arrendatari dels molins de Sant Pere de 1363 a 1365, de Sant Pau entre 1367 i 1369, dels Jueus de 1369 a 1373, una altra vegada de Sant Pere entre 1373 i 1375, i de 1377 a 1379, de Sant Jordi entre 1382 i 1383, i finalment dels molins reials de 1383 a 1389.

Guillem Simó era el mateix pellisser que quatre anys abans havia sotsarrendat el molí de la Coromina, poc hauria pogut intervenir a banda de la comptabilitat o el finançament.¹²⁸

Veiem el cas a la inversa l'estiu de 1319, quan els moliners Guillem Miró i Castelló Carbonell, que havien arrendat el mateix molí el juliol de l'any abans pel termini de quatre anys i un preu anual de 1.040 sous, amb el també moliner Guillem Català, cedien tots els seus drets a aquest darrer pel mateix preu que els hauria pertocat pagar en cas de continuar dins de l'operació. Com en l'exemple anterior, no sabem quins foren els motius de la dissolució de l'operació inicial i la concentració de tots els drets en mans de Català, però podem suposar que Miró i Carbonell participaven d'aquest arrendament molt probablement només com a socis capitalistes, i que, per motius que desconeixem, decidiren desvincular-se'n. De fet, ambdós exercien la molinaria dels molins de Santa Maria i l'Hospital, respectivament.

Cal suposar que per diversos motius no tots els contractes arribaven a bon port, i no són pocs els exemples d'arrendaments cancel·lats abans d'hora o assumits per més persones. Un cas ben representatiu és el dels molins del Prat i de Mata, a Fortià, que a finals del segle XIII i principis del XIV eren propietat de la paboria de Viladamat (Sant Pere de Rodes). A finals d'agost de 1297 el paborde en convenia l'arrendament als fortianencs Pere Ferrer i Berenguer Guilla pel termini de sis anys, comptant a partir de l'1 de gener de l'any següent, i un preu anual de 650 sous els tres primers anys, i 700 sous els tres darrers. Uns dies més tard, s'atorgava un nou arrendament en el qual també figurava el castellaní Bernat Quermançó, i en què es reduïa la durada a cinc anys i el preu a 550 sous anuals. L'operació seguia endavant el 1300, però sembla que alguns dels arrendataris havien canviat, ja que entre ells hi figurava Pere Joan en lloc de Berenguer Guilla.¹²⁹ Tan sols un any més tard el paborde contractava un

128 El molí fou arrendat el juny de 1315 per Joan Moner i Pere Garriguella pel termini de dos anys i un preu de 2.160 sous, però posteriorment Moner n'adquiria el total dels drets.

129 El gener de l'any 1300 el paborde reconeixia cobrar dels castellanins Bernat Quermançó i Pere Joan, i del fortianenc Pere Ferrer els diners de l'arrendament dels molins: AHG, Ca 12, 4 de gener de 1300.

moliner i també un administrador, així que hem de suposar que l'arrendament ja havia estat cancel·lat.¹³⁰ De fet, el mateix Pere Ferrer fou el nou administrador dels molins entre el juliol i el desembre de 1303.¹³¹ La següent festivitat de Pasqua, els molins eren arrendats a Pere Ferrer i Guillem Vilagut per quatre anys i un preu total de 2.440 sous.

Una vegada estipulat el termini, la següent clàusula era la que registrava el preu i, tal com veiem en els següents mapes, les quantitats més elevades coincideixen amb els molins propers a Castelló i Peralada (figures 11 i 12). En un capítol anterior hem vist que les instal·lacions no diferien gaire les unes de les altres quant al nombre dels aparells que incorporaven —excepte alguns molins comtals i petits molins de muntanya, molts comptaven de manera habitual amb dos aparells—, així que la diferència entre uns i altres era el ritme de treball d'acord amb la demanda de farina i les possibilitats motrius. Tanmateix, hem de tenir present que la vàlua dels arrendaments només ens serveix d'indicatiu. Les quantitats ens mostren quines eren les instal·lacions amb un volum de producció més alt; però d'aquí a deduir-ne els ingressos reals hi ha un llarg camí ple de matisos. En primer lloc, en cadascun dels arrendaments s'hi podien incloure més o menys parts i ingressos del respectiu molí (molineria, besolfa, mestratge...); una qüestió que no sempre s'especificava —de fet, gairebé mai— i que podia provocar que una part relativament important dels guanys no anés a parar a mans dels arrendataris. Prenem d'exemple els arrendaments del molí castelloní de la Coromina atorgats els anys 1305 i 1309 per les quantitats de 208 i 180 sous melgoresos anuals respectivament, uns preus que semblen baixos en relació amb les quantitats d'altres molins propers al primer terç del segle XIV. Si bé hem de tenir en compte que el valor dels cereals —i també dels arrendaments— anà pujant al llarg d'aquest període, el motiu principal de la poca vàlua de les dues operacions responia, en part, al fet que un bon nombre dels guanys del molí no eren ingressats per la seva propietària útil i, per tant, tampoc pels

130 AHG, Ca 75, 31 de gener i 28 de febrer de 1300.

131 AHG, Ca 77, 4 de desembre de 1303.

arrendataris. Més concretament, aquests deixaven de rebre els rèdits de la molinaria i de la besolfa, i de la meitat del mestratge. Els beneficis de la molinaria i de la besolfa eren ingressats pels dos moliners que les exercien i, en part, pel cavaller Pere Alquer, que posseïa el domini útil de la meitat de cadascuna. Pel que fa al mestratge, la propietària del molí en posseïa una meitat, tot i que hem de tenir en compte que havia de dedicar part dels ingressos que n'obtenia a les feines de manteniment, juntament amb el propietari de l'altra meitat, el moliner Guillem Vaquer.

El mateix que al molí de la Coromina passava al molí del Comte del puig de la Muga, tot i que en cap dels seus arrendaments no es feia referència al fet que les dues molineries, la besolfa i el mestratge haguessin estat alienats del conjunt de la instal·lació. Tal com hem vist anteriorment, l'explotació d'aquestes propietats comportava unes despeses als seus propietaris, però també uns ingressos que escapaven de l'administració comtal i, en conseqüència, dels successius arrendaments atorgats pels diversos comtes. Pel que fa als preus dels arrendaments del molí, aquests oscil·laren entre 1.500 i 2.000 sous anuals en el període estudiat. Quant a les esmentades propietats, la que ens ofereix més dades és la besolfa, amb uns ingressos de 672 sous anuals a la tercera dècada del segle XIV, comptant la meitat que rebien els seus propietaris i la meitat que rebia el moliner que l'exercia. Pel que fa a les dues molineries, sabem que els beneficis nets de cadascun dels seus dos propietaris eren dues mitgeres de blat setmanals. Així doncs, si suposem que els moliners que les exercien podien cobrar aproximadament la mateixa quantitat, cada setmana les dues molineries es quedaven amb vuit mitgeres de blat dels ingressos del molí, això és, 416 mitgeres anuals (entre 800 i 1.600 sous, en funció del preu dels cereals). Finalment, sabem que el propietari útil del mestratge, que també posseïa el mestratge del veí molí d'en Jutge, fou compensat en el moment del desmantellament d'aquestes instal·lacions amb un cens anual de poc més de 400 sous, tot i que a canvi del seu cobrament havia de proporcionar els seus serveis en el manteniment dels molins fariners comtals de Dalt i del Mig, i de les infraestructures d'aquests; unes obligacions que sens dubte havia hagut d'assumir fins a l'any 1331 als molins del Comte i d'en Jutge.

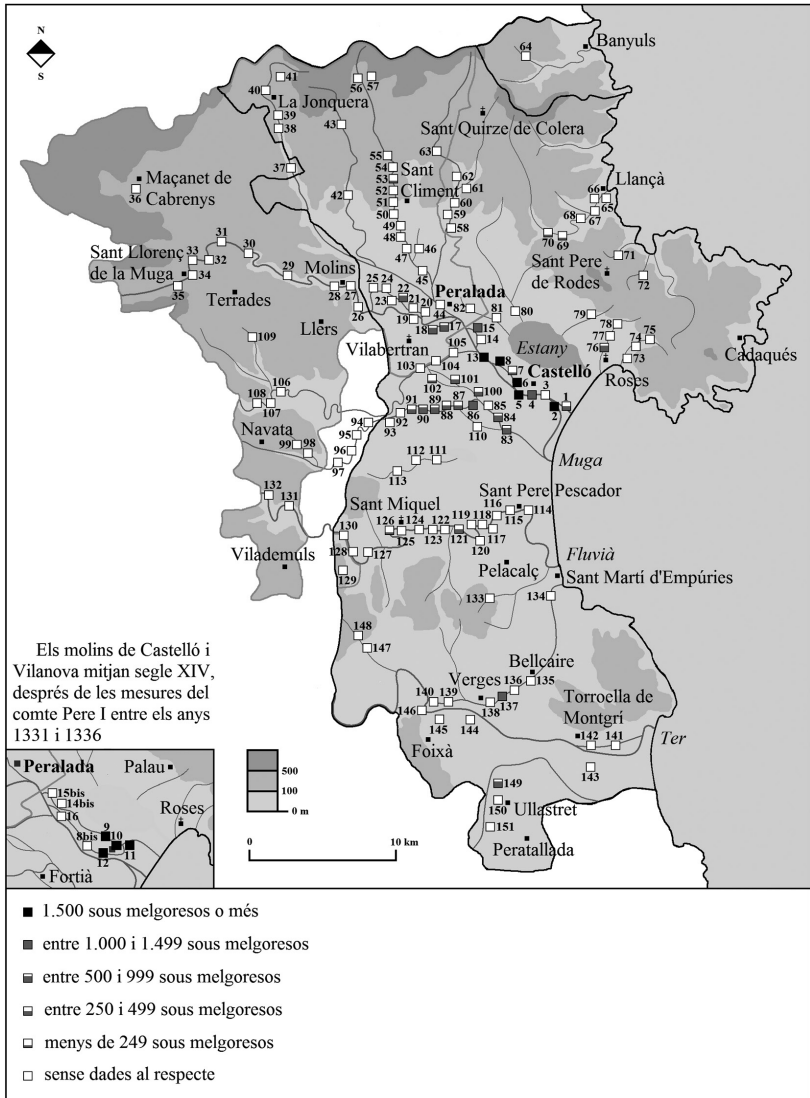
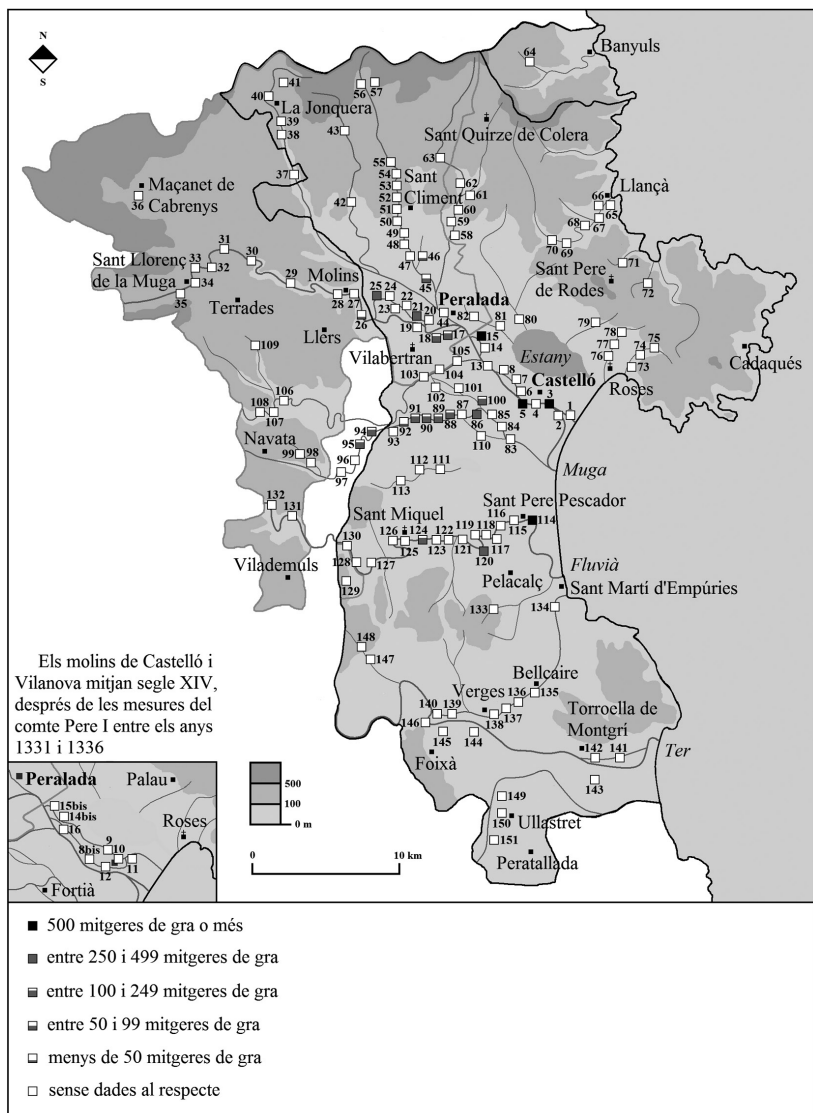

FIGURA 11. Els preus dels arrendaments estipulats en diners¹³²

132 Vegeu l'apèndix.

 FIGURA 12. Els preus dels arrendaments estipulats en gra¹³³

133 Vegeu l'apèndix.

En molts contractes es registraven encara dues qüestions més relacionades amb el preu: els terminis de pagament i les possibles esmenes als arrendataris. Pel que fa als primers, es convenia de manera general la repartició entre pagaments mensuals i quadrimestrals, però són molts els registres que ens assabenten que les entregues de diners eren molt més aleatòries, i prou sovint hi entraven en joc terceres persones amb qui els propietaris tenien certs deutes. Per exemple, quan a mitjan 1317 la comtessa Marquesa reconeixia haver cobrat una part dels diners dels arrendataris del molí comtal castelloní, es deia que s'havien comptabilitzat les pagues efectuades a la mateixa comtessa però també a d'altres persones.¹³⁴ En aquest mateix sentit, veiem que uns anys més tard (1327), un mercader de Perpinyà cobrava del llavors arrendatari del mateix molí gairebé la meitat dels 460 sous que li devia la Marquesa per unes robes de llana.¹³⁵

Tan important com els terminis de pagament era registrar les possibles esmenes als arrendataris. Ens referim —tal com ja hem apuntat anteriorment— a les compensacions per prevenir aquests de les pèrdues provocades per la inactivitat de les instal·lacions com a conseqüència de fets de causa major, i que consistien en una prolongació dels terminis inicials o en deduccions proporcionals del preu dels arrendaments. En l'arrendament del molí de la Casa (Vilanova) l'any 1279, per exemple, s'enregistrava que el propietari eximia l'arrendatari dels pagaments convinguts en cas de *guerram et aquas et alia que ibi evenerit contra hoc inutilia*.¹³⁶ Ens resulta especialment curiós l'arrendament l'any 1297 del molí del monestir de Santa Maria de Roses a la vila homònima, en el qual l'abat es comprometia a fer esmena en cas de forta ventada o calamarsada (*tempestate ventus et grandinis*), i que evidència que aquesta instal·lació tenia almenys un aparell de vent. A banda d'aquest exemple, però, la resta de casos

134 AHG, Ca 92, 13 de juliol de 1317.

135 AHG, Ca 370, 21 d'octubre de 1327.

136 Es deia, més concretament, després del termini i del preu: *de predictis exceptimus et eycimus guerram et aquas et alia que ibi evenerit contra hoc inutilia*.

documentats —amb relació a fenòmens meteorològics— es referien a la possibilitat que els molins deixessin de moldre com a conseqüència de les destrosses causades per les inundacions, sempre que no hi hagués hagut, és clar, cap negligència per part dels arrendataris. Al molí comtal castelloní del puig de la Muga, s'hi posava un límit d'un mes (*usque ad unum mensem et non amplius*), amb la intenció, és clar, d'accelerar les reparacions i, per tant, evitar al màxim les esmentades compensacions.¹³⁷

El segon motiu d'esmena als arrendataris eren els conflictes bèl·lics, ja que, tal com veurem més endavant, els molins eren un dels blancs predilectes dels enfrontaments entre faccions senyoriales.¹³⁸ Veiem per exemple com el 1330 la vídua del cavaller Guillem de Vilagut va restituir 158 sous i 5 diners als arrendataris del seu molí i de les propietats de Castell d'Empordà amb motiu del conflicte que va mantenir amb el cavaller Ramon Arnau de Sant Sadurní, durant el qual el molí fou destruït pel seguici d'aquest darrer, i es deixaren de conrear diverses terres.¹³⁹ Normalment, es convenien compensacions en cas que la inactivitat fos conseqüència de conflictes en els quals intervingués el propietari del molí o bé d'una guerra important, però en alguns casos es detallaven els possibles enfrontaments. En l'arrendament, el 1279, del molí castelloní de Santa Maria es preveia esmena en cas de *guerram gallicum vel Ecclesiam*. En el sotsarrendament, l'any 1321, del molí de l'Hospital, a Cabanes, es registrava que els arrendataris no haurien de continuar pagant el preu en cas de guerra del rei, del comte, del vescomte o, fins i tot, d'un conflicte amb motiu de la potestat del castell de Cabanes, és a dir, —en aquest darrer cas— d'un possible enfrontament entre el comte i el vescomte. Fou en aquesta població on el 1294 el seguici de Jofre de Rocabertí havia pres i fortificat el molí del

137 En ocasions es registrava fins i tot els encarregats d'avaluar les compensacions: *magistrorum ripperie Fluviani*, al molí de Sant Pere (1306); *duorum proborumhominum ripperie Sambuce*, al molí d'en Jutge (1311); *duorum moneriorum ripperie Algueme*, al molí de la Pera (1318); *duorum moneriorum de ripperia*, als molins peraladencs Nou i de Guaitallop (1335).

138 Vegeu el punt dedicat al destret, al darrer capítol.

139 AHG, Ca 126, 12 de febrer de 1330.

monestir de Vilabertran, amb motiu d'una disputa amb el comte Ponç Hug IV.¹⁴⁰ Aquell mateix any, l'arrendament del molí de la Garriga (Far) preveia la possible entrada dins del comtat de l'exèrcit de Ramon Folc i la destrucció de la seva resclosa per part dels homes dels Rocabertí.¹⁴¹

A banda d'aquestes compensacions i exempcions, als contractes es registraven també quines eren les obligacions de propietaris i arrendataris quant al manteniment de les instal·lacions. En un punt anterior hem vist que en alguns dels molins aquesta qüestió es resolia parcialment amb l'ús del contracte de mestratge; però les obligacions dels mestres tan sols consistien a proporcionar els seus serveis de manera gratuïta, així que les dues parts implicades en els arrendaments s'havien de repartir la resta de despeses, especialment els costos del material. Fixem-nos en els molins castellanins del Comte i d'en Jutge, el mestratge dels quals es trobava en mans de la família dels Illa o Albanyà almenys des de principis del segle XIV.¹⁴² Pel que fa al molí comtal, els arrendaments registraven en primer lloc que els arrendataris s'haurien de fer càrrec del manteniment de la resclosa; per a tal motiu, així com per a la reparació de l'edifici i dels seus aparells, podrien disposar, però, de tota la fusta dels boscos comtals de Castelló i Vilanova, tal com era habitual. No es feia referència al mestratge, però suposem que se sobreentenia que els arrendataris haurien de procurar que els seus establerts complissin amb les seves obligacions. Els comtes només es comprometien a reparar les destruccions causades per un conflicte militar en el qual fossin part implicada.¹⁴³ La situació era semblant al molí d'en Jutge. Tot i que en els arrendaments atorgats els anys 1321 i 1323 s'excloïa explícitament el mestratge

140 AHG, Pe 1145, 27 d'agost de 1294.

141 En aquest darrer molí es va atorgar un primer arrendament el 20 de novembre en què es feia esmena a l'arrendatari en cas de guerra, i un altre tan sols dos dies més tard en què es negava aquesta possibilitat. En ambdós casos, Bernat Marquès, propietari d'una de les dues meitats, arrendava a l'altre propietari la seva meitat per dos anys.

142 AHG, Ca 76, 3 d'agost de 1304; AHG, Ca 154, 21 de novembre de 1331.

143 En aquest darrer cas, tan sols es parlava de la destrucció de la resclosa per conflicte militar.

de l'operació (*magistro dictorum molendinorum et omnia ea que ratione ipsius magistræ in eisdem molendinis recipit et recipere debet*), es convenia també que els arrendataris haurien d'escurar el rec i tornar les instal·lacions, amb les moles i els pics, en el mateix estat en què les havien rebut. No s'especificava qui hauria de fer-se càrrec del manteniment de l'edifici i dels aparells, però suposem que en condicions habituals era obligació dels arrendataris i del mestre, ja que es registrava que si eren destruïts a causa d'una guerra se'n faria càrrec el propietari del molí.

D'altra banda, als molins més propers als rius i, per tant, més susceptibles de patir desperfectes en moments de grans precipitacions, els contractes evidencien una participació més gran dels propietaris en l'assumpció de les despeses de manteniment. És molt probable que aquests assumessin arreu les reparacions estructurals dels edificis o les obres més importants, però als molins de ribera les destruccions eren, sens dubte, un fet més habitual i calia estipular bé les condicions per evitar problemes futurs. Al molí de Sant Pere, per exemple, se cedia tot el manteniment als arrendataris *excepto quod si propter inundaciones aquarum vel alia causa corpus dictorum molendinorum in totum vel in parte dirrueretur sive corrueretur*. Al molí castelloní d'en Llobet els propietaris útils assumien de manera habitual la resclosa i l'edifici, mentre que tan sols cedien els aparells als arrendataris o als tinentes del mestratge. Al molí de la Coromina, també a la vila comtal, l'any 1305 la propietària es feia càrrec de l'edifici i la resclosa situada al costat d'aquest, mentre que als arrendataris els pertocava la captació de la Muga (*resclausam maiorem*) i els aparells. Com era habitual, també es feia esmena a aquests darrers si assumien algunes despeses que no els pertocaven o bé milloraven la part que els corresponia respecte al començament de l'arrendament. El 1308 els marmessors de Jaume Finestres, que havia arrendat el molí el 1305 pel termini de cinc anys, restituïen el molí a la seva propietària i rebien 540 sous per aquest concepte.¹⁴⁴

144 AHG, Ca 1501, 7 de febrer de 1308 i 7 de febrer de 1308 (*solo*).

Tot i que formalment els contractes no diferien gaire els uns dels altres, els diversos arrendaments mantenien, en el fons, grans diferències. Atesa l'opacitat dels documents més enllà del registre de les dades que interessaven en cada moment, aquestes diferències no són fàcils de distingir a primera vista, però l'estudi sistemàtic de les diferents instal·lacions les posa al descobert. En primer lloc, observem que determinats arrendaments tenien una naturalesa exclusivament financera. És a dir, els arrendataris tan sols participaven de l'explotació dels molins amb motiu de la recaptació dels seus guanys. Davant de la possible necessitat de diners de manera més o menys urgent per part dels propietaris, aquests cedien temporalment el cobrament dels ingressos del molí a una o més persones (arrendataris) a canvi d'una quantitat de diners; s'asseguraven, així, uns pagaments regulars i en ocasions de manera anticipada. En els casos en què l'explotació del molí ja estava organitzada mitjançant els contractes de molineria, besolfa i mestratge, la funció de l'arrendatari només consistia, doncs, en la gestió dels ingressos i de les despeses, ja que les feines i, potser, una primera comptabilitat eren dutes a terme pels mateixos moliners.

Un clar exemple d'aquestes operacions és l'esmentat arrendament del molí castelloní de la Coromina atorgat el maig de 1305 pel termini de cinc anys i una retribució total de 1.040 sous melgoresos. En el contracte es deia que la propietària d'aquesta instal·lació, Sibilla de Mata, ja havia rebut de l'arrendatari, Jaume Finestres, la quantitat de 640 sous, i que els 400 sous restants havien de ser pagats al clergue Castelló Terramala (300) i als hereus del moliner Joan Mateu (100).¹⁴⁵ No podem

145 En l'arrendament es deia, més concretament, i a banda dels 640 sous que ja havia rebut la propietària, que 100 sous havien de ser pagats als hereus del dit moliner i que els 300 sous restants serien pagats entre les següents festivitats de Tots Sants i Pasqua. Tanmateix, en el document registrat tot seguit l'arrendatari es comprometia a pagar aquests 300 sous al clergue Castelló Terramala: AHG, Ca 24, 18 de maig de 1305. No sabem si aquest darrer disposaria dels diners per al seu propi benefici o bé com a representant de la propietària. L'any 1303 Terramala apareix citat com a procurador de Sibilla de Mata, i, a més, el mateix arrendament del molí (1305) es va fer amb el seu consentiment: AHG, Ca 22, 9 d'abril de 1303.

precisar si Jaume va avançar els 640 sous a Sibilla en el moment d'iniciar-se l'arrendament o bé si aquesta operació era motivada per un deute previ de 640 sous de la mateixa propietària envers l'arrendatari, però és prou evident que el finançament fou una qüestió important, si no determinant. De fet, sabem que el molí comptava llavors amb els serveis dels moliners Berenguer d'en Llobet i Ramon Moner, que, com a gestors de la molinaria i de la besolfa, en duïen a terme l'explotació.¹⁴⁶ A banda d'això, encara hem de tenir en compte que Jaume Finestres invertí també una quantitat relativament important de diners en la millora de les instal·lacions: almenys els 540 sous que l'any 1308 la propietària entregava als seus marmessors per aquest concepte.¹⁴⁷

Fixem-nos ara en l'arrendament del molí del Comte de Castelló el 1287, el qual fou atorgat pel termini de dos anys i un valor total de 3.200 sous melgoresos. D'aquests diners, fins a 1.940 sous podien ser retinguts per l'arrendatari, Pere Bardoner, per uns deutes de la casa comtal, mentre que la resta, 1.260 sous, havia de ser abonada en nom del comte a altres persones.¹⁴⁸ Atesa la possibilitat que l'explotació d'aquesta instal·lació fos organitzada en gran part pels propietaris de les molineries, la besolfa i el mestratge, el paper de l'arrendatari hauria consistit tan sols a comptabilitzar els ingressos i les despeses del molí. De fet, sembla que aquest no era ni un moliner ni un menestral o mercader de la vila, sinó que es tractaria probablement del mateix Pere Bardoner que fou veguer i cònsol de la vila comtal almenys els anys 1279 i 1288, respectivament, i que mantenia una estreta relació amb la casa dels Empúries; seva era la besolfa del mateix molí.¹⁴⁹

Uns anys més tard (1323), documentem una situació semblant a la mateixa instal·lació. Joan Sala, que el mes de gener arrendava el molí pel termini de dos anys i un preu total de 3.600 sous, es comprometia a abonar a Mateu Goba

146 AHG, Ca 78 bis, 4 de maig i 18 de juny de 1305.

147 AHG, Ca 1501, 7 de febrer de 1308 i 7 de febrer de 1308 (*solo*).

148 Pere Bardoner havia pagat a *Berto Molino* 990 sous, i havia de pagar 135 sous cadascun dels dos anys a la vídua del cavaller Guillem Alió.

149 AHG, Ca 1, 17 de juliol de 1279; AHG, Ca 4, 16 d'agost de 1288.

els 2.134 sous que la comtessa Marquesa havia reconegut deure a aquest darrer gairebé un mes abans, una vegada aprovada la comptabilitat de l'administració del molí que Goba havia dut a terme per poc més d'un any.¹⁵⁰ Mateu Goba exercí d'administrador a canvi d'un salari, però avançà uns diners a determinades persones en nom de la comtessa, i és probable que també hagués finançat algunes de les obres de manteniment. Tanmateix, el que ens interessa realment sobre Joan Sala i Mateu Goba és haver constatat que ambdós participaren en diverses ocasions —fins i tot conjuntament— en l'arrendament dels molins comtals de Castelló, Bellcaire i Verges, i especialment ens interessa determinar que la seva implicació en la gestió d'aquestes instal·lacions es limitava molt probablement i de manera habitual a la comptabilització dels ingressos i de les despeses.¹⁵¹ De fet, tal com hem comentat anteriorment, sembla que en aquests tres molins es féu ús dels contractes de molinaria i mestratge —a Castelló també de besolfa—, i eren els propietaris d'aquestes propietats els encarregats de dotar les seves instal·lacions dels moliners, besolfers i mestres necessaris. Quan els molins arrendats foren els de Verges i Bellcaire, sabem que Sala i Goba procuraren associar en les operacions algunes persones d'aquestes viles o bé designar les persones encarregades d'aquesta tasca. Veiem, per exemple, que Joan Sala arrendava el 1322 el molí de Bellcaire juntament amb el domer de l'església de la població, Guillem Poc, i el febrer de 1331 associava el tinent de la notaria de Verges, Pere Costa, en l'arrendament del molí comtal d'aquesta vila que li havia estat atorgat unes setmanes abans pel termini de dos anys.¹⁵² Ni el clergue Guillem Poc ni el notari Pere Costa no devien conèixer gaires aspectes de la

150 AHG, Ca 108, 18 de desembre de 1322 i 17 de gener de 1323.

151 D'altra banda, sabem que Joan Sala, ferrer, fou l'arrendatari l'any 1317 de la lleuda del mercat de Castelló, inclòs el mesuratge del gra i de la farina: AHG, Ca 94, 12 de gener de 1317. Mateu Goba fou arrendatari dels forns comtals de Castelló en alguna ocasió i l'any 1335 arrendava una vuitena part de les imposicions municipals: AHG, Ca 367, 11 de febrer de 1324; AHG, Ca 136, 31 de maig de 1335.

152 AHG, Ca 418, 22 de febrer de 1331; AHG, Ca 148, 25 d'abril de 1332.

mòlta de cereals, però sí que estaven capacitats per participar en la comptabilitat dels guanys generats per aquesta activitat. En aquesta darrera ocasió, sabem a més que el mes d'abril de 1332 Sala rebia de Costa el còmput dels ingressos que aquest darrer havia rebut l'any anterior.¹⁵³

Observem un cas similar també al molí de Bellcaire, quan aquest fou arrendat entre els anys 1333 i 1334 per Mateu Goba i el mercader de la vila comtal Ramon Sabater. El mes de març de l'any següent (1335), gairebé tres mesos després de la finalització del contracte, Sabater feia procurador a Goba per comptabilitzar, en nom d'ambdós, i amb el també castellaní Joan Moner, la gestió dels ingressos del molí que aquest darrer havia dut a terme (*computum et rationem de receptis et traditis per ipsum nomine meo et tuo de fructibus et proventibus molendinorum de Belliquadro*).¹⁵⁴ En aquesta ocasió, el paper de Joan Moner potser no va limitar-se a la comptabilització dels ingressos i de les despeses, sinó que fins i tot podria haver participat en l'explotació del molí. Si més no, sabem que havia participat uns anys abans en l'arrendament dels molins castellanins d'en Mercadal i d'en Jutge i, a més, era fill del moliner Pere Joan.

Fos com fos, les dades de què disposem sobre aquestes operacions són ben poques i desconeixem quines eren —amb detall— les activitats assumides pels arrendataris i els seus procuradors. Tot i això, ens poden servir d'exemple algunes dades de la gestió a la segona meitat del segle XIV dels molins fariners comtals de Castelló i de les feines dels seus batlles, almenys dos dels quals eren clergues: Guillem Grau (1360-1370) i Bartomeu Vinyals (1387-1388).¹⁵⁵ En primer lloc, la documentació ens assabenta de l'existència d'unes grans caixes tancades amb pany on es dipositaven els seus ingressos, és a dir, el gra retingut en concepte de moltura. L'any 1331 es preveia que aquestes s'obrissin cada dissabte en presència del batlle i dels moliners, i que se'n repartissin els guanys entre el

153 AHG, Ca 148, 25 d'abril de 1332.

154 AHG, Ca 137, 22 de març de 1335; AHG, Ca 136, 6 de juny de 1335.

155 GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 216.

comte i les persones beneficiàries dels molins.¹⁵⁶ D'altra banda, sabem que els batlles disposaven d'uns llibres on anotaven els ingressos i les despeses, i que regularment havien de ser auditats amb el mestre racional comtal; volums on, al nostre entendre, s'anotava periòdicament el gra extret de les caixes o bé el seu valor en diners.¹⁵⁷ És probable que en uns altres llibres s'hi anotessin les quantitats mòltes cada dia i els beneficis que se'n derivaven, els quals podrien ser realitzats pels propis moliners.

Documentem un cas interessant a finals de 1346, quan el llançanenc Pere Tina atorgava arrendament a Joan Fuster i Berenguer Tresserra, de les parròquies de Sant Silvestre de la Valleta i Sant Feliu de Vilajuïga, respectivament, de la meitat del molí de dues rodes que posseïa en aquesta darrera població, pel termini de quatre anys i un preu total de 200 sous melgoresos. Es convenia el repartiment dels ingressos i de les despeses a parts proporcionals, però aquest darrer adquiria un paper clau al capdavant de la instal·lació en ser designat *procurator rectos et monerius*: Tresserra faria de gestor i moliner, i disposaria, a més, de la facultat de finançar les despeses que considerés necessàries amb els ingressos del molí; rebria, a més, la quantitat anual de 35 mitgeres de la moltura en concepte de salari. Berenguer Tresserra seria, doncs, qui gestionaria veritablement l'explotació del molí, mentre que el propietari i l'altre arrendatari es limitarien a rebre la part que els pertocava, segons els comptes del moliner (*iustum et legalem computum et veram rationem*).

156 En els documents de l'any 1331 es deia que *lucra dictorum molendinorum reponantur in aliqua archa* en la qual hi hauria *due sere sive payns*: AMCE, Empúries 2002, 25 de juny de 1331. El 1374 el batlle dels molins pagava els sis panys que un ferrer havia fet per als *scrineis ipsorum molendinorum ubi granum receptum pro multura ponitur et reservatur*: AHG, Ca 395, 13 de novembre de 1374.

157 El volum que, per exemple, va presentar el batlle Guillem Grau de la seva administració l'any 1360 contenia els ingressos en un espai de 25 folis, i les despeses, a partir del foli 51, amb una extensió de 37 folis: vegeu GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 214-219.

En d'altres ocasions, en canvi, els arrendataris no eren inversors en busca de beneficis ni els creditors dels propietaris dels molins, sinó els moliners i els altres treballadors de les instal·lacions. El primer exemple documentat és de mitjan segle XIII (1264), quan els moliners castellanins Joan Mitjà i Ramon Bugatell tenien arrendat o feia poc que havien arrendat el molí de l'Hospital, a la vila comtal. Més concretament, sabem que el mes de desembre el comanador de la comanda hospitalera propietària del molí es comprometia, d'acord amb les clàusules del contracte d'arrendament, a restituir-los els diners d'unes millores efectuades a la resclosa, l'edifici i l'entrada del molí. Fiaren l'operació els també moliners Pere Julià i Feliu Caldes, i en fou testimoni encara un darrer moliner, Bernat Joguet; no seria desgavellat pensar que algun d'ells assumís llavors l'explotació del molí.

Ben representativa en aquest sentit és la situació que es plantejà mig segle més tard al molí d'en Taverner, a Cabanes, quan els seus arrendataris, Arnau Riba i Molí Figuera, associaven Nicolau Genís en una tercera part de l'operació. En aquesta ocasió, cap dels dos primers arrendataris figurava com a moliner, però d'acord amb altres documents i algunes de les nissagues de moliners d'aquest indret creiem probable que ho fossin. D'altra banda, pel que fa a l'ocupació de Genís, el registre era ben explícit: hauria d'exercir el càrrec de traginer (*tenearis pro iam dictam terciam partem menare bestiam per totum dictum tempus*).¹⁵⁸ Podria ser que el document es referís, en realitat, al fet que aquest assumís la retribució del traginer, però no ens sembla el més probable. El mateix any documentem un conveni molt similar amb relació a la gestió del molí de Cavalleria, també a Cabanes, mitjançant el qual el moliner Castelló Bertran, a qui havia estat atorgat un arrendament vitalici d'aquesta instal·lació, associava Guillem Salat i la seva dona, Saurina, a canvi que aquest exercís de traginer o bé en designés i remunerés un (*tenearis ibi tenere traginerium vel tenearis traginare cum tua*

158 AHG, Pe 1569, 24 de maig de 1320.

propia missione).¹⁵⁹ Uns anys més tard (1344), també una societat de moliners i traginers havia arrendat els molins peraladencs Nou i de Guaitallop.

El nombre més alt de referències d'aquesta realitat, però, és de les instal·lacions situades a les ribes del darrer tram de la Muga, a les poblacions de Castelló i Vilanova, durant el primer terç del segle XIV. En aquests molins podem observar com alguns dels moliners que pels volts de l'any 1300 exercien de manera més o menys temporal alguna de les molineries figuraven anys després com a arrendataris, de manera individual o, més sovint, en societat, del seu conjunt: Berenguer d'en Llobet, Guillem Miró, Ramon Moner, Guillem Català, Guillem Boïga, Pere Hospital, Castelló Carbonell... El nombre és realment significatiu.¹⁶⁰

Tanmateix, és possible que fins i tot en aquests casos alguns dels arrendataris participessin de les operacions com a inversors. Fixem-nos en l'arrendament del molí d'en Mercadal atorgat el juliol de 1318 als moliners Guillem Català, Castelló Carbonell i Guillem Miró pel termini de quatre anys, el qual es veié modificat l'agost de 1319 amb la cessió per part dels dos darrers de tots els drets a Català.¹⁶¹ Desconeixem quins foren els motius de la dissolució de la societat inicial, però sabem que Carbonell i Miró exercien la molinaria dels molins de l'Hospital i de Santa Maria, respectivament, i, per tant, sembla que la seva presència al molí d'en Mercadal no hauria estat sistemàtica.

En algunes de les ocasions en què hem documentat un sol moliner accedir a l'explotació d'un molí mitjançant el seu arrendament, observem que aquest contractava els serveis de

159 Castelló Bertran havia de *procurare dicta molendina ut monerius facere debet*. En realitat, Castelló Bertran havia arrendat vitaliciament el molí a l'abadessa de Sant Feliu de Cadins, d'una banda, i també havia arrendat la tercera part del molí, propietat d'un clergue establert a Girona. Es parlava de pagar a mitges, els dos socis, *precii sive census quem ego facere debeo singulis annis dicto monasterio et clerico predicto, scilicet pro qualibet mense*: AHG, Pe 1569, 27 de juliol de 1320. En el document s'enregistrava que l'associació ja havia començat el 29 de maig anterior (*est certum quod tu incipisti tenere mecum tenere dicta molendina*).

160 Vegeu l'apèndix.

161 AHG, Ca 2037, 3 i 21 d'agost de 1319.

diversos ajudants. Prenem d'exemple el cas de Ramon Moner, al qual documentem per primera vegada l'any 1305, quan rebia la concessió de la molinaria del molí d'en Llobet pel termini de sis anys.¹⁶² No en tenim dades durant un bon nombre d'anys, però és possible que es tractés del mateix Ramon Moner al qual els moliners Pere Anguilet i Francesc Canelles associaven l'abril de 1323 en l'arrendament del molí d'en Llobet.¹⁶³ Tot just el mes de juny següent Moner arrendava la meitat de la instal·lació, i ho tornava a fer l'altre any. El que ens interessa, però, és documentar que l'abril de 1326 contractava els serveis de Bernat Moner i Joan Mercader per exercir durant un any de moliner i de traginer, respectivament, en aquest mateix molí.¹⁶⁴ Tal com ja hem dit en un punt anterior, aquest seria molt probablement l'exemple d'un moliner d'edat avançada i ben assentat econòmicament que gestionava l'explotació d'un molí amb l'ajuda de treballadors més joves.

3.2.2. Les comandes

Una altra opció que utilitzaren els propietaris útils dels molins estudiats per dirigir-ne l'explotació fou el nomenament d'uns administradors encarregats de la comptabilització dels ingressos i de les despeses. A la llum de la documentació conservada, aquesta va ser una realitat menys habitual que no pas els arrendaments, però, com veurem en els propers paràgrafs, podria ser també prou comuna. Un dels documents més explícits respecte a aquest punt és la contractació a finals de febrer de 1301 d'un gestor per als dos molins que la paboria de Viladamat posseïa a Fortià, els molins del Prat i de Mata. Tan sols es convenia pel període d'uns tres mesos, però les obligacions i la remuneració del contractat foren registrades amb detall: el paborde designava Gispert Mateu *ad procurandum* [...] *gubernandum et aministradum et regendum* les seves instal·lacions i *ad recipiendum omnes fructus, proventus, lucrums*

162 AHG, Ca 78 bis, 18 de juny de 1305.

163 AHG, Ca 110, 9 de maig de 1323.

164 AHG, Ca 118, 10 d'abril de 1326.

et emolumentum ipsorum fins al juny per un salari de quatre sous mensuals i quatre diners per cada dia de feina als molins.¹⁶⁵ És obvi que Mateu no hi treballaria habitualment, la qual cosa encara es fa més evident si tenim en compte que el mateix paborde contractà els serveis del vilanoví Guillem Verneda *pro monerio et draperio* des del dia de la Purificació de Santa Maria i fins a un any, i per un salari de tres quarteres d'ordi, fins al mes de juny, i de quatre quarteres del mateix cereal, del mes de juny a la fi de l'operació.¹⁶⁶ Curiosament, doncs, el moliner veuria augmentada en una quartera de gra la seva paga setmanal en el moment en què l'administrador deixés de treballar als molins.

Dues dècades més tard (1321-1322), sabem que el ja esmentat Mateu Goba administrà el molí castellaní del Comte durant poc més d'un any pel salari de 100 sous melgoresos (*pro salario sive labore tuo procurandi et administrandi infra dictum tempus dicta molendina*).¹⁶⁷ En el punt anterior hem vist que Goba fou arrendatari d'aquesta mateixa instal·lació i també dels molins comtals de Verges i Belcaire, però és prou evident que en aquesta ocasió el contracte diferia dels arrendaments comentats. De fet, el document que ens assabenta de tal fet fou registrat per certificar un deute de 2.134 sous en benefici de Goba, una vegada efectuat el còmput dels diners gestionats per aquest. Goba era una persona propera a la casa dels Empúries, que havia avançat certes quantitats en benefici de la comtessa, algunes de les quals probablement en obres de manteniment del molí. Ateses les poques dades de què disposem, no ens és possible determinar quin fou el percentatge d'utilització d'aquests dos contractes a aquest i d'altres molins comtals (arrendaments o nomenaments d'administradors), però alguns documents ens assabenten d'una possible alternança. L'abril de 1321, quan la comtessa Marquesa assignava els beneficis del molí com a garantia del pagament d'un deute, s'ordenava assabentar d'aquest fet *omnibus illis qui*

165 AHG, Ca 75, 28 de febrer de 1301.

166 AHG, Ca 75, 31 de gener de 1301.

167 Mateu Goba administrà el molí des de la festa de Sant Martí de l'any 1321 fins al 22 de desembre de 1322: AHG, Ca 108, 18 de desembre de 1322.

*nunc tenent et pro tempore tenuerint ipsa molendina, nomine nostro vel titulo empccionis.*¹⁶⁸ En aquest darrer cas (*empccionis*), es referia a un arrendament. Veiem també que un any més tard, quan fou establerta la ferreria del molí comtal de Verges, es parlava de notificar-ho als *emptoribus dictorum molendinorum, presentibus et futuris, et aliis personis que pro tempore pro nobis in comanda vel alio modo tenuerint dicta molendina.*¹⁶⁹

De la mateixa manera que Mateu Goba al molí comtal de Castelló, hem documentat altres persones que certificaven amb alguns propietaris de molins haver comptabilitzat la gestió dels ingressos i de les despeses durant un període de temps. A banda dels casos comentats, els registres no especificaven la durada de les operacions ni la retribució; i tan sols en una ocasió més hem localitzat el document de la contractació. Es tracta d'un registre de finals de l'any 1297 amb el qual la propietària del molí de la Coromina n'encomanava l'administració a Joan Caldes (*tradimus et comendamus [...] regas et aministres pro nobis*) fins al moment de *reddere computum*.¹⁷⁰ El seu registre públic fou motivat, al nostre entendre, pel fet que en el document anterior la mateixa Sibil·la reconeixia haver rebut de l'anterior administrador, Bernat Benet, el còmput de la seva gestió, i es comprometia a restituir-li els 46 sous comtals que se li devien; quantitat que seria entregada a Benet pel nou administrador, l'esmentat Caldes.¹⁷¹ De fet, en la comanda a aquest darrer no es registrava cap qüestió important com, per exemple, quina seria la seva retribució o la durada del contracte. S'insistia, en canvi, en el fet que Sibil·la de Mata es comprometia a restituir els diners que aquest destinés per pagar les despeses del molí.

Alguns dels qui reteren comptes amb els propietaris dels molins i, per tant, foren encarregats de la seva gestió van ser en moltes ocasions els moliners que n'exercien la molineria: uns dels que més, Guillem Miró i Dalmau Caldes, gestors de la molineria dels molins castellanins de Santa Maria i d'en Jutge,

168 AHG, Ca 103, 30 d'abril de 1321.

169 AHG, Ca 2038, 1 de desembre de 1322.

170 AHG, Ca 20, 7 d'octubre de 1297.

171 AHG, Ca 20, 7 d'octubre de 1297.

respectivament. Pel que fa al molí de la Coromina, sabem que se certificava l'aprovació de la gestió de l'administrador de Perpinyà Moner just el mateix dia que també finalitzava la concessió de la meitat de la molinaria i de la besolfa que li havien estat atorgades l'abril de 1299.¹⁷²

*Guillemus de Palacio et Bernardus de Palacio, vicarius domini comitis Impuriarum, manumissores testamenti Raimundi Iudicis, militis condam, nomine manumissorio confitemur et recognoscimus Dalmacio de Calidis, de Castilione, absentis et cetera, et tibi, notario et cetera, quod reddidit nobis bonum et iustum et legali computum de fructibus et obventionibus et lucro molendinorum que fuerunt dicti Raimunidi Iudicis condam, et que sunt in recho Sambuce, per ipsum huc usque receptis et super omnibus hiis que ipse solvit de ipsis fructibus et obventionibus, et facto et iusto et legali computo inter nos et ipsum et compensacione hinc inde facta confitemur quod nichil inde restat penes eum; immo, quicquid inde restabat penes ipsum nobis tradidit ad nostram voluntatem et inde nobis satisfecit.*¹⁷³

Podria ser, doncs, que les gestions en comanda fossin assumides habitualment pels moliners gestors de les molineries? Aquests eren sens dubte els més qualificats per tirar endavant l'explotació d'un molí; els que en coneixien més que ningú el funcionament. De ser cert, això ens ajudaria a entendre aquella qüestió que hem plantejat anteriorment: el fet que alguns moliners assumissin a principis del segle XIV l'exercici de determinades molineries per quantitats de diners o de gra inferiors a les estipulades per a la retribució d'aquestes. És possible que les concessions de molinaria impliquessin inicialment la gestió dels molins per part dels moliners establerts. En canvi, en generalitzar-se els arrendaments a curt termini i la contractació d'administradors com a sistema d'explotació dels molins —especialment els més

172 AHG, Ca 22, 9 d'abril de 1303.

173 AHG, Ca 2100, 20 d'agost de 1303.

grans o amb un volum de producció més elevat—, la feina dels moliners va perdre el component d'administrador i, per tant, la seva retribució va disminuir.

Fos com fos, a cada instal·lació trobem situacions diferents. Al molí del Comte, per exemple, és evident que l'administrador Mateu Goba no assumia l'exercici de cap de les dues molineries de les quals disposava aquesta instal·lació. També és complex el que observem al molí de l'Hospital, la molinaria del qual fou concedida vitaliciament al moliner Pere Carbonell el febrer de 1287.¹⁷⁴ Sabem que el conjunt de la instal·lació i els altres béns castellanins de la comanda hospitalera d'Avinyonet de Puigventós foren arrendats pel termini d'un any pel mateix Carbonell, almenys el mateix 1287 i l'any 1302, mentre que a mitjan 1306 aquest darrer certificava amb el comanador d'Avinyonet el còmput de la seva gestió del molí i altres propietats. És a dir, Pere Carbonell administrà el molí de les dues maneres comentades: com a arrendatari els anys 1287 i 1302, i com a administrador abans de 1306. En aquest darrer cas, havia d'entregar els beneficis i retre comptes amb el comanador periòdicament, mentre que en el cas d'arrendament oferia uns determinats diners a la comanda (800 sous anuals, en els dos casos esmentats) i aquesta es desentenia dels guanys generats pel molí. És de suposar que els 800 sous s'ajustaven relativament als ingressos reals, ja que en cas contrari qualsevol persona hauria pogut fer una oferta a l'alça per adquirir-ne el control de la mateixa manera que ho feia Carbonell.

3.2.3. La batllia

Finalment, ens referim a un darrer contracte vinculat a la gestió d'alguns molins: la batllia, que documentem als casals de molins fariners castellanins construïts pel comte Pere I entre els anys 1331 i 1336, i també als molins de Guaitallop (Peralada), l'Abat (Vilanova), Salitell (Armentera) i Sant Pere Pescador. Pel que fa a les instal·lacions castellanines, la primera referència és

174 AHG, Ca 14, 27 de febrer de 1287.

del 25 de juny de 1331, quan en un conveni signat entre el comte i els propietaris dels molins de la Muga desmantellats aquell any es deia que els nous molins fariners de la vila comtal disposarien d'una *idoneam personam sive baiulum* que en controlaria l'explotació en nom de la casa comtal.¹⁷⁵ Les seves tasques se centraven en la comptabilització d'ingressos i de despeses, tot i que la seva presència als molins era probablement esporàdica. De fet, a la segona meitat del segle XIV la majoria dels batlles eren persones de l'administració comtal i amb altres càrrecs, dos dels quals, a més, clergues. D'altra banda, sabem també que durant el mateix període la gestió dels ingressos de les instal·lacions fou arrendada mitjançant contractes de curta durada, la qual cosa comportava la revocació temporal de la batllia o bé que les seves feines es reduïssin en gran part.¹⁷⁶

A banda dels batlles dels molins fariners castellanins construïts a finals del primer terç del segle XIV, documentem l'existència de la batllia als molins de Salitell, Sant Pere Pescador, l'Abat i Guaitallop, tot i que les poques dades de què disposem i la seva omisió en altres contractes mitjançant els quals es procedia a l'explotació d'aquestes instal·lacions ens fa pensar que en el període estudiat el seu ús era gairebé nul o es limitava en la majoria dels casos al cobrament d'una part dels ingressos del respectiu molí. La primera referència és de 1291, quan Alemany de Foixà es venia els drets que tenia al molí de Salitell.¹⁷⁷ Llavors es parlava de la *baiulia predicti molendini*, però sense especificar en què consistia.

Uns anys més tard (1309), Ramon Banc venia a Ramon de Garriga, propietari del molí de Sant Pere, la *baiuliam* d'aquest

175 Pel que fa als batlles dels molins fariners de Castelló: vegeu GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 211.

176 En aquest darrer sentit, cal tenir en compte els estudis de Pere Ortí sobre els molins reials de Barcelona quan destaca la coexistència del batlle reial i dels arrendataris en la gestió d'aquestes instal·lacions: vegeu ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 311-385. Segons el mateix autor, les funcions dels batlles anaren perdent competències durant els darrers anys del segle XIII a causa dels arrendaments sistemàtics, i se centraren en l'esfera jurisdiccional del càrrec (la vigilància del rec Comtal i el cobrament de determinades multes, entre d'altres).

177 AHG, Ca 86, 18 d'abril de 1314.

i dels aigualleixos i bosc adjacents pel preu de 700 sous.¹⁷⁸ Hi havia hagut un conflicte respecte a aquest punt, ja que Banc absoluta Garriga de la restitució de 700 mitgeres de gra que el seu pare, Dalmau de Garriga, havia de fer-li segons sentència de Berenguer Folcar, lector del convent castelloní de Sant Francesc, amb motiu dels més de vint anys durant els quals Dalmau havia deixat de correspondre Banc per la dita batllia. En tot cas, ben aviat Ramon de Garriga va concedir, primer vitalíciament i posteriorment a perpetuïtat, el mateix càrrec a Pere Pedrer, de Torroella de Fluvià, juntament amb la batllia del altres béns seus a la parròquia de Torroella.¹⁷⁹ Al molí santperenc, Pedrer disposaria de *iura sive baiulivum assuetum* a canvi que exercís els serveis habituals dels batlles anteriors. Tanmateix, el mateix document preveia que es pogués arrendar el molí i, en aquest cas, cedir als arrendataris els drets propis de la batllia. De ser així, Pedrer rebria de Ramon la part proporcional de l'arrendament pròpia de la batllia, tot i que si ho desitjava podria negociar ell mateix el preu d'arrendament del seu càrrec.¹⁸⁰

La batllia representava, doncs, el fet de dur a terme un cert control sobre la gestió dels molins, així com el cobrament d'una part dels seus ingressos. En aquest mateix sentit, sabem que el 1315 es concedia a Berenguer del Far la clavaria dels molins i altres béns del monestir de Sant Pere de Rodes a Vilanova (*clavigeriam nostram hospicii et molendinorum*), i que la seva recompensa seria de 25 mitgeres d'ordi anuals.¹⁸¹ Sobre les feines d'aquest, en els arrendaments del molí atorgats els anys 1324 i 1326 es deia que havia de supervisar certs aspectes del manteniment de les infraestructures dut a terme per part dels

178 AHG, Ca 1501, 1 de febrer de 1309.

179 AHG, Ca 26, 31 de gener de 1310.

180 Resulta sorprenent que, uns deu dies abans de la concessió, Ramon de Garriga hagués atorgat al mateix Pere Pedrer l'arrendament del mateix molí des del mes de febrer i per un any: AHG, Ca 26, 10 de gener de 1310. El registre de l'operació fou ratllat, però suposem que el contracte s'inicià, ja que hem documentat un registre del 10 de febrer en el qual Ramon reconeixia un deute de 300 sous a Pedrer i li assignava, per al seu pagament, un mul o una de les pagues de l'arrendament del molí: AHG, Ca 26, 10 de febrer de 1310.

181 AHG, Ca 362, 9 d'octubre de 1325.

arrendataris (resclosa i rec); és probable que actués de mitjancer entre aquests i el cenobi. Finalment, un document de l'any 1327 ens assabenta del cobrament de certs diners de la batllia del molí de Guaitallop (*baiulia de molendino de Goytallop*), tot i que en cap document originat amb motiu de la gestió d'aquesta instal·lació des de principis del segle XIV no s'hi féu referència.¹⁸²

182 AHG, Pe 1282, 28 de novembre de 1327.

4. LA FISCALITZACIÓ DE LA PRODUCCIÓ I EL CONSUM DE FARINA

4.1. EL DESTRET

Una vegada hem vist les característiques d'un bon nombre de molins empordanesos baixmedievals, qui en foren els propietaris i mitjançant quins contractes es procedí a la seva explotació, dediquem un darrer capítol a determinar quina va ser la fiscalització per part dels senyors i les corporacions municipals sobre les activitats que s'hi dugueren a terme, especialment la mòlta de cereals. No es pot comprendre la molineria medieval en la seva totalitat si, juntament amb els aspectes vinculats a la propietat i la gestió de les instal·lacions, no analitzem qüestions com el destret, els preus per fer ús dels molins i exaccions com els mesuratges i les imposicions sobre el consum de farina. Ens referim en primer lloc al destret, és a dir, a la facultat de què gaudiren en ocasions els senyors jurisdiccionals d'obligar les persones sotmeses a la seva autoritat a fer ús d'uns determinats molins de manera obligatòria. Fou aquesta una pràctica habitual a les terres empordaneses durant el període estudiat?

En primer lloc, constatem que la documentació de què disposem gairebé no ens n'aporta dades. Quant als registres originats amb motiu de la gestió dels diversos molins, l'únic document en què s'hi fa referència explícita és una venda de 1257 en la qual es parla del *destrictu molendi* de què disposava llavors el molí vescomtal de Cabanes.¹ Uns anys

1 ADG, Pergamins de Cadins 95, 6 de setembre de 1257.

més tard (1310), es tornava a parlar del *districtu* en relació amb els drets dels propietaris d'un molí a la parròquia de Solans,² però les darreres referències sobre aquesta qüestió provenen dels arrendaments del molí comtal de Bellcaire, en els quals es registrava que els comtes es comprometien a no impedir als habitants d'Albons de moldre-hi els seus cereals.³ Certament, la manca d'informació respecte a aquest tema és significativa, i tot i que, tal com ja hem comentat en altres capítols, coneixem l'omissió sistemàtica de dades en molts dels contractes, una primera valoració és que el destret no era una qüestió important a la plana empordanesa durant el període estudiat. En aquest sentit, prenem les paraules de Josep Fernández Trabal, que es refereix al *desvetllament d'un mercat de la mólta no condicionat pels monopolis senyoriais* a la zona del darrer tram del riu Llobregat a partir de mitjan segle XIII, i de Tomàs Peris, que ens diu que al regne de València la llibertat de mólta existia des de 1283 als territoris de reialenc, i que aquest monopoli d'ús s'aplicà *amb laxitud* en la majoria de senyories.⁴ També Elvis Mallorquí es refereix a la llibertat de què gaudien molts dels habitants de la zona de les Gavarres a l'hora de moldre els cereals, tot i que el mateix autor ens assabenta de l'aplicació de cert destret a les viles de Monells i de Torroella de Montgrí a mitjan segle XIV.⁵

Tanmateix, tot i les poques dades de què disposem, sabem que la reglamentació per part dels senyors empordanesos amb relació a l'accés dels seus súbdits als molins era una realitat a

2 ADG, Pergamins de la Pia Almoina, Cantallops 120, 8 de març de 1310.

3 A principis del segon quart del segle XIV, els procuradors de la vídua del difunt comte Malgaulí, Isabel, es comprometien *quod non imponemus vetitum nec prestabimus impedimentum ego et dicta nobilis domina comitissa vel alter nostrum, nec prestari faciemus homibus de Albornis de molendo granum eorum in dictis molendinis*.

4 FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. «Grans establiments...». L'autor es refereix a la construcció de dos grans casals de molins amb 17 moles cadascun abans de la pesta negra, al darrer tram del Llobregat, un dels quals d'iniciativa reial i l'altre, dels senyors del castell de Cervelló. Pel que fa a Barcelona: vegeu CÁCERES NEVOT, Juanjo. *La participació...*, p. 217. PERIS ALBENTOSA, Tomàs. «La molinaria...».

5 MALLORQUÍ, Elvis. «Homes, viles...», p. 62-70. MALLORQUÍ, Elvis. *Parròquia i...*, p. 205-206.

la qual les comunitats estaven relativament habituades, i així ho constatem gràcies a les rúbriques de dos documents que es conservaven antigament a l'arxiu de la corporació municipal castellanina: el primer, una provisió del comte Ramon Berenguer l'any 1344.⁶

Provisió sobre lo fet dels molins, que qualsevol ab sa cavalcadura pot anar a moldrer fora, y també se prevé y impedeix que ningun habitant pot donar blat a ningun moliner foraster, ni menos ningun moliner pot aportar-se-n blat per moldrer dels habitants de Castelló. Concedida per lo infant Ramon Beranguer als 6 dels idus de abril 1344.

La rúbrica ens permet documentar una certa liberalització quant a l'aplicació del destret sobre la mòlta dels cereals dels castellanins a mitjan segle XIV, però hem d'anar amb compte ja que tan sols ens aporta algunes dades del document original, sens dubte molt més extens i detallat. La concessió de l'any 1344, quan tots els molins de Castelló eren comtals, ens pot fer entendre que el comte renunciava al monopoli de la mòlta dels cereals dels castellanins, als quals permetia moldre als molins de fora de la vila sempre que s'hi desplaçessin ells mateixos. En realitat, però, la disposició era també una prohibició —i prou important—, ja que els obligava a desplaçar-se en cas de no voler utilitzar les instal·lacions comtals castellanines. Des d'aleshores quedaria fora de la llei, per exemple, el que van fer un parell d'anys abans els flequers de la vila comtal Pere Reig i Brunisenda Prats, quan es comprometeren a moldre al molí fortianenc de la Pera tot el blat que necessitessin durant

6 El llibre no es conserva a l'Ajuntament de Castelló, però Albert Compte el va transcriure i publicar l'any 1987: vegeu COMPTE, Albert. «Un inventari de l'arxiu de Castelló d'Empúries de mitjans segle XVIII». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1987, núm. 20.

un any (1342).⁷ El moliner recolliria el blat de la casa dels flequers i els tornaria la farina pel preu d'una vintena part del gra i dos diners per cada sac tramès —probablement seria ell mateix l'encarregat de passar pel Pes de la Farina abans i després de la mòlta.⁸ Aquesta vintena era una rebaixa del que podem considerar el preu habitual (una setzena, com veurem tot seguit) i, per tant, els flequers es beneficiaven de moldre els grans en un molí de la rodalia que els feia un petit descompte a canvi d'assegurar-se un cert volum de producció. No sabem si aquestes operacions eren gaire habituals, però sí que la disposició del comte Ramon Berenguer de 1344 les limitava, ja que des de llavors tan sols serien legals en cas que els flequers portessin el gra ells mateixos. Això volia dir disposar d'animal o contractar els serveis d'un tragner per dur el gra fins al molí, passant abans i després pel lloc on es duia a terme el mesuratge del gra que s'havia de moldre i de la farina resultant.

Revocatió de una crida feta per lo veguer ab la qual se prohibia que ningun habitant pogués molre sinó en los molins de la present vila, volent ab dita revocatió ésser revocada sinó per los joheus y flaquers y flaqueras, als quals forsa hagen de molra ab los molins del comte de la present vila.

7 Doc. 1686. Diu el registre: [...] *molemus sive moli faciemus in illo molendino tuo vocato de sa Pera quod est apud Furtianellum totum frumentum quantum cumque sit quod nos et quosque nostrum hinc ad unum annum proximum venturum ememus et expendemus in arte nostra flaquerie, et quod tu tenearis dictum frumentum apportare de domibus nostris [cuiuslibet] nostrum usque ad dictum molendinum et ipso multo ipsum frumentum nobis tornare et reportare in domibus nostris, tenearis etiam nobis dictum frumentum molere ante quam alicui alii pro logerio vero tuo molendi dictum frumentum et defferendi illud ad dictum molendinum et tornandi ipsum de dicto molendino ad domos nostras nos teneamur tibi dare vicesimam mensuram videlicet de XX migeriis unam migeriam et duos denarios pro quolibet sacco quantitumque ponderis sit.*

8 Els dos diners podrien ser pel mesuratge de la farina, com veurem tot seguit.

L'altra rúbrica esmentada ens aporta més dades, tot i que el resum no incorpora la data del document original.⁹ En aquest cas, el text ens assabenta que en un primer moment el veguer va prohibir als castellanins moldre els seus cereals fora de la vila comtal, és a dir, va aplicar el destret, tot i que més tard aquesta prohibició fou anul·lada exceptuant jueus i flequers, que haurien de continuar molent als molins comtals castellanins. No sabem quins anys es duqué a terme l'aplicació del destret ni la posterior anul·lació amb matisos, però podria ser que la primera fos duta a terme a partir de 1331, coincidint amb les primeres mesures de la modificació de l'activitat molinera a Castelló duta a terme pel comte Pere I, que comportà que la propietat de tots els molins passés a mans dels comtes. Això seria el més lògic i en part ens podria ajudar a explicar l'espectacular creixement dels guanys de la molinaria castellanina entre els anys 1331 i 1336, al qual hem fet referència en un capítol anterior.

D'altra banda, aquesta segona rúbrica ens assabenta que en ocasions el destret podia ser una qüestió prou complexa, ja que, si bé es concedia als castellanins una certa llibertat a l'hora de moldre els seus cereals, dos col·lectius, jueus i flequers, haurien de continuar molent als molins de la vila comtal de manera obligatòria. Pel que fa als primers, la mesura responia a la particular relació d'aquesta comunitat amb els comtes. Els jueus castellanins eren, a principis del segle XIV, aproximadament uns tres-cents individus jurídicament diferenciats de la resta de la població de la vila i amb més submissió respecte a la casa dels Empúries, així que és lògic que els comtes optessin per fiscalitzar al màxim les seves activitats. Probablement, aquesta obligació de moldre al molí comtal castellaní era per a ells una qüestió que ja venia d'antic, així mateix com passava a Perpinyà amb aquesta comunitat.¹⁰

9 BASSAS, Andreu. *Els privilegis de Castelló i del comtat d'Empúries*. Barcelona: L'Avenç, 1917.

10 Un bon exemple és també el de la comunitat jueva de Perpinyà, uns quatre-cents individus a principis del segle XIV, obligats a moldre en molins reials d'aquesta ciutat o, en tot cas, en d'altres molins reials del Rosselló.

Quant als flequers, observem que aquest destret a la vila comtal coincideix amb les disposicions d'altres poblacions catalanes durant el mateix període. A Barcelona, per exemple, l'any 1284 es va concedir als seus habitants la llibertat de moldre els cereals a les instal·lacions que volguessin, exceptuant flequers i forners, que haurien de continuar acudint de manera obligatòria als molins de la ciutat;¹¹ i gairebé això mateix ocorria a les viles de Granollers i Terrassa almenys des de finals del segle XIII.¹² Aquesta era una de les mesures que prengueren els senyors i les corporacions municipals per fiscalitzar les activitats dels professionals d'aquest sector, tot i que, pel que fa a Castelló, algunes dades ens assabenten que la seva activitat no era tan destacada. Ens referim al valor dels arrendaments de la imposició municipal que gravà el consum de la farina utilitzada pels flequers i, en general, per totes les altres persones que pastaven pa per comercialitzar-lo, d'una banda, i el valor de la imposició de la farina consumida per la resta de la població —exempcions a banda—, de l'altra. Mentre que el preu de l'arrendament de la imposició de la farina emprada per tots els castellanins el 1351, inclosos els flequers, va ser de 5.810 sous, el preu dels arrendaments, els anys 1350 i 1352, d'aquesta exacció sobre la farina utilitzada pels flequers va ser de només 1.100 i 1.020 sous, respectivament, i això que aquests darrers pagaven una taxa el doble d'alta que la resta d'habitants.

En tot cas, les dues rúbriques esmentades ens confirmen que l'aplicació del destret a la població més important de les terres empordaneses durant el període estudiat era llavors una qüestió complexa, que es podia dirigir cap a uns casos determinats, tot exclouent-ne d'altres i permetent, per tant, un cert mercat de la farina a la regió. A la vila comtal, de fet, aquesta era una qüestió que ja es contemplava en la instauració del mesuratge de la farina (1327) i la imposició del moldre (1351) —més concretament, la comercialització

11 Pel que fa a Barcelona: vegeu CÁCERES NEVOT, Juanjo. *La participació...*, p. 217.

12 Els habitants de Granollers podien escollir a finals del segle XIII el molí que volguessin; però, així com a Terrassa, hi existia un destret per als flequers: FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 235.

de farina provinent d'altres poblacions.¹³ I en aquest mateix sentit podem interpretar una crida vescomtal en la qual es prohibia l'extracció de farina, entre altres productes, de les terres sota autoritat dels Rocabertí cap als dominis dels Empúries (1318).¹⁴

Lamentablement, aquestes són les úniques dades de què disposem sobre l'aplicació del destret de la mòlta de cereals a les terres empordaneses durant les dècades del present estudi. Ben poca cosa més en podem dir a banda d'insistir en el fet que aquesta manca d'informació suggereix una realitat semblant a la comentada per Fernández i Peris a la rodalia de la ciutat comtal i al regne de València, respectivament: és a dir, que la seva aplicació s'hauria reduït de manera general a partir de mitjan segle XIII. Una possibilitat, tot sigui dit, que es veu reforçada per les referències més habituals al destret —pel que fa a l'Empordà— en la documentació originada des de finals del segle XIII i primera meitat del XIV amb motiu de la gestió d'unes instal·lacions que, així com els molins, tingueren una gran importància en l'economia medieval: les ferreries.

Ja per acabar aquest punt, volem dir que no sembla que al llarg del període estudiat els molins haguessin estat, a les terres empordaneses, un motiu de conflicte entre els propietaris i els usuaris; una qüestió apuntada sobretot des de la segona meitat del segle passat per diversos historiadors que han vinculat el gran

13 En la imposició municipal sobre la farina, el 1351, es deia que *tot habitant de la vila qui de hom estrany comprarà farina que pagarà a la rahon davant dita si doncs no la havia mòlta dins la dita vila e agües pagada ajuda*. Pel que fa a la institució del Pes de la Farina (1327), es deia que els *habitatores dicte ville quam etiam extraneos seu forenses presentes scilicet et futuros vendantur et emantur in dicta villa farina et racemi seu vindemia ad pondus preffatum in plateis videlicet seu locis in quibus huiusque vendi consueverunt farinam et vindemiam supradictas*: AMCE, Empúries 2140, 18 de maig de 1327.

14 Quant a la crida, es deia que dictaminà *lo senyor en Dalmai de Rochabertín, que nuyl hom ni nuila fembra de la sua terra ni de la sua jurisdiccion no meta en la terra del comte d'Empúries farina ni pan ni nuyl esplet ni carnatge ni nuyla fusta, lenya ni carbon* sota pena de 100 sous i la confiscació del producte. També es prohibia *a tot hom e a tota fembra de la terra del comte d'Empúries* de treure els productes del vescomtat: AHG, Pe 1544, full, març de 1318. Tenim constància de la venda de farina de Castelló a Sitges i al Rosselló: AHG, Ca 140, 1 de gener de 1339; AHG, Ca 2210, 2 d'agost de 1343.

desenvolupament de la molinaria medieval amb la consolidació del feudalisme i, per tant, han centrat una part important de les seves anàlisis en la qüestió del destret i en les resistències i violències que se'n derivaren. És el cas, per exemple, de Ramon Martí, que en el seu treball sobre la molinaria catalana medieval suggeria fa uns anys que alguns molins estaven edificats d'acord amb les violències entre senyors i comunitats per aquests motius.¹⁵ Pel que fa a les terres empordaneses, els exemples en aquest sentit ens parlen d'unes instal·lacions que foren un dels blancs predilectes de les lluites entre faccions senyorials —molt probablement pel fet que sovint eren uns dels béns immobles menys defensables d'una senyoria—, i així com Sylvie Caucanas (Rosselló) i Tomàs Peris (València) creiem que en el període estudiat el destret no fou una de les principals reivindicacions de les comunitats enfront dels poders senyorials.¹⁶ Llavors, més enllà d'aquesta qüestió i dels preus que es pagaven per fer ús dels molins —tot fa pensar que molt semblants, fossin o no molins senyorials— documentem l'existència d'unes exaccions molt més arbitràries: les imposicions municipals i els mesuratges de la farina.

4.2. ELS INGRESSOS DELS MOLINS: MOLTURA I BESOLFA

La mòlta de cereals es veia gravada en primer lloc pel preu que es cobrava als molins per fer-ne ús, i que a l'Empordà i arreu de les terres catalanes rebia de manera general el nom de *moltura*. El seu valor oscil·lava entre una tretzena i una divuitena part del gra que s'havia de moldre i, tot i que cada localitat estipulava el seu

15 MARTÍ, Ramon. «Hacia una arqueología...», p. 186-187.

16 Pel que fa a les disputes provocades pels molins o bé a diverses destruccions d'aquests: AHG, Pe 1145, 27 d'agost de 1294; AHG, Ca 10, 17 de maig de 1296; AHG, Ca 79, 2 de setembre de 1305; AHG, Ca 83, 27 de juliol de 1308; AHG, Ca 30, 19 de juliol de 1313; AHG, Ca 361, 14 d'agost de 1313; AHG, Ca 2137, 2 de maig de 1325; AHG, Ca 119, 17 de desembre de 1325; AHG, Ca 51, 15 de desembre de 1329; AHG, Ca 126, 12 de febrer de 1330; AHG, Ca 161, 12 de novembre de 1336; AHG, Ca 163, folis 58, 84 i 101; ADG, Processos 186; AHG, Ca 178, 29 de maig de 1346; AHG, Ca 215, 28 de setembre de 1347. En un punt anterior, també hem parlat de possibles esmenes als arrendataris dels molins amb motiu de possibles conflictes militars.

percentatge, sembla que la setzena va ser la fracció més habitual (6,25 % del gra mòlt). Sylvie Caucanas ens diu que al Rosselló *le droit de mouture* se situava entre la setzena i la divuitena part dels cereals; una ordinació de Perpinyà estipulava la setzena *axí com entigament e en temps passat és acostumat* (1398).¹⁷ A la ciutat de València els furs registraven aquesta mateixa fracció pel blat i una tretzena per l'ordi, el mill i altres cereals menys preuats.¹⁸ No disposem de dades amb relació a la plana empordanesa, però creiem que aquests serien els preus habituals. Al nostre entendre, la vintena part (5 %) que es va convenir l'any 1342 entre dos flequers castellanins i l'arrendatari del molí fortianenc de la Pera — a la qual hem fet referència en el punt anterior — fou una petita rebaixa del preu habitual, a canvi d'assegurar-se aquest darrer un volum de producció important. Els dos diners que es cobrarien per cada sac de gra mòlt es correspondrien probablement al que s'havia de pagar pel mesuratge de la farina a la vila comtal, ja que els cereals serien recollits pel moliner i retornats ja mòlts a la casa dels flequers.¹⁹

Almenys a les poblacions de Castelló i Vilanova, però, juntament amb la moltura també es cobrà una altra quantitat anomenada besolfa o, menys habitualment, bolfa.²⁰ Veiem,

17 CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 108

18 ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 322.

19 AHG, Ca 217, 2 d'abril de 1342 (*solo*).

20 Al *Gran Diccionari de la Llengua Catalana* es diu que la *bolfa* era l'ús existent al s. xv en virtut del qual l'encarregat, l'arrendatari o l'emfiteuta d'un molí fariner de destret baronial, ultra cobrar els drets corresponents a la mòlta, retenia una part de la farina produïda del gra que li portava el vassall del terme; també es diu que persistí després de la Sentència Arbitral de Guadalupe (1486) en algunes poblacions, com Blanes, on era pagada pels habitants de la vila, però no pels forasters: vegeu *Gran Diccionari de la Llengua Catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1998. També es refereix al pagament de la bolfa en alguns molins gironins Josep Maria Pons en el seu article sobre els mals usos, com una quantitat que havien d'abonar els pagesos en moldre els seus cereals, però no en dóna més dades: vegeu PONS GURI, Josep M. «Relació jurídica de la remença i els mals usos a les terres gironines». *Revista de Girona*, 1986, núm. 118. Al *Diccionari català-valencià-balear* s'assimila el significat de *bolfa* a *clovella* o *volva*: vegeu ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...* Podria ser, doncs, que la taxa de la besolfa o de la bolfa pogués tenir alguna relació amb el tractament del segó (segons el mateix *Diccionari català-valencià-balear*: *conjunt de pells de blat mòltes, que se separa de la farina i es dóna com a aliment als porcs, gallines i altres animals*).

per exemple, com els anys 1307 i 1308 als molins de la Glera i d'en Llobet es venien dos censos que consistien en diverses quantitats de farina d'ordi moltes sense pagar *multura et besulfa*.²¹ A la vila comtal, alguns arrendaments del molí d'en Mercadal registraven l'obligació dels arrendataris de moldre, *franchum ab omni multura et besulfa*, el gra que necessitessin els propietaris per al seu consum, i al molí del Comte del puig de la Muga cadascun dels propietaris de les molineries ingressava poc abans del seu desmantellament una aimina de blat setmanal *moltam et liberam ac francham de multura et bolfa*.²² Probablement també es cobrava al molí peraladenc de Guaitallop a finals del segle XIII i principi del segle XIV. Si més no, els moliners que en gestionaven l'explotació rebien llavors una sisena part dels seus ingressos, la remòlta i la *bolffam pasti*.²³

Pel que fa al valor de la besolfa, les úniques dades de què disposem són ja de la segona meitat del segle XIV (1370-1372), quan equivalia a un diner melgorès per cada mitgera de blat mòlta, això és, aproximadament una seixantena part, prenent un preu de cinc sous la mitgera d'aquest cereal.²⁴ Aquesta era, doncs, una proporció bastant inferior a la moltura, i podria ser que per aquest motiu en ocasions tan sols es fes referència a aquesta darrera, tot i que en realitat es cobraven totes dues,

21 Al molí de la Glera es venia un cens d'una mitgera d'ordi setmanal mòlta *francam et liberam ab omni multura et besulfa*; al molí d'en Llobet es parlava uns mesos més tard (1308) d'un cens d'una quartera d'ordi setmanal, també mòlta franca *ab omni multura et besulfa*: AHG, Ca 142, 18 de novembre de 1307 i 9 de gener de 1308.

22 AHG, Ca 11, 30 d'abril de 1298; AMCE, Empúries 2005, 15 de juliol de 1318; AMCE, Empúries 2006, 29 de març de 1322; AMCE, Empúries 2001, 25 de juny de 1331.

23 En el contracte d'establiment del molí al moliner Guillem Baró i a la seva dona l'any 1303 es deia la quantitat que rebia aquest i els seus predecessors en el càrrec de moliner abans del nou contracte: *sextam ex omnibus proventibus dicti molendini et etiam remoltam pro ut consuetam est percipere et bolffam pasti*. El 1324, la vidua de Baró definia el molí *cum omni iure bolfarie et monerie et industrie*: AHG, Pe 6, 31 d'agost de 1303; AHG, Pe 23, 21 de novembre de 1324.

24 GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 61.

com hem documentat que va ocórrer amb relació als esmentats molins de la Glera, del Comte i de la Coromina.²⁵

Finalment, una darrera qüestió amb relació a aquests preus és esbrinar si els moliners o els administradors dels molins els cobraven en diners o bé retenint una part dels cereals o de la farina resultant. La documentació de què disposem no s'hi refereix habitualment, però sembla que el més corrent era el pagament amb una part del gra. En el cas del molí fortianenc de la Pera al qual hem fet referència, l'any 1342 es convenia l'entrega d'una mitgera de blat per cada vintena a moldre (*de XX migeriis, unam migeriam*). A la mateixa població, documentem el pagament als molins del Prat i de Mata, el 1290, *de illo tritico quod lucrabitur*;²⁶ i de manera general trobem expressions semblants en molts dels molins

25 Quant al molí de la Glera, en l'arrendament de l'any 1327 s'estipulà que l'arrendatari havia de moldre fidelment per al propietari i altres persones *solvendo multuram assuetam*, sense fer referència a la besolfa. Al molí del Comte, en l'arrendament de l'any 1325 s'estipulava que els arrendataris haurien de moldre certa quantitat de cereals —no es veu bé a causa del mal estat del document— per a la casa de la comtessa Marquesa, franc de moltura. Fins i tot sabem que en una ocasió es va parlar de moltura per fer referència a la besolfa del molí comtal castelloní del puig de la Muga, si bé en aquesta ocasió el document fou redactat amb prou posterioritat al període del nostre estudi. Amb relació al molí de la Coromina, sabem que almenys des de finals del segle XIII el cavaller Pere Alquer hi posseïa un cens de tres quarteres d'ordi *multas sine multuras et sine besulfa* setmanals, tot i que en ocasions tan sols es feia esment de l'exempció de la moltura (*multis sine multura*, l'any 1312). L'any 1318, quan Bernat Serra venia la quarta part d'un molí de Roses, es deia que la pabordia de Castelló rebia un cens d'una quartera mólta, franca de moltura (*multura*). L'escrivà havia anotat *et besul* a continuació, ja que probablement volia posar que la mólta de la quartera era franca de moltura i de besolfa, però no sabem per què no s'acabà de posar *besolfa*, i fins i tot es ratllaren les paraules *et besul*; potser perquè el molí no distingia aquesta taxa: AHG, Ca 93, 18 de juliol de 1318.

26 AHG, Ca 358, 27 de novembre de 1290.

del comtat.²⁷ També podria ser que en ocasions es pagués en diners, com s'estipulà el 1327 en la institució del Pes de la Farina a Castelló, però sembla que no fou el més habitual.²⁸ De fet, potser ni tan sols s'aplicà el cobrament en moneda als molins de la vila comtal a partir d'aquesta data, ja que sabem que, tan sols tres anys més tard (1330), un habitant de Roses devia al moliner del molí castelloní de l'Hospital uns diners per una quantitat d'ordi que aquest li havia entregat del que ingressava aquest molí (*de illo quod molendinum quod tenes lucrato fuit*).²⁹ I fins i tot als molins fariners construïts pel comte Pere I el 1331 en aquesta mateixa població es cobraven

27 Els preus dels arrendaments es registraven en ocasions en diners i en d'altres, en gra. Això no vol dir, però, que en els casos en què s'estipulava en diners, al molí corresponent la moltura es cobrés en diners. El desembre de 1346 s'arrendava el molí de la Tina (Vilajuïga) per quatre anys i un preu de 200 sous. Tanmateix, es convenia que un dels arrendataris fos el moliner, i per la seva feina rebria la quantitat anual de *triginta et quinque migerias expleti quod ipsa molendina lucrabentur*. Veiem diversos exemples respecte a aquest tema. En els arrendaments del molí de la Garriga (Far), el 1296 es registrava el preu en ordi, *sicut lucrabitur in dicto molendino*. El 1301, en l'arrendament del molí de la Vila (Far) s'estipulava el preu en 184 mitgeres anuals d'ordi, *de tali quali lucrabitur in dicto molendino excepto tritico et gruhano*. En l'arrendament el 1304 del molí del Vall, a Fortià, es pactaren 5 modis de gra *de tali quali fueris lucratus in dicto molendino excepto tritico et gruhano*. En l'arrendament del molí d'en Jutge (Castelló) l'any 1282 s'enregistrava el pagament d'una determinada quantitat d'ordi i de blat, en aquest darrer cas *sicut flaquerias molunt*. En la contractació d'un besolfer per al molí de la Coromina (Castelló) el 1295, es convenia que el salari d'aquest seria de quatre mesures setmanals *cuiuscumque grani lucrabitur in dicto molendino excepto tritico*. En alguns dels arrendaments dels molins comtals de Castelló, Verges i Belcaire s'inclouïa una clàusula en què es deixava clara la facultat de l'arrendatari de poder treure el gra dels beneficis del molí fora del comtat.

28 AMCE, Empúries 2140, 18 de maig de 1327. En la concessió del comte Pere I es deia que des d'aleshores els moliners haurien de cobrar *pro multura* els diners en què fossin estimades les quantitats de gra que es retenien fins aleshores per a tal motiu.

29 AHG, Ca 51, 13 de març de 1330.

els serveis en gra.³⁰ En aquestes instal·lacions, però, almenys entre els anys 1370 i 1372 la besolfa equivalia a un diner per mitgera de blat, i podria ser que també fos pagada en moneda.³¹

4.3. EXACCIONS SOBRE EL CONSUM DE FARINA

4.3.1. El pes de la farina

A banda de la moltura i de la besolfa, la mòlta de cereals encara es veia gravada per d'altres conceptes, un dels quals el mesuratge del gra que s'havia de moldre i de la farina resultant. La seva finalitat era controlar la correcta actuació dels moliners, com així ho demanaren al monarca les corporacions de Valls i Tarragona a mitjan segle XIV (*pesar blats e farina con van e venen del molí, per esquivar grans frauds qe s-i fan*),³² tot i que també esdevenia una eina per fiscalitzar i gravar el consum de

30 Les dades del conveni signat el 1331 entre el comte i els censataris dels nous casals de molins comtals de Castelló apunten en aquesta direcció. Tots els ingressos (*lucra*) dels molins serien dipositats en unes caixes tancades amb dos panys, una pel batlle dels molins i altra pels censataris. Però es deia que les caixes serien obertes els dissabtes al vespre i els censataris podrien rebre *expletum quod ibi fuerit* segons els censos que tinguessin assignats. A més, es parlava de moldre franc el gra necessari per al consum propi dels censataris: AMCE, Empúries 2002, 25 de juny de 1331. Més clares són unes dades de 1374 que es referien a uns panys dels *scrineis ipsorum molendinourm ubi granum receptum pro multura ponitur et reservatur*: AHG, Ca 395, 13 de novembre de 1374.

31 GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 61.

32 MORELLÓ BAGET, Jordi. *Fiscalitat i...*, p. 499-500.

farina en favor de les autoritats senyoriales i municipals.³³ Pel que fa a les terres empordaneses, les dades de què disposem es refereixen als dos nuclis més importants de la plana, les poblacions de Castelló i Peralada, en les quals documentem aquest mesuratge des de finals del segle XIII i principis del XIV en benefici dels comtes d'Empúries i vescomtes de Rocabertí, respectivament. En ambdós casos, aquest pes restava inclòs dins la lleuda o mesuratge dels cereals, tot i que també podia ser gestionat de manera independent.³⁴ A la vila comtal, però, el pes de la farina fou separat d'aquest mesuratge per concessió de Pere I el maig de 1327, la qual determinava que els comtes i la corporació municipal se'n repartien la propietat i la gestió a parts iguals, juntament amb el mesuratge dels raïms.³⁵

33 En parla Pere Ortí sobre la ciutat de Barcelona. Era una de les contribucions per utilitzar les mesures públiques, tot i que a la pràctica esdevenia un impost sobre les transaccions de farina, ja que, exempcions i franqueses a banda, era obligatori de manera general. El mesuratge es diferenciava per capacitat o per pes. Un d'aquests mesuratges era la farneria, dret sobre la venda a pes de farina a Barcelona: vegeu ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 441-442. Per als cereals en gra, els llegums i fruits secs el mesuratge era el de la quartera o dret de còps. En els casos en què s'era exempt es podia fer servir la mesura pública, però sense pagar. Ortí suposa que el mesuratge gravava especialment el gra portat a Barcelona per forasters i mercaders barcelonins, i que també era una mesura per evitar l'especulació i la revenda: vegeu ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 433.

34 A la vila comtal, si el 1317 la comtessa arrendava el pes de *l'ordei et tritici et alterius cuiuscumque grani et farine*, en altres ocasions aquest darrer en quedava a banda: obligació de la *lezdum nostram farine fori ville Castilionis* (1299), arrendaments de la *leuda farine et del breyn huius ville* (1322) i de *totam leude farine et furfuris ville Castilionis, pro ut est consueta vendi* (1327, gener): AMCE, Empúries 6921, 3 de març de 1299; AHG, Ca 94, 12 de gener de 1317; AHG, Ca 115, 1 d'octubre de 1324; AHG, Ca 120, 13 de gener de 1327; AHG, Ca 154, 31 de desembre de 1332. Tant el *breyn* com el *furfur* es tractarien del segó: vegeu ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...* A Peralada, el juny de 1335 Berenguer Renard arrendava a Bernat Ferrer *totam leudam et emolumentam mensuratici Petralate farine et de brey* durant un any pel preu de 75 sous. És molt probable que Bernat Renard hagués arrendat prèviament el mesuratge o la lleuda dels grans i de la farina —que en prou ocasions hem documentat (*mensuraticio bladi et frumenti et farine totiusque alterius expleti*)— per delegar-ne una part, la farina i el breyn o segó, a Bernat Ferrer: AHG, Pe 29, 19 de juny de 1335.

35 AMCE, Empúries 2140, 18 de maig de 1327.

Pel que fa al seu funcionament, prenem una altra vegada d'exemple la vila de Valls, ateses les poques dades de què disposem amb relació a les terres empordaneses. En aquesta població del camp de Tarragona, almenys els anys 1387 i 1402, per portar el gra al molí calia disposar d'un albarà que s'entregava després d'haver passat pel pes. Una vegada molts els cereals, es pesava la farina, i era aleshores quan s'efectuava el pagament.³⁶ No sabem si a Castelló i a Peralada es procedia d'aquesta manera durant el període estudiat, però el que sí que creiem haver documentat són els indrets on es realitzaven les mesures del producte molt: la plaça de la Farina, al puig de l'Era Mala, en el cas de la vila comtal, i el carrer de la Farneria, a la capital vescomtal.³⁷

El que també sabem és quina fou la tarifa del pes a la vila de Castelló almenys entre els anys 1327 i 1342, i quines foren les quantitats exemptes de pesar els anys 1333, 1341 i 1351. Pel que

36 Diu Morelló: *Si més no, tant el 1387 com el 1402 (en el cas de Valls) es posa especial èmfasi en el fet d'haver de pagar la imposició en aquest moment i no pas en el moment previ al pas pel molí.* El blat es mesurava en quarteres i la farina en quintars: vegeu MORELLÓ BAGET, Jordi. *Fiscalitat i...*, p. 500.

37 AHG, Ca 2204, 28 de juliol de 1345. En el privilegi comtal de l'any 1327 es parlava de realitzar el mesuratge *in plateis, videlicet seu locis in quibus huiusque vendi consueverunt farinam et vindemiam supradictas*. Pere Ortí ens diu que a Barcelona la infraestructura per recaptar lleudes, passatges i mesuratges fou l'única existent a la ciutat fins al segle XV: vegeu ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 492. La resta d'impostos indirectes del segle XIV (fonamentalment, les impositcions municipals) es recaptaren sense construir una nova infraestructura i, per tant, es recolzen en la creada per recollir els impostos vinculats al patrimoni reial. Tot i les poques dades, diu que funcionava amb dos nivells: la batllia reial, administració encarregada de la gestió, d'una banda, i una estructura financera, amb arrendataris i recaptadors dels drets dels diferents propietaris, de l'altra. Es recaptava als portals o en llocs de les mesures. En alguns casos la lleuda havia de ser retinguda pel venedor, que l'havia de declarar als lleuders i mesuradors. Sobre aquesta qüestió; AHG, Pe 7, 23 de juliol de 1307; AHG, Pe 1220, 28 de juliol de 1342. Sabem que a principis de 1360 el vescomte Dalmau establia en emfiteusi a Nicolau Martí de Peralada *totum pensum sive pes dicte ville nostre Petralate* tal com havia tingut el difunt Bernat Pont. Aquest hauria de tenir els pesos i pagar un cens de 60 sous. El juliol anterior aquests drets havien estat definits per Joan Soler: AHG, Pe 1001, 23 de juliol de 1359 i 8 de gener de 1360.

fa a la primera qüestió, la concessió del comte Pere I el 1327 estipulava el pagament d'un diner pel mesuratge d'un sac mitjà o gran de dos o més quintars de qualsevol gra, i la meitat pels sacs d'un quintar o menys. Posteriorment, i una vegada arribada la farina procedent del molí, es pagaria un diner per quintar i la meitat per menys d'un quintar. Molt probablement aquests eren encara els preus quinze anys més tard (1342), quan l'arrendatari del molí fortianenc de la Pera es comprometia a moldre tot el blat que necessitessin dos flequers castellanins pel període d'un any a canvi d'una vintena part del gra i *duos denarios pro quolibet sacco*; dos diners que creiem que es correspondrien amb un primer diner que hauria de destinar el moliner per al mesuratge de cada sac que recolliria de la casa dels flequers i amb un altre diner per al pes de la farina resultant.³⁸

Quant a les quantitats exemptes de pesar, en l'albarà de l'arrendament de l'any 1333 es deia que la gestió de *lo pes del gran qui va per molre als molins de la vila de Casteylon, el pes de la farina* se cedia al millor postor pel termini d'un any segons el que deia el privilegi de Pere I, *exceptat que per l migera de gran o de l migera a aval, nuyl hom no sia tengut pagar res per pes, causa aquella migera ho menys no sia posada en lo pes*.³⁹ En la concessió d'aquest l'any 1327 tan sols es parlava de la utilització del mesuratge per part dels habitants de la vila i dels forasters que comercialitzessin amb farina, així que és possible que entre aquests sis anys s'hagués convingut una primera exempció per a les quantitats més petites (1327-1333). Podem suposar, doncs, que es beneficià les classes populars o, en tot cas, les persones que molien petites quantitats de gra regularment, i que es pretenia fiscalitzar especialment comerciants de farina i flequers. Uns anys més tard (1341), en un nou arrendament del pes s'eximiren els forans de la vila (*nuyl om estrany qui molga en los dits molins no sia tengut de pesar lo gran si nos volrà*), potser

38 AHG, Ca 217, 2 d'abril de 1342 (*solo*). D'altra banda, sabem que el 1330 el rei de Mallorca instaurà el mesuratge de la farina a la vila d'Argelers, amb taxes de 2 diners per aimina de blat, 1,5 per aimina de metall i 1 diner per aimines d'ordi, mill i sègol: vegeu CAUCANAS, Sylvie. *Moulines et...*, p. 110.

39 AHG, Ca 154, 2 de gener de 1333.

amb la intenció d'afavorir la mòlta de cereals als casals de molins comtals construïts entre 1331 i 1336. I finalment, l'any 1351 es deia que *tot hom de la vila e parròquia de Casteylò qui trameta als molins per molre haia aquell a pesar, pus que sia de II migeres a amont*, és a dir, s'aplicà una nova exempció, en aquesta ocasió per a les quantitats inferiors a les dues mitgeres.

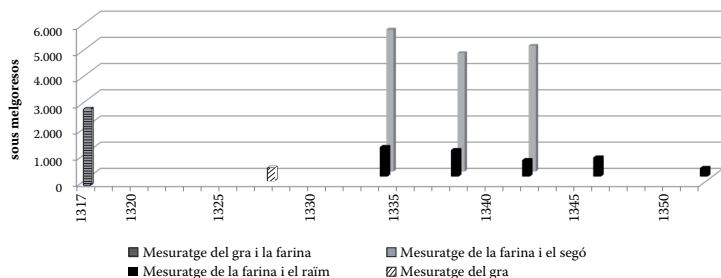

FIGURA 13. Preu dels arrendaments del mesuratge del gra i de la farina de Castello⁴⁰

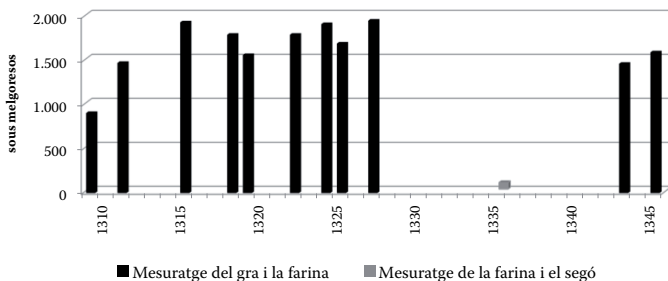

FIGURA 14. Preu dels arrendaments del mesuratge del gra i de la farina de Peralada⁴¹

Aquestes exempcions ens permeten comprendre la progressiva davallada del valor dels arrendaments del pes de la farina entre

40 Vegeu l'apèndix.

41 Vegeu l'apèndix.

els anys 1333 i 1351, en què es passà de 1.100 a 300 sous anuals, com podem observar en la figura 13. La disminució d'ingressos, però, no devia preocupar gaire la casa comtal i la corporació municipal, ja que des de finals del primer terç de la mateixa centúria la universitat de la vila —i subsidiàriament els comtes— ingressava anualment grans quantitats de diners de les noves imposicions municipals del pa i del moldre, les qual gravaven, com veurem tot seguit, el consum de farina per part dels flequers i la resta d'habitants de la vila comtal, respectivament (5.000 sous el 1332, 5.420 el 1351...). Potser per aquesta coincidència en la fiscalització d'un mateix producte, el pes de la farina fou revocat temporalment (quan el 1372 els cònsols en concedien la gestió al castelloní Bartomeu Capó es registrà que feia *longo tempore* que s'havia deixat de dur a terme)⁴² i, tot i que en documentem l'explotació durant alguns anys, el seu valor era gairebé insignificant respecte a les dites imposicions: el 1381, per exemple, el pes de la farina fou arrendat per 240 sous, mentre que el valor de les imposicions del pa, del moldre i del moldre dels jueus fou de gairebé 50.000 sous. No disposem de tantes dades amb relació a la població de Peralada, però també podria ser que la consolidació de la imposició municipal del moldre a partir de mitjan segle hagués comportat la revocació del pes de la farina. Si més no, això és el que suggereix un pregó vescomtal del febrer de 1341 que enuncitava la revocació de les imposicions municipals i la instauració dels mesuratges anteriors.

Ara oiats què us fa hom a-saber: que-l noble vescomte, avén compession del poble de la vila de Peralade per lo temps qui és car e anguxós, releva les emposicions e ajudes acustumades de pagar [...] levaven en la dita vila de Peralade per qualque rahon ho mercaderia; manan sotz pena de XXV libr[as] mal[gurienses], [...] avant, neguna

42 AHG, Ca 345, 27 de febrer de 1372. Més concretament, es deia que els cònsols de la vila i un administrador comtal, atenant que *antiquitus* s'havia instaurat el mesuratge del gra que s'havia de moldre però que aquest havia estat revocat feia temps (*pro longo tempore cessavit ponderari in dicta villa Castilionis dictum granum*), en concedien l'explotació pel termini d'un any a Bartomeu Capó.

*persone no gòs aqueles ajudes pendra ne lavar de neguna persona; encare mane e diu lo dit noble vescomta, sotz la pena damont dita, que-ls pessés e les mesures tornen en continent en aquel estament en què eren ans de les dites ajudes.*⁴³

4.3.2. Les imposicions del pa i del moldre

Les darreres exaccions que s'aplicaren sobre la mòlta de cereals foren les imposicions del pa i del moldre: dues de les contribucions que gravaren el consum i la compravenda de determinats productes —especialment els de primera necessitat— en benefici d'algunes de les corporacions municipals des de finals del primer terç del segle XIV. L'origen de la fiscalitat municipal s'ha de situar anys abans, però fou a partir d'aleshores quan es féu més habitual i tot seguit regular, en gran part per garantir el pagament dels subsidis als respectius senyors. A la segona meitat del segle XIV, una vegada ja s'havia consolidat el deute municipal a nombroses poblacions, les imposicions eren destinades en molts casos al pagament de censos i violaris.⁴⁴

43 AHG, Pe 1510, 10 de febrer de 1341.

44 Tal com hem dit en un punt anterior, alguns dels autors més representatius sobre aquesta qüestió són Manuel Sánchez, Pere Ortí, Max Turull i Jordi Morelló. Pere Ortí ens diu que entre els segles XII i XIV es consolidaren a Barcelona dos conjunts d'impostos indirectes semblants: les lleudes, passatges i mesuratges, d'una banda, i les imposicions municipals, de l'altra. Així com les primeres tenien com a objectiu gravar el comerç de mercaderies dels forasters de la ciutat, les segones es dirigien especialment al consum dels barcelonins, especialment als productes de primera necessitat, tot i que també gravaven els revenedors. Pel que fa a aquestes segones, les trobem documentades des de finals del segle XIII, tot i que es consolidaren a principis del XIV, primer amb el nom de *sises* i després com a *imposicions*. Eren recaptades com un impost temporal per satisfer els donatius al monarca. A partir de 1330 els períodes d'entremig es van escurçar, i a partir de la segona meitat del segle XIV es van fer permanents, per tal d'atendre el deute públic municipal: vegeu ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 397-401. Christian Guilleré ha estudiat el cas de la ciutat de Girona: GUILLERÉ, Christian. *Girona al...*

Són diversos els autors que han fet referència a la importància dels subsidis destinats a finançar les campanyes militars de la Corona a la primera meitat del tres-cents per tal d'entendre el desenvolupament de les impositcions municipals a les viles reials; però també en algunes viles senyorial, com Castelló i Peralada, es va desenvolupar des de ben aviat una fiscalitat municipal destinada a satisfer les demandes pecuniàries dels seus senyors.⁴⁵ En el cas de Castelló, les primeres referències de què disposem són de l'any 1330.⁴⁶ Les informacions són relativament disperses, però el desenvolupament de les impositcions va coincidir en gran part amb els primers anys de govern dels comtes de l'anomenada segona nissaga, els infants Pere i Ramon Berenguer d'Aragó, als quals la historiografia local ha atribuït grans empreses. Del comte Pere I, en destaquem la modificació de les activitats salinera i molinera a la vila de Castelló, amb motiu de les quals va disposar almenys d'un subsidi de la corporació municipal de 15.000 sous per a la construcció del nou rec dels molins fariners.⁴⁷ Ramon Berenguer, per la seva banda, va aconseguir de la mateixa universitat un subsidi de 50.000 sous per a l'edificació d'una nova residència comtal a la vila.⁴⁸

45 En aquest sentit, pel que fa a la mateixa vila de Castelló: vegeu SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. «Fiscalidad y...»; MARTÍ ARAU, Albert. «Endeutament censal i crisi financera en una vila senyorial: Castelló d'Empúries (1381-1393)». Dins SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. *La deuda pública en la Cataluña bajomedieval*. Barcelona: CSIC, 2009; «La formació del sistema fiscal i financer a un municipi senyorial: Castelló d'Empúries (1358-1361)». Dins *II Seminari d'Estudis Medievals d'Hostalric. Ciutats, viles, sagres: els nuclis urbans a la Baixa Edat Mitjana (s. XIII-XV)*. Hostalric: Ajuntament d'Hostalric, 2011.

46 Però ja almenys des de principis del segle XIV la corporació municipal gestionava el cobrament de diversos impostos. L'any 1309 el comte concedia a la universitat la potestat de fer determinades *tallias et collectas* sobre els forans, probablement els que posseïen certes propietats a la vila comtal: AHG, Ca 83, 19 de gener de 1309. A Castelló també es recaptaven, amb el permís dels comtes, passatges per a la reparació dels ponts i camins: AHG, Ca 365, 8 i 21 d'octubre de 1322; AHG, Ca 120, 17 d'abril de 1327.

47 AHG, Ca 154, 17 i 20 de juliol de 1332.

48 GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. «Les residències castellanines dels comtes d'Empúries al segle XIV». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 2011, núm. 42.

Pel que fa a Peralada, les primeres referències sobre les imposicions daten de l'agost de l'any 1329, quan el vescomte concedia a la universitat de la vila la facultat de *ponere, vendere et constituere et mitere collectas sive ajudes* pel període de cinc anys, a partir de la festivitat de Sant Miquel, per gravar la venda de *mercibus, panis, vini, carnalici, olei*, entre altres productes.⁴⁹ Evidentment, la corporació féu ús de la concessió, i unes setmanes més tard els còsols instituïen imposicions sobre la farina, l'oli, el vi i la carn, la gestió de les quals fou cedida en arrendament al millor postor pel període d'un any.⁵⁰ Les imposicions es continuaren aplicant en aquesta vila amb certa regularitat, tot i que almenys els anys 1336 i 1341 els còsols hagueren de fer esmena als arrendataris ja que el bisbe, en primer lloc, i el vescomte, més tard, feren revocar un temps la collecta sense que en sapiguem els motius.⁵¹

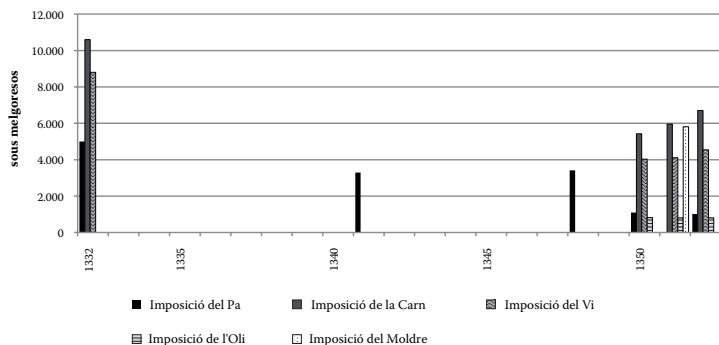

FIGURA 15. Preu dels arrendaments de les imposicions de Castelló⁵²

49 AHG, Pe 1251, 11 d'agost de 1329.

50 AHG, Pe 1251, 4 de setembre de 1329.

51 AHG, Pe 29, 26 de febrer de 1336; AHG, Pe 1510, 10 de febrer de 1341; AHG, Pe 51, 11 de juliol de 1341.

52 Vegeu l'apèndix.

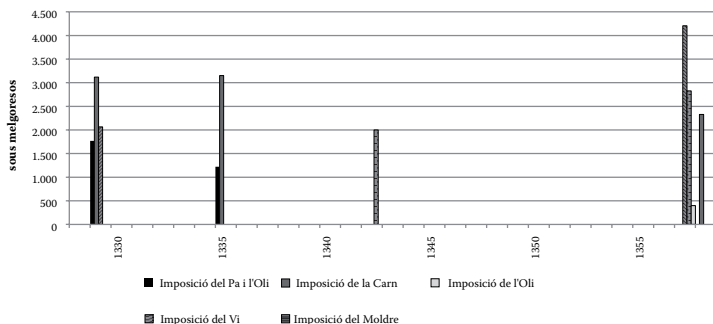

FIGURA 16. Preu dels arrendaments de les imposicions de Peralada⁵³

Les referències a imposicions semblants en altres nuclis del comtat i vescomtat daten ja de la segona meitat del segle XIV, període en el qual Christian Guilleré ens diu que es feren habituals en moltes viles catalanes, entre les quals destaca el cas de Roses.⁵⁴ L'any 1352, per exemple, veiem com un administrador comtal arrendava pel termini d'un any les *imposiciones* del pa i del vi de la població de Fortià.⁵⁵ En tot cas, a les capitals comtal i vescomtal, les imposicions gravaren durant els seus primers anys els productes alimentaris de primera necessitat i de més consum: la carn, la farina o el pa, el vi i l'oli. Sabem que a Castelló es crearen noves imposicions a principis de la segona meitat del segle XIV, però el pes de la càrrega fiscal municipal es dirigia cap a aquests productes (sobretot pa, vi i carn), les taxes dels quals generaven uns ingressos realment elevats. Cal precisar, però, que la fiscalització del consum de farina es va enfocar primerament cap a la que era utilitzada pels flequers, l'anomenada imposició del pa, i més tard també cap a la farina consumida pel conjunt de

53 Vegeu l'apèndix.

54 GUILLERÉ, Christian. *Girona al...*, p. 260.

55 AMCE, Empúries 3755, 19 de maig de 1352. D'altra banda, sabem que entre els anys 1352 i 1355 s'imposà la recaptació d'una imposició en un gran nombre de poblacions del comtat, i almenys en alguns casos sobre el consum de pa, vi i carn, i la mòlta de gra: vegeu EGEA I CODINA, Antoni. «Notícies sobre...», p. 214-229.

la població, la imposició del moldre.⁵⁶ Més concretament, en un primer moment es parlà de l'*aiudam vendicionis grani et farine* (1330), tal com si l'objecte imposable fos tot el gra, encara que no fos molt. Ben aviat, però, els anys 1332, 1341, 1348, 1350 i 1352, la imposició va passar a ser anomenada del pa o les flequeres i, tal com se'ns diu en els arrendaments de 1350 i 1352, gravava la compra de farina o gra per moldre per part de *tota flaquera o altre persona qui past pan per vendre*. Finalment, a partir de 1351, la universitat castellanina aplicà l'*aiuda del molre* i passà a fiscalitzar també el consum de la farina de tota la població.⁵⁷ Durant la segona meitat del segle XIV coexistiren ambdues contribucions i foren gestionades de manera anual per diferents arrendataris: la imposició del pa gravava la farina utilitzada pels flequers i la imposició del moldre feia el mateix amb la farina del conjunt dels habitants. Cal dir encara que la imposició del pa fiscalitzava a la vegada els pans que s'introduïen cuits a la vila comtal des de fora, a excepció del pa adquirit pels clergues, i que de la imposició del moldre n'eren exemptes algunes persones i institucions, amb petites diferències segons els anys. Pel que fa a Peralada, en un primer moment també es fiscalitzà tan sols la

56 A Girona, l'any 1333 els productes sotmesos a les imposicions eren la carn, el vi i la farina (gra); l'any 1341 els productes ja eren molts més, però els de primera necessitat representaven més de la meitat dels ingressos totals: gra, carn, vi, formatge, fruita i oli representaven, per exemple, un 62 % dels ingressos totals de les imposicions; les primeres matèries com ferro, llana, fusta, productes per al tint, lli, cànem i pells representaven prop del 15 %, i els productes acabats, com teixits i pelleteria, el 17 %. El valor anual total de les imposicions de 1341 fou de 61.343 sous, la del gra, 8.160 sous (13,39 %), i la que més, la del vi amb poc més del 35 %: vegeu GUILLERÉ, Christian. *Girona al...*, p. 257. D'altra banda, a la ciutat de Barcelona fins a l'any 1350 existí la imposició de la quartera, la qual gravava la comercialització de cereals. Hi havia una taxa per a l'ordi i una altra per al forment, a més d'una taxa especial —que normalment era el doble— per a les compres de flequers i forners. No es pagava la imposició pels cereals procedents de les terres i rendes dels ciutadans de Barcelona. A partir de l'any 1350 s'instaurà, en canvi, la imposició de la farina, que gravava la mòlta de cereals, el consum de cereals: vegeu ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 538-540.

57 Aquest any es fiscalitzava la mòlta de cereals per part de qualsevol castelloní *a obs de son alberch* i a la vegada es continuà gravant la farina utilitzada pels flequers, en aquest darrer cas amb una taxa el doble d'alta que la de la resta d'habitants, com veurem tot seguit (1351).

farina consumida pels flequers; els anys 1329 i 1335 es parlava de la imposició del pa, la qual s'arrendava juntament amb la de l'Oli. A partir de 1341, però, la imposició fou anomenada del *molra*, i gràcies als registres d'alguns dels seus arrendaments sabem que des de llavors eren subjectes a pagament tant els flequers com els particulars, tot i que no en la mateixa mesura.

Quant a les taxes, fixem-nos en primer lloc en quin era el preu de la imposició del pa, és a dir, el que havien de pagar els flequers per la farina que adquirien pel seu negoci. Les dades de què disposem són relativament minses, però sembla que tant a Castelló com a Peralada la seva contribució fou, durant una bona part del segle XIV, de quatre diners per cada mitgera de blat i de dos diners per cada mitgera d'ordi o altres grans. Ens pot sorprendre l'espectacular pujada de les taxes a la vila comtal l'any 1387 (12 diners per mitgera de blat i 6 diners per l'ordi i altres cereals), tot i que aquest augment fou més progressiu del que pot semblar en un primer moment: la qüestió és que almenys entre els anys 1359 i 1374 els flequers i altres castellanins que pastaven pa per vendre no tan sols van haver de pagar la imposició del pa, sinó que també pagaren la imposició del moldre.⁵⁸

Amb relació a les taxes de la imposició del moldre, les primeres dades de què disposem són de Castelló (1351), la primera ocasió en què documentem del cert que s'aplicà —a banda d'exempcions— al conjunt de la població. Llavors, la taxa era de dos diners per mitgera de blat i un diner per mitgera d'ordi i altres grans, és a dir, la meitat que la quantitat aplicada als flequers l'any anterior. Ben aviat, però, la contribució augmentà (1360-1361) i es triplicà (1371-1387), marcant una escalada semblant a la documentada

58 En primer lloc, això és el que es pot deduir dels contractes dels arrendaments de la imposició del moldre: de 1359 a 1361 es deia que havia de ser pagada per tots els habitants, *axí ben flaquer con altres persones*, tant si la farina era *per sa despesa o per vendra*; de 1371 a 1374 la pagava tot habitant que molgués gra *per qualque rahó*. D'altra banda, això és el més lògic, ja que de no ser així els flequers haurien pagat entre els anys 1359 i 1374 una taxa més baixa que la resta de la població; i cal tenir en compte que el més habitual a les terres catalanes era fer-los pagar el doble, com a Castelló mateix l'any 1351.

a la ciutat de Barcelona en el mateix període.⁵⁹ D'acord amb el preu dels cereals, això suposaria una fiscalització aproximada del 3 al 6 % a mitjan segle XIV i del 8 al 10 % al darrer terç de la mateixa centúria.⁶⁰ Tal com suposa Manuel Sánchez, podria ser que la contribució de 1381 hagués pujat excepcionalment fins als dotze diners per mitgera de blat i sis diners per l'ordi —de fet, l'arrendament de la imposició del moldre fou molt elevat aquell any—; pujada que hauria augmentat la contribució fins al 20 % del preu més habitual del gra a finals de la centúria.⁶¹ Sobre la vila de Peralada, només disposem de dades dels anys 1357 i 1358, quan les taxes eren de tres diners per mitgera de blat i de dos diners per mitgera d'ordi. En aquest cas, però, el fet realment significatiu és que es fes constar el preu per cada quartera dels mateixos cereals (tot just la meitat que per cada mitgera), la qual cosa sembla indicar que una part prou important de la població podia realitzar la mòlta de petites quantitats de manera habitual.

Pel que fa al cobrament de les imposicions, les dades de què disposem ens suggereixen que els respectius arrendataris de la seva gestió disposaven en primer lloc d'una taula a la qual s'havien de dirigir els interessats, abans de trametre el gra al molí, per declarar les quantitats que volien moldre. En l'arrendament de la imposició del moldre de Castelló l'any 1351 es deia, per exemple, que *tot habitador de la dita vila qui portarà o trametrà gran a molre, que sia tengut de denunciar lo dit gra, ans que-l trametrà al molín, al comprador o a la taula qui en açò serà deputada*. A la vila de Peralada, un pregó de 1341 insistia en aquesta mateixa qüestió i, a més, en el fet de liquidar-les als arrendataris en el termini de quinze dies, sota pena de dos sous en cadascun dels casos.

59 ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 539. El 1350 la taxa era de tres diners per quartera de forment, dos pel mestall i el sègol i un per l'ordi i el mill, entre d'altres, mentre que el 1357 ja era de dotze, vuit i sis diners per quartera, respectivament: entre un 6 i un 8 % del preu del cereal en el darrer cas.

60 Vegeu l'apèndix. A Girona, Guilleré diu que era de l'1,66 % el 1333: vegeu GUILLERÉ, Christian. *Girona al...*, p. 257. L'autor parla del 0,0833 %, però amb les dades que aporta és 1,66 %.

61 SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. «Fiscalidad y...», p. 316-317. Però hem de considerar, és clar, que el preu del gra fos més car aquell any.

*Ara hoiatz què us fa hom ha saber manament fa la cort: a tot hom e a tota fembra de la vila de Peralada qui molga ho fassa molra negun esplet, que ho aien d'enunciar ans que hisqua de fora-l portal a-n es Marich Carbonel ho en Francesch Serer ho en Barthomeu Torent, sotz pena de II solidos malgurienses; que dins XV dies ho aien pagatz los dits de la dita ajuda als ditz ajudadors sotz pena de II solidos sens tota merçè; e qui l-acuserà que n-aiia son ters.*⁶²

El que no sabem és on estaven instal·lades aquestes taules, així com on i quin tipus de comprovacions es duïen a terme sobre el volum dels cereals tramesos als molins i la farina resultant. Les tabes dels arrendaments només especificaven el pagament per cada mitgera o quartera de gra, així que el que era realment imprescindible era realitzar el mesuratge del gra per comprovar que les quantitats fossin les correctes. Pel que fa a la vila comtal, una possibilitat és que la comprovació es dugués a terme a la plaça del Gra, al puig del Mercadal, on hi havia el mercat dels cereals i les mesures corresponents. Desconeixem si es podia realitzar alguna comprovació posterior, és a dir, de la farina resultant, com sí que es feia en el cas del pes de la farina. De fet, a Castelló —i potser també a Peralada— aquest darrer mesuratge es deixà de dur a terme alguns anys, i podria ser que els gestors de les imposicions de la farina n'haguessin realitzat les comprovacions i aprofitat la infraestructura.⁶³

Els arrendataris solien ser mercaders o menestrals i, en el cas castelloní, no hi falten els jueus que també documentem en la gestió del mesuratge dels grans i la farina. Potser en ocasions ells mateixos realitzaven algunes de les feines, tot i

62 AHG, Pe 1510, 22 de juny de 1341.

63 Sobre la ciutat de Barcelona, Pere Ortí diu que el cobrament de les imposicions es realitzava al mateix indret on es duïa a terme la fiscalització d'aquesta activitat per part dels senyors, és a dir, on es feia el mesuratge de la farina. Aquest autor ens diu que la infraestructura per recaptar lleudes i mesuratges fou l'única existent a la ciutat de Barcelona fins al segle xv: ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 492.

que també hem vist algun cas en què contractaven persones per recaptar les taxes; no seria estrany que aquestes persones realitzessin algunes feines de vigilància.⁶⁴ No sabem fins a quin punt hi podia haver frau, però els mateixos arrendaments o d'altres decrets deixaven ben clar quina era la penalització: 50 sous a la vila comtal l'any 1351. Tant els delators com els arrendataris percebrien una part de la multa, així que els possibles infractors havien de ser prudents en cas de voler esquivar la taxa.

4.4. EL DELME DELS MOLINS

Finalment, per cloure aquest capítol, no podem oblidar fer esment del delme, el darrer impost que va gravar la mòlta de cereals i les altres activitats que es dugueren a terme als molins empordanesos. És clar que en aquesta ocasió, però, la fiscalització no anà dirigida directament al consum de farina o d'altres productes, sinó als beneficis dels propietaris de les instal·lacions, fossin quins fossin els usos d'aquestes. Hem de suposar que el percentatge a tributar era d'una desena part dels ingressos dels molins o bé dels beneficis que generaven, tot i que, com veurem a continuació, no estem del tot segurs que la seva percepció fos gaire habitual a l'Empordà en el període estudiat.⁶⁵

En primer lloc, cal tenir en compte que, enmig de la documentació consultada, tan sols hem trobat unes poques

64 L'any 1345 Pere Aiem, de Peralada, contractava un habitant de la mateixa vila pel termini d'un any per servir-lo *ad perquirendum et congregandum omnes et singulas aiudes sive impositions* que havia arrendat: AHG, Pe 47, 10 d'octubre de 1345.

65 La legislació canònica de l'Occident cristià solia distingir entre tres tipus de delmes: els predials, que es pagaven per tots els productes que creixien del sòl i dels quals s'obtenien collites anuals; els mixtos, que es cobraven dels productes obtinguts a partir de l'alimentació amb fruits del sòl; i els delmes personals, generats a partir dels beneficis del comerç, la indústria, els salaris i els préstecs: vegeu MALLORQUÍ, Elvis. *El Llibre Verd del bisbe de Girona (1362-1371). El delme i l'estructura feudal de la diòcesi de Girona al segle XIV*. Girona: Diputació de Girona, 2011, p. 106.

referències a l'aplicació d'aquesta exacció: als molins de Santa Maria i de la Garriga, a les parròquies de Castelló i del Far, respectivament. En segon lloc, observem que en el registre dels delmes de la diòcesi de Girona que el bisbe encarregà de realitzar a mitjan segle XIV (1361-1372), tan sols es feia referència al delme que pagaven els molins a Roses i Argelaguer.⁶⁶ És clar que, tal com ens diu Mallorquí, podria ser que en realitat tan sols hi constessin algunes de les dades del delme del bisbat i, per tant, el delme dels molins fos més habitual.⁶⁷ El mateix autor es fa ressò, de fet, del delme que pagaven els molins reials de Girona almenys a principis del segle XIII.⁶⁸

Fixem-nos una altra vegada en el comtat d'Empúries i, especialment, en les dades referents al delme que es percebia sobre els esmentats molins de Santa Maria i de la Garriga. En el

66 MALLORQUÍ, Elvis. *El Llibre...*

67 Diu Mallorquí que sobre el bisbat de Girona, tenim molt poques dades dels delmes personals, perquè el Llibre Verd, malauradament, recull els delmes obtinguts de l'agricultura i, en menor mesura, els de la ramaderia i de la pesca. En el recull que va ordenar el bisbe de Girona a mitjan segle XIV tan sols hi constava que tributessin delme ben poques activitats a banda dels agropecuaris: els molins de Roses i Argelaguer (prop de Besalú), i la fabricació d'olles a Vilarnadal. Amb relació al registre ordenat pel bisbe entre 1362 i 1371, l'autor es pregunta el perquè de la manca de referències als delmes personals. Una possible explicació seria la intencionalitat del volum, que seria taxar les parts dels delmes dels laics per obtenir-ne el llúisme en cas de transacció. Potser per això, al bisbe no li interessava enregistrar els delmes escadussers, poc fiables i, sobretot, els de difícil captació i quantificació. La segona hipòtesi és que, tal com es detecta a Anglaterra, els delmes personals eren més importants —i es documenten més sovint— a les ciutats, on els rectors rebien poca cosa dels delmes de les terres i dels animals i, per tant, s'havien d'esforçar per recollir-ne de les activitats artesanals, comercials i intel·lectuals que s'hi desenvolupaven. En aquest sentit, les poques informacions sobre els delmes de la ciutat de Girona i de bona part de les principals viles amb mercat de les terres gironines contribueixen a amagar encara més les possibles evidències sobre alguns dels diversos delmes personals.

68 MALLORQUÍ, Elvis. *Parròquia i...*, p. 228. L'autor cita CANAL I ROQUET Josep; CANAL, Eduard; NOLLA, Josep M.; SAGRERA I ARADILLA, Jordi. «Història urbana de Girona. El monar reial del Mercadal a Girona». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 1995, núm. 35.

primer dels casos, sabem que pels volts de l'any 1303 Gilabert de Cruïlles, canonge de la seu de Girona i paborde de Castelló, exigia al monestir de Santa Maria de Roses el cobrament del delme del molí que el cenobi posseïa a les ribes de la Muga, prop de la vila comtal. El monestir no estava disposat a satisfer les demandes, i el mes de maig d'aquell any l'abat Otger atorgava procura a dos clergues per acudir a la cúria pontifícia per tal de recórrer la sentència episcopal.⁶⁹ Unes setmanes més tard, el mateix abat enviava un nou procurador davant de l'oficial episcopal Ponç Albert per tractar aparentment sobre el mateix afer, tot excusant la seva absència per malaltia.⁷⁰ No tenim cap més dada sobre aquesta qüestió, però resulta suggerent que tot just uns mesos més tard els propietaris de dos molins castellanins més (d'en Jutge i d'en Llobet) enviessin un procurador davant del mateix Albert per tal d'excusar la seva no compareixença a una cita promoguda a instància de Gilabert de Cruïlles.⁷¹ Hauria exigit el canonge la percepció del delme sobre aquestes dues instal·lacions o bé sobre el total dels molins castellanins? Distingien aquestes instal·lacions una part dels seus ingressos en concepte de delme? Almenys en el cas del molí de Santa Maria, el monestir rosinc i la seu de Girona haurien arribat a un acord, ja que entre els anys 1313 i 1316 un dels béns de la pabordia de Castelló eren 35 sous que rebia anualment sobre aquest molí amb motiu del pagament

69 Més concretament, els procuradors havien d'acudir a la cúria el mes de maig. L'abat Otger del monestir de Santa Maria de Roses atorgava procura a dos clergues per tal d'acudir a la cúria pontifícia per recórrer la sentència de l'oficial del bisbe de Girona *super decima quam petiit coram dicto officiali de quibusdam molendinis que nos et dictum monasterium habemus in parrochia Sancte Marie Castilianis*: AHG, Ca 2100, full, 19 de maig de 1303.

70 AHG, Ca 2100, 30 de juliol de 1303.

71 El 5 de maig de l'any 1304 Ramon Jutge, propietari del molí d'en Jutge, i Ramona, dona de Bernardí de Palau, propietària d'una de les dues meitats del molí d'en Llobet, feien procurador a Berenguer de Pau, arxidiaca d'Empúries, per tal de comparèixer davant de l'oficial episcopal Ponç Albert *ad purgandum contumaciam* per una citació que els havia fet a instància de Gilabert de Cruïlles: AHG, Ca 77, 5 de maig de 1304.

del delme (*ratione decime fructuum, lucri et reddituum molendinorum suorum que habet in parrochia Castilionis*).⁷²

Pel que fa al molí de la Garriga (Far), veiem que en el seu arrendament l'any 1341 es registrava que el molí pagava al paborde de Fortià (Sant Pere de Rodes) *octo migerias ordeí ad mensuram censualem ratione decime quem recipit in dicto molendino*. En un primer moment, però, l'escrivà havia anotat *ratione census*, tot i que va rectificar i va anotar *decime*. En la venda, el 1331, d'una de les dues meitats del molí es parlava de pagar un cens de quatre mitgeres d'ordi a la pabordia del Far *pro decima annui pro censu*.⁷³ Hauria commutat el monestir de Sant Pere de Rodes, que posseïa el domini directe del molí, la percepció del delme pel cens de vuit mitgeres? Lamentablement, amb aquesta pregunta acaben les dades de què disposem sobre la percepció del delme als molins empordanesos estudiats.⁷⁴

72 El 7 de desembre de l'any 1316 Ramon Malars, arrendatari entre l'1 de juny de 1313 i el 31 de maig de 1316 dels delmes i béns de la pabordia de Castelló, ocupada llavors per Pere de Rocabertí, reconeixia haver rebut cada any de l'abat Dalmau de Santa Maria de Roses els 35 sous que el monestir havia de pagar *ratione decime fructuum, lucri et reddituum molendinorum suorum que habet in parrochia Castilionis anno quolibet dictorum III annorum dicte prepositure*: AHG, Ca 80, 7 de desembre de 1316. D'altra banda, sembla que Gilabert de Cruïlles, en disputa amb el monestir de Sant Pere de Rodes, també reclamava el delme sobre algunes terres a Fortià. Sabem que pels volts de l'any 1305 l'abat de Sant Pere de Rodes i Gilabert de Cruïlles acudiren a Ramon de Flaçà i Bartomeu Brudell, *clericis iurisperitis* de l'església de Castelló per tal de resoldre una controvèrsia entre el monestir i Gilabert, paborde de Castelló, *ratione finium sive limitum et decimarum et primiciarum parrochiarum Castilionis et de Furtiano et de Rivismortuís devidendorum et terminandorum*: AHG, Ca 79, 25 d'agost de 1305. El dia 5 de setembre del mateix any Ramon de Romanyà, cambrer de Sant Pere, i Ramon de Seixà, paborde de Fortià, feren llegir a Ramon de Puig, sagristà menor de Castelló, i davant altres homes de Castelló congregats a l'església per escoltar missa, el següent text: *En Ramon, clergue, a vos e a tots los senyors qui aysi són, de part del prior e del convent del nostre monestir, vuy dir e ensenyar alsunes paraules: lo official del senyor bisbe e vos per manament dels agreuiats, lo convent del nostre monestir per rahó del amonestament que vos avetz fet a tots aquels persones qui an terres en lo prat de Fortian o en autre loc qui an acostumat de dar lo deume al paborde de Fortian, que-l donen d'aquí avant al paborde d-esta gleya*: AHG, Ca 79, 5 de setembre de 1305.

73 AHG, Ca 149, 19 de març de 1331.

74 Com arreu de la diòcesi de Girona, una part important dels delmes estava en mans de laics: vegeu MALLORQUÍ, Elvis. *El Llibre...*

CONCLUSIONS

Una vegada analitzades un gran nombre de qüestions sobre els molins empordanesos existents a finals del segle XIII i primera meitat del XIV, és el moment de sintetitzar les dades de què disposem, i ens referim ara a les característiques de les instal·lacions i a les seves infraestructures. Destaquem en primer lloc i d'una manera especial el gran nombre de molins documentats: per exemple, ja una quarantena a la rodalia més immediata de les viles de Castelló i Peralada, prenent un radi d'uns vuit quilòmetres des d'ambdues. Tenim menys dades, en canvi, de les instal·lacions de les zones perifèriques del comtat i vescomtat, tot i que el seu nombre era, sens dubte, també elevat, força més del que ens indica el mapa elaborat. Hauríem de parlar, doncs, d'una xifra propera als dos-cents o tres-cents molins, si no més, la qual cosa és una prova de la gran rellevància de la molinaria en la societat empordanesa i catalana medieval.

És sorprenent l'acumulació de molins a les ribes dels rius Muga i Fluvià, especialment abans de la modificació promoguda pel comte Pere I (1331-1336), la qual comportà el desmantellament de les deu instal·lacions situades fins aleshores als marges de la Muga, entre els termes de la vila comtal i Vilanova. Sabem també —tot i que avui en dia ens pot resultar estrany— que un gran nombre dels molins de la plana disposaven de captació pròpia i amb prou feines s'apartaven uns metres del llit dels rius gràcies a l'existència de petites canalitzacions. Tan propers eren els uns als altres que en ocasions l'excessiva alçària de la resclosa d'una d'aquestes instal·lacions podia provocar certs problemes de funcionament al molí anterior, riu amunt. Recordem, per exemple, el conflicte en el qual es trobaven immersos l'any 1328

els gestors i propietaris dels molins castellanins de la Coromina, l'Hospital i en Mercadal, com a conseqüència dels problemes ocasionats per l'excessiva alçària de les respectives rescloses. Poc temps abans, els propietaris del molí de Cabanyó, a les ribes del Fluvià, també s'havien vist obligats a *remoure lo dit molín e construir de nou en altre loch mes amont* pel fet que la nova construcció riu avall d'un molí a Valveralla en dificultava el funcionament.

D'acord amb les singularitats dels rius mediterranis, l'edificació de molins a les ribes d'aquests posava les instal·lacions en perill en moments de grans avingudes, així que hem de considerar la fragmentació jurisdiccional a la zona del Fluvià per entendre l'absència de canalitzacions importants derivades d'aquest riu durant el període estudiat. Més difícil és poder comprendre per què els comtes no promogueren fins a l'any 1331 la construcció d'una gran séquia que possibilités enretirar els molins de la vila comtal de les ribes de la Muga i apropar-los al nucli emmurallat, on sens dubte estaven més segurs de les inundacions i, en certa mesura, també d'episodis bèl·lics. Abans de la construcció de les noves séquies dels molins fariners i bataners comtals de Castelló, les grans séquies del comtat i vescomtat eren els recs de Cabanes, Alguema i Verges, els quals abastien un gran nombre d'instal·lacions. Les canalitzacions també eren utilitzades per irrigar terres, especialment les zones d'horta properes als nuclis de població, tot i que aquestes activitats s'havien de dur a terme sense minvar la finalitat prioritària de les séquies: la molinaria.

Quant a les característiques dels molins, la documentació suggereix unes edificacions més aviat modestes; res a veure amb uns grans edificis on residien els moliners amb les seves famílies, a vegades fortificats, que han suposat alguns historiadors. La gran majoria, si no totes les instal·lacions molineres empordaneses baixmedievales, disposaven d'edificis senzills, amb les estances per dur a terme les activitats corresponents i poca cosa més. És clar que els moliners hi podien pernoctar en determinades ocasions, però sempre en funció de la feina. Amb relació als molins de les ribes de la Muga i del Fluvià el perill de destrucció era present; devien ser considerats perillosos per ser habitats durant tot l'any. Sabem que molts dels moliners de Castelló i

Peralada, la majoria dels quals canviaven amb freqüència de lloc de treball, eren propietaris de cases en aquestes dues poblacions.

La documentació ens aporta més dades sobre el nombre i les característiques dels aparells encabits en cadascun dels molins, entenent un aparell com el giny format per uns elements motrius (rodes, rodets, etc.), d'una banda, i un conjunt de dues moles (inferior i superior), de l'altra. Un aparell fariner accionat per una roda vertical podia moure més d'un conjunt de moles, però no tenim constància de la seva existència en terres empordaneses en el període estudiat. Els ginys bataners, per la seva banda, podien impulsar diversos batans. Dit això, veiem que la majoria dels molins disposaven de més d'un aparell, habitualment dos. És el que deduïm d'alguns documents que així ho especificaven i, a la vegada, del fet que cadascun dels molins apareix citat habitualment en plural: *molendina*, en al·lusió als aparells que contenia. Ni tan sols els tres casals de molins fariners comtals construïts pel comte Pere I a Castelló entre els anys 1331 i 1336 contenien un nombre gaire gran de ginys: tres cadascun. A les zones muntanyoses, i amb la població dispersa, en canvi, predominaven els molins d'un sol aparell.

Pel que fa a les seves característiques, podem destacar en primer lloc la presència majoritària del tipus anomenat de roda vertical en bona part de la plana. I diem destacar perquè fins al moment la historiografia catalana ha insistit en un clar predomini arreu del país dels aparells de roda o rodet horitzontal, amb el supòsit d'una instal·lació més econòmica i de la seva millor adaptabilitat a les zones amb pocs recursos hídrics. En cas que l'ús d'un molí fos la mòlta de cereals, els aparells de roda vertical integraven un altre element giratori o engranatge que convertia el primer moviment de la roda en el moviment giratori horitzontal que s'havia de transmetre a les moles per poder moldre. Era un sistema més complex i més costós que el de rodet horitzontal, però que permetia aconseguir més potència motriu i, en el cas d'incorporar més d'un engranatge, accionar més d'un conjunt de moles. Si el giny era per batanar teixits, ni tan sols feia falta aquest engranatge, ja que les seves masses es podien accionar, per exemple, amb un mecanisme d'arbre de llesves a partir de la mateixa biga que sostenia la roda.

A les ribes dels principals cursos empordanesos, amb un cabal suficient i una manca de desnivell del terreny, els aparells de roda vertical amb propulsió inferior eren sens dubte la millor alternativa. De fet, ben difícil —per no dir impossible— hauria estat aconseguir per a tots els molins el salt o desnivell del qual es feia ús per impulsar els aparells de rodet. En aquest cas, no era tan important disposar d'una aportació continuada d'aigua (els molins d'aquest tipus disposaven normalment d'una bassa per acumular-ne la màxima quantitat possible), però sí d'un cert desnivell que permetés augmentar la pressió del raig d'aigua que es projectava sobre el rodet. Per això, la roda horitzontal era utilitzada als indrets amb uns recursos hídrics limitats, com per exemple el litoral nord del comtat.

Un darrer element a tenir en compte amb relació als molins fariners són les moles, tot i que poca cosa en podem dir a banda de la procedència. Sense menystenir la possible existència d'algunes moleres que ens suggereix la toponímia, el gran centre productor empordanès fou, almenys des de mitjan segle XIV, la molera o les moleres de Peratallada i Canapost. Si més no, sabem que gairebé la totalitat de les moles utilitzades als nous molins fariners comtals de Castelló fins a principis del segle XV procedien d'aquest indret, la utilització de les moles del qual hem documentat també en altres poblacions del comtat i vescomtat. Més anecdòtic sembla el fet que les primeres dotze moles dels molins castellanins de Dalt i del Mig fossin de la molera barcelonina de Montjuïc (1331).

Ens hem referit també als usos dels molins: en la majoria dels casos, exclusivament la mòlta de cereals. En una ocasió hem documentat una instal·lació en la qual es podia moldre roja, un producte tintori (1360), però la resta de referències ens assabenten del batanatge de teixits. En aquest cas, es tractava habitualment d'uns molins que, almenys des de finals del segle XIII i primers anys del XIV, incorporaren un aparell fariner i un altre de bataner, i que tendiren a situar-se a la rodalia de Castelló i Peralada. Bona part dels teixits empordanesos eren elaborats en aquests dos nuclis, però gairebé totes les instal·lacions del terme d'aquests foren destinades a la producció de farina, activitat amb una gran demanda i presumiblement més lucrativa. Cal tenir

present que els molins castellanins i peraladencs s'abastien de l'aigua de la Muga, un dels pocs cursos de l'Empordà amb un cabal relativament important i regular, i que per aquest motiu eren importants per assegurar la mòlta de cereals a la meitat nord del comtat. Fins al moment de la construcció del molí bataner comtal de Castelló (1332), els molins d'aquesta vila i de Peralada tan sols incorporaren aparells bataners en uns pocs casos i de manera molt esporàdica. Els molins de la rodalia, en canvi, a Fortià, Vila-sacra i el Far, entre d'altres, podien destinar un dels aparells al batanatge, tot assegurant, amb l'altre, la mòlta de cereals de la seva clientela potencial. Sembla que en certes poblacions algunes de les instal·lacions s'especialitzaren en les tasques de batanar, com a la vila de Sant Llorenç de la Muga.

Cal tenir presents les diferències entre les diverses instal·lacions. Alguns molins, com els molins fariners instal·lats al terme de la vila comtal —primer a les ribes de la Muga i posteriorment en una séquia que se'n derivava—, disposaven de l'aigua necessària per accionar amb suficiència i durant tots els mesos de l'any els seus aparells hidràulics. Evidentment, en períodes de sequera el ritme de treball potser no era tan alt, però el seu volum de producció devia ser realment gran, i els seus beneficis els convertien en una important font de riquesa. D'una manera semblant podríem parlar dels molins propers a la mateixa vila comtal i a Peralada. A l'extrem oposat hi trobaríem, en canvi, els molins del cap de Creus i del litoral nord del comtat: amb una clientela potencial molt més reduïda i uns escassos recursos hídrics que tan sols els permetien moldre estacionalment o, en tot cas, amb un aprofitament de l'aigua ben diferent del de les instal·lacions de la plana. De fet, sembla que els molins d'aquests indrets eren en ocasions una més de les propietats d'un mas o d'uns pagesos que completaven així els beneficis de la terra i la ramaderia amb la mòlta dels cereals dels habitants dels seus voltants. No volem fer una divisió estricta dels molins en dos o més grups; la realitat era sens dubte molt més complexa, però hem de ser conscients de les grans diferències que des de múltiples punts de vista separaven les instal·lacions dels tipus esmentats, així com del fet que la documentació emprada no ens ha permès incidir en les instal·lacions més modestes, dels indrets més muntanyosos i amb una població menys concentrada.

Pel que fa a la propietat de les instal·lacions, podem afirmar que el domini directe de gairebé la totalitat dels molins estava en mans dels grups privilegiats de la societat: noblesa i institucions religioses. De fet, com a senyors jurisdiccionals, gaudien del monopoli de la seva construcció. No tots els indrets de l'Empordà disposaven dels recursos hídrics adients per a construir-hi instal·lacions molineres hidràuliques, i per això en ocasions els uns i els altres es concediren tal facultat —especialment els primers als segons. Un dels exemples més significatius és el dels molins que, per concessió dels comtes i vescomtes, posseïen en franc alou els monestirs de Santa Maria de Vilabertran, Sant Pere de Rodes i Santa Maria de Roses, i les comandes templera i hospitalera de Castelló i Avinyonet de Puigventós al darrer tram de la Muga. També gaudiren d'aquest privilegi els Pau i els Palau, senyors de les viles homònimes.

Una altra cosa era la propietat útil de les instal·lacions, i és aquí on de manera general observem unes diferències notables entre els molins de la plana, sobretot els propers als principals nuclis de poblament, d'una banda, i els de les zones muntanyoses i amb una població menys concentrada, de l'altra. Pel que fa als primers, molts dels propietaris útils eren els mateixos senyors directes d'aquests. Estem parlant d'unes instal·lacions amb un alt nivell de producció i, conseqüentment, d'ingressos, i per això molts dels senyors preferiren conservar-ne tots els drets i dur-hi a terme una gestió més o menys directa, bé amb arrendaments de curta durada al millor postor, bé amb el nomenament d'administradors o moliners encarregats de la seva explotació. Tan alts eren els guanys resultants d'aquests molins que en les ocasions en què la seva plena propietat no estava en mans d'una mateixa persona o institució, els establerts foren alguns dels llinatges més importants de la zona: els Sarraí, Trilla, Alquer, Mata, Vilamalla i Fortià, entre d'altres, tots ells beneficiats per comtes, vescomtes i institucions religioses, segons els casos.

Encara a la part central de la plana, no falten tampoc els casos de famílies benestants i en clar ascens econòmic i social que accediren al domini útil d'alguns molins: batlles senyorials, elits vilatanes, juristes, etc. Si bé aconseguissin aquests drets beneficiats pels seus senyors, per compra o altres vies, els ingressos que en devien treure eren destacats i —tant o més important

encara— probablement bastant estables, a excepció de situacions extraordinàries. Fixem-nos en la família castellanina dels Llosa, provinents de Besalú i establerts al molí d'en Mercadal pel prior de Sant Tomàs de Fluvià pels volts de l'any 1301. Llavors eren els únics propietaris d'un molí castellaní de condició no noble, però ben aviat entroncaren amb una família notable mitjançant el casament d'una de les filles de Bernat Llosa amb Ramon d'Empúries, nebot i cosí, respectivament, dels dos darrers comtes de l'anomenada primera nissaga comtal: Ponç Hug IV i Malgaulí. En alguns casos la propietat adquirida tan sols era una part d'un molí (la meitat del molí de la Garriga en mans del majordom comtal Bernat Marquès, o la quarta part del molí de Valveralla en mans de Pere Pedrer, que fou mestre d'obres de l'església parroquial de Castelló, per exemple), però sembla que la possessió dels drets d'explotació de molts dels molins baixmedievals de la plana empordanesa era vista pels coetanis com un bon patrimoni i, fins a cert punt, també com un element d'estatus.

D'altra banda, a les zones amb una població més concentrada i, més encara, a les zones que disposaven de pocs recursos hídrics, és a dir, als indrets on els ingressos de la molinaria no eren potencialment tan destacats, els senyors optaren de manera general per establir els molins o permetre'n la construcció a canvi d'una part estipulada dels seus ingressos, tot desentenant-se de la seva gestió. Per a molts indrets de la geografia empordanesa són vàlides les paraules d'Elvis Mallorquí quan diu que *la iniciativa de la construcció dels molins, en moltes parts de les terres gironines, corresponia essencialment als pagesos, mentre que els senyors es limitaven a concedir la llicència i a rebre unes prestacions fixes o proporcionals i els lluïsmes sobre les transaccions*. És precisament en aquests indrets més allunyats de les capitals comtal i vescomtal i d'altres nuclis relativament importants on documentem la tinença dels molins en règim de copropietat. Les dades de què disposem, però, són poques i no ens permeten conèixer gaire res dels seus propietaris; suposem que aquests podien ser: uns pagesos que, a banda del treball del camp, es dedicaven a la mòlta de cereals dels masos i pobles dels voltants o bé uns moliners que complementaven els seus ingressos amb l'explotació d'unes peces de terra o d'un ramat, entre d'altres. Certament, la realitat

devia ser prou variada, fins i tot amb casos semblants als molins dels nuclis importants. Una altra vegada pel que fa als molins de la plana, l'establiment del domini útil d'un molí a un moliner era un fet excepcional; més habituals eren les concessions —a perpetuïtat, vitalíciament o temporals— de la seva molinaria, és a dir, del càrrec de moliner, amb els ingressos corresponents.

La gran majoria de les informacions de què disposem es refereixen a qüestions sobre la gestió de les instal·lacions. Almenys pel que fa als molins de la zona central de la plana empordanesa, sobretot els més vinculats a les viles de Castelló i Peralada, coneixem en bona mesura quins foren els mecanismes i contractes utilitzats pels seus propietaris per tal de procedir a la seva explotació. La realitat era sovint ben variada, però creiem haver constatat l'existència d'uns models de gestió ben definits, així com la seva evolució durant el període estudiat. En aquest punt, ben poca cosa tenim a dir sobre els molins més modestos o associats a masos, els quals de ben segur eren gestionats sovint pels seus propietaris útils.

Quant als molins importants de la plana, hem documentat en primer lloc els anomenats contractes de molinaria, besolfa i mestratge, que consistiren en la delegació —perpètua, vitalícia o temporal— dels càrrecs de moliner, besolfer i encarregat del manteniment, respectivament; a canvi, és clar, d'una part estipulada dels ingressos d'aquests. Es tractava d'uns contractes destinats a dotar les instal·lacions d'un personal el més estable possible, i els primers exemples localitzats són datats ja a la primera meitat del segle XIII. En el cas de la molinaria, la seva concessió podia comportar, a més, la delegació de l'administració dels ingressos i de les despeses dels molins, i en aquest cas els seus gestors havien de retre comptes amb els propietaris de manera més o menys recurrent. Els mestres, per la seva banda, havien de participar en les obres de manteniment, i els besolfers —càrrec documentat darrerament, i per primera vegada amb relació als molins empordanesos— eren els encarregats de les feines auxiliars de la mòlta, entre les quals hi havia el tragí del gra i el tractament del segó. Cal tenir en compte també que als molins més modestos la molinaria i la besolfa podien ser concedides a un mateix moliner, així com que els mestres —que tan sols havien de presentar-se als molins quan eren requerits

per alguna feina— podien ser els tinents del mestratge de dues o més instal·lacions. Sabem, encara, que durant el període estudiat la utilització d'aquests tres contractes minvà com a conseqüència de la generalització d'altres mecanismes de gestió dels molins.

El principal motiu de la minva dels contractes de molinaria, besolfa i mestratge sembla que fou la generalització dels arrendaments al millor postor i per períodes curts de temps, com a mecanisme utilitzat pels propietaris útils dels molins per gestionar-ne l'explotació. Els primers exemples d'aquests arrendaments són ja de mitjan segle XIII, quan els esmentats contractes eren habituals; però la seva utilització recurrent des de finals de la mateixa centúria i durant els primers anys del segle XIV va provocar el canvi esmentat. Certament, però, la realitat era més complexa. En primer lloc, sabem que en algunes ocasions convisqueren els contractes de molinaria, besolfa i mestratge amb els arrendaments. D'altra banda, alguns molins comptaren amb administradors, tot i l'existència dels anteriors contractes. Especialment representativa és en aquest sentit la figura del batlle dels molins fariners castellanins construïts entre 1331 i 1336 pel comte Pere I. Encara que aquests comptaven amb moliners i traginers que en gestionaven l'explotació i potser fins i tot una primera comptabilitat, l'encarregat de comptar els ingressos i les despeses era el batlle, el qual alhora havia d'auditar els seus llibres amb el mestre racional comtal. En ocasions aquests mateixos molins foren arrendats, i les tasques del batlle eren revocades temporalment o es limitaven a un cert control sobre les seves infraestructures.

Així com en el cas dels molins documentats, també existiren grans diferències entre els diversos moliners i altres persones que hi treballaren. Pel que fa als moliners dels molins de la plana, els quals, en certa mesura, podríem determinar que tan sols vivien de l'activitat molinera, la primera diferenciació vindria definida per la perdurabilitat dels càrrecs. Mentre que alguns havien estat beneficiats vitalíciament amb la molinaria d'una instal·lació, la qual cosa els garantia una gran estabilitat laboral, d'altres accedien als llocs de treball de manera menys permanent, bé rebessin concessions temporals d'alguna molinaria o bé s'afermessin per treballar al servei del propietari o arrendatari d'un molí.

Més fortuna tenien els que havien estat establerts a perpetuïtat en una molinaria i els que aconseguien accedir —tot i el risc de pèrdues— al mercat arrendatari de molins, ja fos individualment o en societat amb més moliners o traginers. Ben excepcional fou l'establiment dels molins peraladencs Nou i de Guaitallop al moliner Guillem Baró a principis del segle XIV, tot i que l'altíssim cens (140 mitgeres d'ordi per cadascun) i una clàusula que preveia la rebaixa d'aquest en moments excepcionals, el feia a la pràctica una operació semblant a un arrendament de llarga durada. De fet, tan alt era el valor del cens en relació amb els guanys potencials d'aquestes dues instal·lacions, que el també moliner Guillem Plana, sotsestablert el 1315 al molí Nou per Baró per un cens de 150 mitgeres d'ordi, en va perdre els drets l'any 1319 per diversos impagaments que acumulava.

Un segon element que marcava les diferències entre el personal era la retribució. En aquest sentit, és ben representativa la trajectòria del moliner Guillem Miró, oriünd de Santa Maria de l'Om i resident a la vila comtal. La primera referència és de l'any 1296, quan de jove s'afermava al servei de l'arrendatari d'un dels molins fortianencs pel termini d'un any i el salari de 24 mitgeres d'ordi, 12 sous per vestir i la manutenció. Uns deu anys més tard (1305) rebia la concessió de la molinaria del molí castelloní de Santa Maria —primer temporalment i després de manera vitalícia per a ell i un dels seus fills—, la retribució de la qual li permetia ingressar la quantitat setmanal d'una mitgera de blat i una mitgera d'ordi: l'equivalent aproximat a 156 mitgeres d'ordi anuals, ja que el valor del blat era més o menys el doble del de l'ordi. Aquest cas ens assabenta, en primer lloc, de les grans diferències salarials entre els moliners joves i els experimentats.

En menor mesura, aquesta diferenciació salarial també distingia els moliners beneficiats amb una molinaria i, a la vegada, gestors dels respectius molins, d'una banda, dels que treballaven al servei dels arrendataris de molins, de l'altra. En aquest cas, la remuneració més baixa dels segons vindria justificada en gran part pel fet que les seves tasques es limitarien a les pròpies de la mòlta o del batanatge, mentre que perdrien el component d'administració, la qual seria duta a terme pels mateixos arrendataris. Es podria parlar, doncs, d'uns moliners assalariats enfront d'uns moliners

presumiblement més adinerats i que, com a gestors d'alguna molinaria o com a arrendataris, controlaven la gestió dels molins i s'anaren desvinculant progressivament de les feines més feixugues de la seva professió, i, en certs casos, acumularen un cert capital.

En darrer lloc, ens hem referit també a certs aspectes vinculats a la fiscalització de què foren objecte, per part de les autoritats senyoriales i municipals, les activitats dutes a terme als molins empordanesos. Pel que fa al destret, és a dir, la facultat dels senyors jurisdiccionals d'obligar les persones sotmeses a la seva autoritat a moldre els cereals i batanar els teixits en unes determinades instal·lacions, les poques notícies que trobem en la documentació consultada —pràcticament inexistents— ens fan pensar que, així com han constatat alguns historiadors en diversos indrets de les terres catalanes des de finals del segle XIII, el destret sobre la mòlta no era una qüestió especialment determinant de la molinaria empordanesa durant el període estudiat.

L'absència de destret és més clara quan l'activitat duta a terme fou el batanatge. Durant el període estudiat, els paraires castellanins i peraladencs, els quals controlaren gran part de la producció de teixits a les terres empordaneses, feren ús dels molins bataners dels pobles de la rodalia recurrentment. Ben significatius són en aquest sentit alguns dels negocis dels castellanins Bernat Joli i Bartomeu Pagès, els quals participaren en la gestió dels molins bataners d'un nombre important de poblacions: Fortià, Peralada, Sant Llorenç de la Muga, Requesens i Torroella de Montgrí. Ni tan sols la construcció del nou molí bataner comtal de Castelló l'any 1332 va eliminar aquestes pràctiques. Tot i que hi documentem el batanatge de teixits procedents de la vila de Peralada, els paraires castellanins continuaren utilitzant els molins de la rodalia, en alguns dels quals se'ls garantien els mateixos preus que a la vila comtal: 12 diners per dobla de teixit blanc i 20 diners per les de color *lividi*, això és, una petita part del seu valor final.

En canvi, els documents no registraven explícitament quant ni com es pagava per la mòlta dels cereals. Tot i això, alguns evidencien que els pagaments es duïen a terme majoritàriament tot abonant al molí una part del gra que s'havia de moldre o de la farina resultant: l'anomenada moltura, probablement —si hem

de fer cas dels preus d'indrets propers durant el mateix període— entre una tretzena i una divuitena part, és a dir, entre el 5,5 i el 7,7 % dels cereals mòlts. L'única dada empordanesa que tenim respecte a aquest punt: la vintena part que el 1342 van convenir dos flequers castellanins amb l'arrendatari del molí fortianenc de la Pera (5 %), constituïa una petita rebaixa del preu habitual, i s'ha d'entendre pel fet que aquest darrer volia assegurar-se un volum de treball relativament important. A més, hem vist també que en alguns dels molins de la Muga es cobrà l'anomenada besolfa o, menys habitualment, bolfa, que, amb un valor força inferior a la moltura, s'hauria de vincular a la gestió del segó.

Certament, la documentació consultada no suggereix que en el període estudiat aquests percentatges, i la utilització dels molins hidràulics en si, fossin vistos pels coetanis com un fet especialment perjudicial; qüestió aquesta que ha estat apuntada de manera general per alguns autors, tot insistint en el possible ús de molins manuals per part de les comunitats camperoles per esquivar l'ús dels molins senyorials. Almenys a les viles de Castelló i Peralada s'aplicaren exaccions molt més arbitràries sobre aquesta activitat: el mesuratge dels cereals destinats a la mòlta, d'una banda, i les imposicions municipals sobre el consum de farina, de l'altra. Especialment oneroses eren aquestes darreres, que a la vila comtal arribaren a representar, a la segona meitat del segle XIV, i després d'un augment successiu de les taxes, una fiscalització aproximada del 10 % del valor de la farina consumida; el doble per la farina utilitzada pels flequers.

En aquest mateix sentit, i ja per cloure aquest estudi, hem d'afegir que no sembla que els molins haguessin estat especialment motiu de conflicte entre els grups privilegiats de la societat, els grans beneficiaris d'aquesta activitat, d'una banda, i unes comunitats més o menys obligades a moldre-hi els cereals, de l'altra. Evidentment, en ocasions existiren tensions i es dugueren a terme actes violents per part dels habitants d'una població, però les destruccions de molins documentades en el període estudiat en terres empordaneses foren conseqüència de les lluites entre faccions senyorials, com de fet ja es preveia en molts dels contractes d'arrendament d'aquestes instal·lacions.

APÈNDIX

ELS MOLINS DOCUMENTATS

1. de Santa Maria, Castelló (1649-1336)
2. d'en Mercadal, Castelló (1264-1335)
3. de l'Hospital, Castelló (1264-1331)
4. de la Coromina, Castelló (1264-1331)
5. d'en Llobet, Castelló (1264-1331)
6. del Comte, Castelló (1239-1331)
7. de l'Alquer, Castelló (finals segle XIII) *
8. d'en Jutge, Castelló (1282-1331)
- 8bis. d'en Jutge, Castelló (1355-1361)
9. de Dalt, Castelló (1331-1535)
10. del Mig, Castelló (1331-1535)
11. de Baix, Castelló (1336-1431)
12. de Sant Marc, Castelló (1332-1382) *
13. de la Glera, Vilanova (1300-1331)
14. de la Casa, Vilanova (1279-1331)
- 14bis. de la Casa, Vilanova (1331-1346)
15. de l'Abat, Vilanova (1298-1331) *
- 15bis. de l'Abat, Vilanova (1331-1563)
16. del Comte, Vilanova (1346-1402) *
17. de Guaitallop, Peralada (1301-1401)
18. Nou, Peralada (1315-1360)
19. de la Garriga, Peralada (segle XIII)
20. de Santa Maria, Cabanes (1294-1347)
21. de l'Hospital, Cabanes (1321-1343)

22. de la Cavalleria, Cabanes (1288-1357)
23. del Castell, Cabanes (1257-1359)
24. d'en Sarraí, Cabanes (1315) *
25. d'en Taverner, Cabanes (1294-1344) *
26. del Gorg, Llers (1297)
27. del Pont de Molins, Molins (1295) *
28. de Pubill, Molins (1324-1344)
29. del Boix, Les Escaules (1361)
30. de Boïga, Boadella (1309)
31. de Cortada, Darnius (1359) *
32. de Palau, Terrades (1288)
33. del Senyor, Sant Llorenç (segle XIV) *
34. d'en Rupidell, Sant Llorenç (1308) *
35. d'en Roca, Sant Llorenç (1288-1308) *
36. d'en Mas, Maçanet (1316) *
37. de les Dones, Agullana (1336)
38. de la Caua, Canadal (1317-1318)
39. de la Jonquera, la Jonquera (segle XIV) *
40. de Solans, Solans (1310)
41. de Rocabertí, castell de Rocabertí (segle XIV) *
42. d'en Clusa, Capmany (1346)
43. d'en Garriga, Cantallops (1333) *
44. del Senyor, Peralada (1294) *
45. d'en Vilar, Morassac (1283-1341) *
46. de Morassac, Morassac (1343) *
47. d'en Bertran, Santa Maria de l'Om (1346)
48. del Bes, Santa Maria de l'Om (1303-1346)
49. de Masarac, Masarac (1333) *
50. d'en Bartomeu, Sant Climent (1324-1335) *
51. d'en Llançà, Sant Climent (1324)
52. d'en Pellisser, Sant Climent (1336) *
53. d'en Vall-llòria, Sant Climent (1307) *
54. de Baix, Vilartolí (1249-1315)
55. de Dalt, Vilartolí (1249)

56. d'en Joli, Requesens (1313) *
57. de Requesens, Requesens (1361) *
58. d'en Mir, Delfià (1317) *
59. del Forn de Sant Romà, Delfià (1311) *
60. del Caliu, Delfià (1306)
61. del Bullidor, Rabós (1342) *
62. d'en Rabós, Rabós (1341) *
63. d'en Taverner, Espolla (1346) *
64. de Vallòria, Banyuls (1349) *
65. d'en Ros, Llançà (1322) *
66. d'en Roca, Llançà (1322) *
67. d'en Trilla, Llançà (?) (1300) *
68. del Pont, Sant Silvestre (1295-1303) *
69. d'en Clarà, Vilajuïga (1321-1322) *
70. de la Tina, Vilajuïga (1324-1346)
71. de Mal Portell, Santa Creu (1311-1316)
72. de Mata, Sant Esteve de Mata (1310) *
73. d'en Grallera, Roses (1320)
74. del Prat, Roses (1304)
75. d'en Nebot o d'en Ribot, Roses (1304-1324)
76. de l'Abat, Roses (1297-1306) *
77. de Bocona, Roses (1307-1334) *
78. de Vinya Vella, Roses (1332) *
79. d'en Sord, Palau (1311-1312) *
80. de Pedret, Pedret (1262-1345) *
81. de Sant Joan, Sant Joan (1263-1341) *
82. de Rustià, Vallgornera (1288-1315)
83. del Prat, Fortià (1286-1341)
84. de Mata, Fortià (1286-1342)
85. de Calders, Fortià (1339-1348)
86. de la Vall, Fortià (1304-1341)
87. de Cors o dels Horts, Fortià (1262-1346)
88. de la Pera, Fortià (1299-1354)
89. de la Garriga, el Far (1286-1346)

90. de la Vila, el Far (1301-1349)
91. de Cruquella, el Far (1279-1324)
92. de Ramon del Far, el Far (1279-1339) *
93. de la Torre, el Far (1336)
94. de Santa Llogaia, Santa Llogaia (1314-1327) *
95. de Vilamorell, Vilamorell (1323-1327) *
96. del Bes, Creixell (1281-1322)
97. de les Cases, Borrassà (1286)
98. de Baix, Ordís (1331)
99. de Dalt, Ordís (1331)
100. del Prat d'Amunt, Fortià (1262-1360)
101. del Castell, Vila-sacra (1287-1323)
102. de les Canals, Vila-sacra (1287-1323)
103. de Pradell, Vila-sacra (1311-1317)
104. de Palol, Palol de Vila-sacra (1288) *
105. de Vilatenim, Vilatenim (1296) *
106. de Coma de Prim, Cistella (1342) *
107. de Tornafulles, Cistella (1261-1323)
108. de l'Illa, Cistella (1261)
109. de Sorrells, Vilarig (1340)
110. de Pedana, Riumors (1306-1324)
111. de Baseia, Baseia (1332) *
112. de Siurana, Siurana (1322) *
113. de Tonyà, Tonyà (1311) *
114. de Sant Pere, Sant Pere (1295-1350) *
115. de Salitell, l'Armentera (1291-1351)
116. Nou, Saldet (1344-1350)
117. de Quintana, Saldet (1313-1338)
118. de la Falguera, Pelacalç (1313-1348)
119. de Salecresa, Torroella (1317-1348)
120. de Valveralla, Valveralla (1318-1348) *
121. de Cabanyó, Vila-robau (1311-1350)
122. de Ramon Pere, Vila-robau (1308-1331)
123. de la Roca, Vila-robau (1312-1348)

124. del Bessó, Sant Miquel (1330-1351)
125. de Bellsolà, Sant Miquel (1333)
126. de Cabrida, Palau de Santa Eulàlia (1265)
127. de Saulells, Arenys (1328)
128. del Bosc, Calabuig (1288)
129. de la Vaca Vella, Calabuig (1288)
130. d'en Galliners, Vilajoan (1305) *
131. de la Torre, Parets (1315)
132. d'en Jonquerol, Orfes (1278) *
133. d'en Ferrer, Palauborrell (1339)
134. d'Empúries, Empúries (1303-1352) *
135. de Belcaire, Belcaire (1298-1425) *
136. d'en Cortada, la Tallada (1281-1297) *
137. d'en Camós, Verges (1288-1353) *
138. del Comte, Verges (1271-1384) *
139. de Palol, Jafre (1306-1355) *
140. d'en Bordils, Jafre (segle XIV) *
141. de Baix, Torroella de Montgrí (1298-1367)
142. de Dalt, Torroella de Montgrí (1367)
143. de Gualta, Gualta (1304) *
144. d'Ultramort, Ultramort (1339) *
145. de Foixà, Foixà (1337-1365) *
146. del Vilar, Jafre (1274)
147. de Baix, Gaüses (1231-1329)
148. de Dalt, Gaüses (1231-1375)
149. del Comte, Ullastret (1310-1380)
150. d'en Terrades, Ullastret (1265-1373)
151. d'en Rius, Castell Empordà (1321-1332)

* *Molins amb nom atorgat per l'autor, d'acord amb la seva localització o nom dels propietaris. Els molins 8 bis, 14 bis i 15 bis corresponen a les reconstruccions dels 8, 14 i 15, respectivament.*

Definicions dels edificis dels molins

Molí	Definició	Referència
2. d'en Mercadal	Domo et rodís et molis	AHG, Ca 206, 24 setembre 1264
3. de l'Hospital	Domo condirete et cooperta	AHG, Ca 206, 5 desembre 1264
Ítem	Hospicia dicti molendini	AHG, Ca 124, 24 octubre 1328
4. de la Coromina	Domo et rodís et molis	AHG, Ca 206, 24 setembre 1264
Ítem	Domum dictorum molendinorum	Arrendament any 1305
Ítem	Domus dictorum molendinorum	Arrendament any 1309
Ítem	Domum integriter dictorum molendinorum	Arrendament ant 1312
5. d'en Llobet	Domum dictorum molendinorum	Arrendament any 1318
Ítem	Domum dictorum molendinorum	Arrendament any 1319
Ítem	Domum dictorum molendinorum	Arrendament any 1321
Ítem	Domum dictorum molendinorum	Arrendament any 1323
Ítem	Domum dictorum molendinorum Domo eiusdem molandinorum	Arrendament any 1324
6. del Comte	Domibus	Arrendament any 1287
Ítem	Domos dictorum molendinorum	Arrendament any 1316
Ítem	Domo et apparamentis ipsorum molendinorum	AHG, Ca 108, 18 desembre 1322
Ítem	Domos dictorum molendinorum	Arrendament any 1323
Ítem	Domos ipsorum molendinorum	Arrendament any 1329
8. d'en Jutge	Apparamenta vel instrumenta vel domus dictorum molendinorum	Arrendament any 1319
Ítem	Domum et apparamenta seu instrumenta ipsorum molendinorum	Arrendament any 1321

Molí	Definició	Referència
9. de Dalt	Duo casalia molendinorum (junt amb molí del Mig)	AMCE, Empúries 2000
Ítem	Domum superiorem molendinorum	AHG, Ca 182, 16 agost 1346
10. del Mig	Duo casalia molendinorum (Junt amb molí de Dalt)	AMCE, Empúries 2000
Ítem	Molendinorum bladeriorum que dictus dominus infans habet in duabus domibus (Junt amb molí de Dalt)	Arrendament any 1333
11. de Baix	Molendinis domus inferioris	AHG, Ca 159, 1 octubre 1336
Ítem	Lo casal de molins nous drapés e fariners davant Sent Francesch	Arrendament any 1431
12. Sant Marc	Casalis et regui molendinorum draperiorum	AHG, Ca 154, 19 novembre 1332
Ítem	Domum molendinorum draperiorum	AHG, Ca 177, 17 desembre 1345
13. de la Glera	Domum ipsorum (molendinorum)	Arrendament any 1323
Ítem	Domum ipsorum (molendinorum)	Arrendament any 1325
Ítem	Domum ipsorum (molendinorum)	Arrendament any 1327
14. de la Casa	Domum molendinorum duarum rotarum	AHG, Ca 2113, 20 juny 1331
18. Nou	Domo sive turre in qua dicta molendina sunt constructa et hedificata	AHG, Pe 1544, 22 juliol 1315
Ítem	Domo sive turre dictorum molendinorum	AHG, Pe 1307, 3 octubre 1316
Ítem	Domo sive turrii in qua dicta molendina sunt constructa et hedificata	AHG, Pe 1040, 21 febrer 1317
Ítem	Domo sive turre dictorum molendinorum	AHG, Pe 14, 24 març 1318
Ítem	Domibus et rotis et molis	AHG, Pe 14, 7 maig 1318
Ítem	Molendina dicte Caritatis sita in una domo	Arrendament any 1348
Ítem	Molendinum et domum ipsium	AHG, Pe 1045, 10 novembre 1349

Molí	Definició	Referència
Ítem	Molendina ambo que sunt in casalli sive domus ipsius molendini	Arrendament any 1359
20. de Santa Maria	Domo ibidem constructa	AHG, Pe 1045, 1 octubre de 1343
22. de la Cavalleria	Illos duobus molendinis que in uno eodem casali consueverunt existere	ADG, Cadins 411
Ítem	Ilo monario sive casallo molendini	ADG, Cadins 438
23. del Castell	Illa duo molendina [...] sunt ambo in una eademque domo	ADG, Cadins 95
25. d'en Taverner	Domo in qua sunt dicta molendina	Arrendament any 1298
Ítem	Domo in qua sunt dicta molendina	Arrendament any 1301
Ítem	Domo sive turri	AHG, Pe 1560, 11 juny 1307 (solo)
Ítem	Domo in qua sunt dicta molendina	Arrendament any 1319
Ítem	Domo in qua sunt dicta molendina	Arrendament any 1325
31. de Cortada	Molendinis quos in dicto casalle possitis construere	AHG, Pe 1001, 25 maig 1359
37. de les Dones	In dicto monario possis facere cassalle et molendina construere, tenere, ponere et facere	AHG, Pe 31, 4 octubre 1336
45. d'en Vilar	Domo in qua sunt dicta molendina	AHG, Pe 1, 13 abril 1288
Ítem	Domo	AHG, Pe 1489, 9 octubre 1296
Ítem	Domo	AHG, Pe 2, 19 febrer 1297
Ítem	Sunt due rote in una domo cum patio sive patii suis	AHG, Pe 1545, 27 maig 1332
48. del Bes	Omnibus domibus eiusdem molendini	AHG, Pe 42, 14 desembre 1343
50. d'en Bartomeu	Unam rotam molendini draperii et domum que est iuxta dictam rotam	AHG, Pe 23, 18 novembre 1324
Ítem	Loco et pati et rote molendini draperii et domus	AHG, Pe 29, 21 agost 1335

Molí	Definició	Referència
83. del Prat	Domibus (Junt amb molí de Mata)	Arrendament any 1297
Ítem	Domo dictorum molendinorum	Arrendament any 1298
Ítem	Domo molendinorum de Prato	AHG, Ca 98, 13 octubre 1319
Ítem	Domo ipsorum molendinorum	Arrendament any 1325
Ítem	Domo dictorum molendinorum	Arrendament any 1335
84. Mata	Domibus (Junt amb molí del Prat)	Arrendament any 1297
86. de la Vall	Molendina [...] que sunt in una domo	Arrendament any 1324
87. de Cors o Horts	Domum dicti molendini	Arrendament any 1317
Ítem	Possitis in domo ipsius molendini facere molendinum draperium	Arrendament any 1319
88. de la Pera	Domum dicti molendini	Arrendament any 1317
89. de la Garriga	Domo, rotis et aliis apparamentis suis	AHG, Ca 149, 19 març 1331
Ítem	Domo, rotis et aliis apparamentis suis	AHG, Ca 133, full, 9 gener 1335
90. de la Vila	In domo quorum molendinorum sunt due rote draperie et una rota bladeria	Arrendament any 1317
Ítem	Domo molendini	AHG, Ca 2137, 2 maig 1325
Ítem	Duo molendina mea que sunt in uno et eodem casalli	AHG, Pe 59, 4 agost 1334
92. de Ramon del Far	Cum domibus constructis et construendis	AHG, Ca 1944, 19 febrer 1282
94. de Santa Llogaia	Domo in qua sunt dicta molendina	Arrendament any 1314
95. de Vilamorell	Domo ipsorum molendinorum	AHG, Ca 369, 16 juliol 1327
96. del Bes	Cazalibus	ADG, Almoina, Borrassà 34
114. Sant Pere	Resclausa dicti molendini et eius domo	Arrendament any 1296
Ítem	Domum ipsorum (molendinorum)	Arrendament any 1308
115. de Salitell	Domus molendinorum	AHG, Ca 197, 11 agost 1349

Molí	Definició	Referència
Ítem	Domus molendinorum	AHG, Ca 422, 6 desembre 1351
117. de Quintana	Cabana sive domo dicti molendini	AHG, Ca 171, 13 març 1338
118. de Falguera	Tribus casalibus que sunt in flumine Fluviani, unum vocatur de Safalguera, aliud de Ruppe et aliud de Salecresa	AHG, Ca 183, 15 gener 1348
119. de Salecresa	Domum ipsorum (molendinorum)	AHG, Ca 2132, 6 octubre 1341
Ítem	Tribus casalibus que sunt in flumine Fluviani, unum vocatur de Safalguera, aliud de Ruppe et aliud de Salecresa	AHG, Ca 183, 15 gener 1348
123. de la Roca	Tribus casalibus que sunt in flumine Fluviani, unum vocatur de Safalguera, aliud de Ruppe et aliud de Salecresa	AHG, Ca 183, 15 gener 1348
124. de Bessó	Domibus	ADG, Notaria Sant Miquel, 25 juny 1351
125. de Bellsolà	Domibus	AHG, SMi 4, 23 novembre 1333
136. d'en Cortada	Monarium sive casalem molendinorum	AMCE, Empúries 10044
137. d'en Camós	Casale et monarium molandinorum	AHG, Ca 163, foli 50
149. del Comte	Domibus	AMCE, Empúries 5483

Els elements dels aparells dels molins

Molí	Element (Preu)	Referència
1. de Santa Maria	Rotis, rodesens	Arrendament any 1297
2. d'en Mercadal	Rodis	AHG, Ca 206, 24 setembre 1264
Ítem	Ambabus rotis	AHG, Ca 83, 5 setembre 1308
3. de l'Hospital	Rodesens	Arrendament any 1327
4. de la Coromina	Rodis	AHG, Ca 206, 24 setembre 1264
Ítem	Rodis, rodesents	Arrendament any 1305
Ítem	Rodis, rodesenths	Arrendament any 1308
Ítem	Rodis, rodesens	Arrendament any 1309
Ítem	Rotas	Arrendament any 1326

Molí	Element (Preu)	Referència
5. d'en Llobet	Unam rotam molendini [...] possimus reducere et mutare ad aptandum pannos	AHG, Ca 88, 18 novembre 1317
Ítem	Pintes	Arrendament any 1318
Ítem	Rodesens, pintes	Arrendament any 1319
Ítem	Pintes	Arrendament any 1319
Ítem	Pintes	Arrendament any 1319
Ítem	Rodesens, pintes	Arrendament any 1321
Ítem	Pintes	Arrendament any 1321
Ítem	Rotis	Arrendament any 1323
Ítem	Rotas, rodesens, pintes	Arrendament any 1323
Ítem	Duarum rotarum, rotis	Arrendament any 1324
Ítem	Rotas, rodesens, pintes	Arrendament any 1324
6. del Comte	Rotis, rodesens	Arrendament any 1286
Ítem	Rotas	Arrendament any 1313
Ítem	Rotas	Arrendament any 1316
Ítem	Rotas	Arrendament any 1323
Ítem	Rotas	Arrendament any 1329
8 bis. d'en Jutge	Duorum rodenths et duorum rodes	AMCE, Empúries 7265
9. de Dalt	Rodenis	AMCE, Empúries 6587
Ítem	Rodet (26 sous)	AHG, Ca 156, 26 abril 1369
Ítem	Trium canalium (75 sous)	AHG, Ca 156, 26 juny 1369
Ítem	Rodet (26 sous)	AHG, Ca 156, 16 octubre 1369
Ítem	Rodet (26 sous)	AHG, Ca 156, 4 febrer 1370
Ítem	Tribus canalibus fusteis (75 sous i 4 sous)	AHG, Ca 395, 7 desembre 1372
Ítem	Duorum rodets fustis (50 sous)	AHG, Ca 399, 9 juliol 1377
Ítem	Canalium	AHG, Ca 399, 1 juliol 1378
Ítem	Duorum rodets (82 sous)	AHG, Ca 2163, 27 abril 1387
Ítem	Rodet (41 sous)	AHG, Ca 2163, 14 maig 1387
Ítem	Rodet (45 sous)	AMCE, Empúries 10467 (fotograma 0588)
Ítem	Rodetis	AMCE, Empúries 10467 (fotograma 0591)
10. del Mig	Rodenis	AMCE, Empúries 6587
Ítem	Duabus canalibus (45 sous i 4 diners)	AHG, Ca 156, 1 desembre 1349

Molí	Element (Preu)	Referència
Ítem	Trium canalium (75 sous)	AHG, Ca 156, 26 juny 1369
Ítem	Rodetum (26 sous)	AHG, Ca 395, 9 abril 1372
Ítem	Tribus canalibus fusteis (75 sous i 4 sous)	AHG, Ca 395, 7 desembre 1372
Ítem	Rodeti fustei (26 sous)	AHG, Ca 395, 5 desembre 1373
Ítem	Rodeti fustis (26 sous)	AHG, Ca 395, 19 abril 1374
Ítem	Cadels [...] pintes et de capsals (Junt amb molí de Baix)	AHG, Ca 399, 20 maig 1376
Ítem	Canalium	AHG, Ca 399, 1 juliol 1378
Ítem	Rodet (41 sous)	AHG, Ca 2163, 25 maig 1387
Ítem	Rodetis	AMCE, Empúries 10467 (fotograma 0591)
11. de Baix	Una roda et una arbore novo (44 sous)	AHG, Ca 156, 24 març 1350
Ítem	Rodesen	AHG, Ca 156, 27 juliol 1350
Ítem	Roda (70 sous)	AMCE, Empúries 6553
Ítem	Dressando unam rodam et unum rodesen	AHG, Ca 156, 24 juliol 1369
Ítem	Rode fustee (70 sous)	AHG, Ca 156, 5 setembre 1370
Ítem	Auline a obs de les pintes	AHG, Ca 395, 1 juny 1372
Ítem	Roda (70 sous)	AHG, Ca 395, 8 novembre 1372
Ítem	Duorum rodetum fusteorum (60 sous)	AHG, Ca 395, 11 gener 1374
Ítem	Rodam fusteam et una arborem (110 sous)	AHG, Ca 399, 20 setembre 1375
Ítem	Viginti mudarum de pintes et sex pecias de capçals et aliquarum seylols	AHG, Ca 399, 18 desembre 1375
Ítem	Unum padeval et pro unum rodesen endressar	AHG, Ca 399, 7 gener 1376
Ítem	Cadels [...] pintes et de capsals (Junt amb molí del Mig)	AHG, Ca 399, 20 maig 1376
Ítem	Rodeen novum (32 sous)	AHG, Ca 399, 20 febrer 1378
Ítem	Rodesen (32 sous)	AHG, Ca 399, 25 febrer 1378
Ítem	Bressola ferri	AHG, Ca 399, 22 octubre 1378
Ítem	Roden fustis (28 sous)	AHG, Ca 399, 6 novembre 1378 (solo)
Ítem	Rote fustee (90 sous)	AHG, Ca 399, 5 maig 1379

Molí	Element (Preu)	Referència
Ítem	Does rodes	AMCE, Empúries 10467 (fotograma 0635)
13. de la Glera	Rotas	Arrendament any 1323
Ítem	Rotas	Arrendament any 1327
14 bis. de la Casa	Duarum rotarum	AHG, Ca 2113, 20 juny 1331
15. de l'Abat	Rotas	Arrendament any 1305
Ítem	Duas rotas	AMCE, Empúries 1999
16. del Comte	Rotas et rodesens	AMCE, Empúries 7206
Ítem	Duas rotas et duas rodesents et duas arbores (220 sous)	AHG, Ca 435, 7 juny 1353
Ítem	Rotha (90 sous)	AHG, Ca 399, 27 maig 1376
Ítem	Rote (90 sous)	AHG, Ca 399, 20 setembre 1376
17. Guaitallop	Rotas	Arrendament any 1335
Ítem	Rota, rodeseno et arbore	Arrendament any 1335
Ítem	Rotas, rodesenis et arboribus suis (45 sous)	Arrendament any 1336
Ítem	Rotis, rodesenis et arboribus (45 sous)	Arrendament any 1338
Ítem	Rotas	Arrendament any 1343
Ítem	Rotis, rodesenis et arboribus (107 sous)	Arrendament any 1344
Ítem	Rotis, rodesis (88 sous)	Arrendament any 1346
Ítem	Una rota et arbre eiusdem et rodesen	Arrendament any 1351
18. Nou	Duo molendina Rotis	AHG, Pe 1544, 22 juliol 1315
Ítem	Rotis	AHG, Pe 15, 17 juliol 1318
Ítem	Rotas	Arrendament any 1335
Ítem	Rota, rodeseno et arbore (57 sous)	Arrendament any 1335
Ítem	Rotas, rodesenis et arboribus suis (48 sous)	Arrendament any 1336
Ítem	Rotis, rodesenis et arboribus (sous)	Arrendament any 1338
Ítem	Rotas	Arrendament any 1343
Ítem	Rotis, rodesinis et arboribus (142 sous)	Arrendament any 1344
Ítem	Rotis, rodesas et arboribus	Arrendament any 1346
Ítem	Rotis, rodesis et arboribus	Arrendament any 1348

Molí	Element (Preu)	Referència
Ítem	Rotis, rodesis et arboribus suis	Arrendament any 1351
Ítem	Rotis, rodesis et arboribus	Arrendament any 1355
20. de Santa Maria	Rota	AHG, Pe 1045, 1 octubre 1343
22. de Cavalleria	Rotis, rodenis	Arrendament any 1343
Ítem	Duobus molendinis que in uno eodem casali Rotis, rodenis	ADG, Cadins 411
23. del Castell	Duabus rotis	AHG, Pe 1277, foli 31
25. d'en Taverner	Rotis	Arrendament any 1298
Ítem	Rotis	Arrendament any 1301
Ítem	Rotis	AHG, Pe 1560, 11 juny 1307 (solo)
Ítem	Arbores et rodezes et rote Rotis	Arrendament any 1319
Ítem	Rotis, arbres, rodeses	Arrendament any 1320
Ítem	Arbores et rodezes et rote Rotis	Arrendament any 1325
26. del Gorg	Rotis et rodesents	Arrendament any 1297
27. del Pont de Molins	Duo molendina [...] rodas et alia apparamenta dicatorum molendinorum	AHG, Ca 163, 21 octubre 1337
39. de la Jonquera	Unum molendinum cum duabus rotis	AHG, Pe 1277, foli 31
45. d'en Vilar	XV armeles, IX d'arbre et VI de bressola	AHG, Pe 10, 15 gener 1283
Ítem	Rotis	AHG, Pe 1, 25 març 1288
Ítem	Due rote in una domo cum patio sive patii suis	AHG, Pe 1545, 28 maig 1332
46. de Morassac	Rodesenths	AHG, Ca 66, 10 octubre 1333
48. del Bes	Rotis, rodenis	AHG, Pe 42, 14 desembre 1343
50. d'en Bartomeu	Unam rotam molendini draperii	AHG, Pe 23, 18 novembre 1324
54. de Baix	Duas rotas	ADG, Cadins 81
56. d'en Joli	Duorum molendinorum, unius draperii et alius bladerii	AMCE, Empúries 1547
68. del Pont	Rotis	AHG, Ca 2090, 27 agost 1303

Molí	Element (Preu)	Referència
69. d'en Clarà	Duorum molendinorum	AHG, Ca 106, 24 novembre 1321
70. de la Tina	Duobus rodis molendini	Arrendament any 1346
83. del Prat	Rodis, rodees, pics et arboribus	Arrendament any 1286
Ítem	Rodis, rodeesens	Arrendament any 1296
Ítem	Rodesens, rotis	Arrendament any 1297
84. de Mata	Rodis, rodees, pics et arboribus	Arrendament any 1286
Ítem	Rodesens, rotis	Arrendament any 1297
86. de la Vall	Rotis	Arrendament any 1312
87. dels Horts	Rotas, rodeesens	Arrendament any 1341
88. de la Pera	Rotis, rodeesens	Arrendament any 1317
Ítem	Canal, rodeesen	Arrendament any 1318
89. de la Garriga	Rodis	Arrendament any 1295
Ítem	Rodis	Arrendament any 1296
Ítem	Rodis, rodeesen	Arrendament any 1296
Ítem	Rodesenths	Arrendament any 1308
Ítem	Rodesenths	Arrendament any 1311
Ítem	Rotis	AHG, Ca 149, 19 març 1331
Ítem	Arborem et rotas et rodeesens	Arrendament any 1341
90. de la Vila	Arbore et rote	Arrendament any 1301
Ítem	Rotis	Arrendament any 1302
Ítem	Rodesenths	Arrendament any 1305
Ítem	Due rote draperie et una rota bladeria Arbores dictorum molendinorum vel etiam rote vel rodeesen	Arrendament any 1317
Ítem	Duo molendina mea que sunt in uno et eodem casalli, videlicet unum aptum ad pannorum abtandos et aliud ad expleta molenda	Arrendament any 1334
92. de Ramon del Far	Rodis	AHG, Ca 1944, 19 febrer 1282
94. de Santa Llogaia	Rotis	Arrendament any 1314
Ítem	Dos molins, so és a-ssaber, un crutiylar e alte toaylar [...] reduir a dos molins de cup ab la tina d-aqels ab volta	AHG, Ca 369, 30 març 1327

Molí	Element (Preu)	Referència
95. de Vilamorell	Rodis et rodezens	AHG, Ca 369, 16 juliol 1327
100. del Prat d'Amunt	Rotas et rodezen et arborem et totam aliam fustam	Arrendament any 1330
Ítem	Rotas, rodezens	Arrendament any 1360
101. del Castell	Una rota draperia et alia bladeria	AHG, Ca 142, 14 desembre 1307
107. Tornafulles	Duobus molendinis de Tornafuyes	ADG, Besalú 180
Ítem	Apparatibus intus et extra, et cum rotis sitis Rodis et rodeneniz et in omnibus arboribus	ADG, Besalú 336
114. de Sant Pere	Rodis	Arrendament any 1296
Ítem	Rodis et rodezens	Arrendament any 1299
Ítem	Rotis, rodezens	Arrendament any 1308
Ítem	Rodezens	Arrendament any 1310
Ítem	Rotis et rodezens	AHG, Ca 135, 23 maig 1334
117. de Quintana	Due rote [ponite] et arbores rotarum et rodezes	AHG, Ca 171, 24 març 1338
119. de Salecresa	Duas rotas Duas arbores et duos rodezens	AHG, Ca 366, 27 abril 1331
120. de Valveralla	Due rote	AHG, Ca 366, 27 abril 1331
121. de Cabanyó	Il rodez q-i molien	AHG, Ca 163, folis 59 i 60
122. de Ramon Pere	Rotas et rodezens	AHG, Ca 119, 30 desembre 1325
124. del Bessó	Rodis, rodenis	Arrendament any 1334
Ítem	Rodis, rodenis	AHG, Ca 2062, 3 febrer 1351
125. de Bellsolà	Rodis, rodenis	AHG, Ca SMi 4, 23 novembre 1333
135. de Belcaire	Rotas	Arrendament any 1324
Ítem	Rotas	Arrendament any 1325
Ítem	Rotas	Arrendament any 1326
Ítem	Roda (80 sous)	AMCE, Empúries 7098
Ítem	Rote, roden	AMCE, Empúries 5032
Ítem	Rodes, rodens e totes altres aparells	AMCE, Empúries 5037
136. d'en Cortada	Duabus rodis	AMCE, Empúries 10044

Molí	Element (Preu)	Referència
138. del Comte	Duorum rodenhs, et unius arboris molandini, et pro [rep...] dels [ve...] de la roda et pro duobus petgis molandini	AMCE, Empúries 7092
Ítem	Tribus rodenis, [...] ad rationem viginti duorum solidorum malgurienses pro quolibet rodeno Duabus postibus pro faciendo alebs ad opus rodarum dicti molendini, quatuor solidos malgurienses Una aspa ferreya	AMCE, Empúries 9752
Ítem	Roden (32 sous)	AMCE, Empúries 4891
147. de Baix	Arbores molendinorum et rotas	Arrendament any 1274
148. de Dalt	Arbores molendinorum et rotas	Arrendament any 1274
149. del Comte	Molendinum [...] in quo sunt due rote	Arrendament any 1321
Ítem	Rotis, rodenis Bassa dicti molendini	AMCE, Empúries 5483 (fotograma 0158)
150. d'en Terrades	Rotas tresdecim palmos	AMCE, Empúries 5312

Concessions temporals de molinaria

Molí	Any	Moliner	Fiança	Registre
Mercadal	1264	Bernat Cerdà	134 sous	AHG, Ca 206, 11 d'agost de 1264
Coromina	1279	Bernat Vaquer	300 sous	AHG, Ca 1, 26 de setembre de 1279
Coromina	1287	Bartomeu Massot	120 sous	AHG, Ca 14, 20 d'agost de 1287
Llobet	1292	Perpinyà Moner	492 sous	AHG, Ca 419, 30 de novembre de 1292
Llobet	1293	Perpinyà Moner	700 sous	AHG, Ca 419, 23 de febrer de 1293
Coromina	1296	Guillem Vaquer	500 sous	AHG, Ca 16, 17 de gener de 1296

Molí	Any	Moliner	Fiança	Registre
Comte	1298	Pere Joan	100 sous	AHG, Ca 2098, 2 de setembre de 1298
Coromina	1299	Perpinyà Moner	360 sous	AHG, Ca 22, 9 d'abril de 1303
Mercadal	1300	Guillem Vaquer	350 sous	AHG, Ca 2099, 4 de gener de 1300
Coromina	1303	Berenguer Llobet	360 sous	AHG, Ca 2100, 25 de març de 1303
Coromina	1305	Berenguer Llobet	400 sous	AHG, Ca 78 bis, 4 de maig de 1305; AHG, Ca 447, 18 i 20 de desembre de 1312
Santa Maria	1305	Guillem Miró	600 sous	AHG, Ca 78 bis, 5 i 8 de juny de 1305; AHG, Ca 139, 29 d'abril de 1337.
Llobet	1305	Ramon Moner	600 sous	AHG, Ca 78 bis, 18 de juny de 1305
Coromina	1305	Guillem Vaquer	240 sous	AHG, Ca 78 bis, 18 de juny de 1305
Vilar	1306	Pere Banc		AHG, Pe 7, 21 d'octubre de 1306
Jutge	1309	Guillem Boïga	200 sous	AHG, Ca 83, 16 i 24 de gener de 1309

Afermaments de moliners i traginers

<i>Molí</i>	<i>Any</i>	<i>Durada</i>	<i>Treballador</i>	<i>Càrrec</i>	<i>Registre</i>
Mercadal	1264	1 any	Bernat Cerdà	Moliner	AHG, Ca 206, 14 desembre de 1264
Prat	1288	Mesos	Pere Ligordà	Moliner	AHG, Ca 2088, 1 novembre de 1288
Prat	1296	1 any	Guillem Miró	Moliner	AHG, Ca 305, 22 d'abril de 1296
Prat	1298	1 any	Guillem Moner	Moliner	AHG, Ca 2098, 3 d'agost de 1298
Prat	1298	1 any	Nicolau Fillbessó		AHG, Ca 2098, 3 d'agost de 1298
Pera	1299	1 any	Pere Forn	Moliner	AHG, Ca 12, 28 d'octubre de 1299
Prat i Mata	1301	1 any	Guillem Verneda	Moliner i Draper	AHG, Ca 75, 31 de gener de 1301
Prat	1302	Mesos	Berenguer Llobet	Moliner	AHG, Ca 22, 2 de desembre de 1302

<i>Molí</i>	<i>Any</i>	<i>Durada</i>	<i>Treballador</i>	<i>Càrrec</i>	<i>Registre</i>
Gualta	1304	Mesos	Guillem Moner	Moliner	AHG, To 554, 25 de febrer de 1304
Mercadal	1305	1 any	Guillem Català	Moliner	AHG, Ca 78, 18 de març de 1305
Coromina	1312	1 any	Pere Hospital	Moliner	AHG, Ca 29, 22 de maig de 1312
Prat i Mata	1319	2 anys	Pere Teixidor	Traginer	AHG, Ca 2109, 5 de juny de 1319
Nou	1319	1 any	Pere Gomar	Traginer	AHG, Pe 15, 26 de març de 1319
Prat	1325	1 any	Pere Teixidor	Moliner	AHG, Ca 2137, 12 de febrer de 1325
Prat i Mata	1326	1 any	Miquel Cavaller	Traginer	AHG, Ca 118, 30 d'abril de 1326
Llobet	1326	1 any	Bernat Moner	Moliner	AHG, Ca 118, 10 d'abril de 1326
Llobet	1326	1 any	Joan Mercader	Traginer	AHG, Ca 118, 10 d'abril de 1326
Jutge	1326	282 dies	Bernat Deuslosall	Moliner	AHG, Ca 121, 16 setembre de 1326
Jutge	1326	1 any	Pere Garriguella	Moliner i Traginer	AHG, Ca 122, 22 de setembre de 1326
Prat	1331	1 any	Guillem Vilanant	Moliner i Traginer	AHG, Ca 2113, 26 d'abril de 1331
Prat i Mata	1332	1 any	Pere Riba	Moliner	AHG, Ca 130, 15 de juliol de 1332
Camós	1342	1 any	Arnau Garrigàs	Moliner	AHG, Ca 217, 6 juny de 1342 (<i>solo</i>)
Nou	1358	1 any	Bernat Figuera	Moliner	AHG, Pe 1045, 9 de febrer de 1358

Concessions temporals de besolfa

<i>Molí</i>	<i>Any</i>	<i>Besolfer</i>	<i>Fiança</i>	<i>Registre</i>
Coromina	1279	Bernat Vaquer	300 sous	AHG, Ca 1, 26 de setembre de 1279
Coromina	1287	Bartomeu Massot	120 sous	AHG, Ca 14, 20 d'agost de 1287
Hospital	1288	Berenguer Gonsalva	100 sous	AHG, Ca 14, 8 de gener de 1288

Molí	Any	Besolfer	Fiança	Registre
Santa Maria	1292	Guillem Domènec	200 sous	AHG, Ca 419, 26 de desembre de 1292
Santa Maria	1295	Bartomeu Massot		AHG, Ca 9, 24 de novembre de 1295
Coromina	1295	Berenguer Bonfill	100 sous	AHG, Ca 9, 12 de desembre de 1295
Coromina	1296	Berenguer Llobet	100 sous	AHG, Ca 10, 14 d'abril de 1296
Hospital	1297	Berenguer Bonfill	200 sous	AHG, Ca 20, 4 de setembre de 1297
Comte	1298	Jaume Joguet	200 sous	AHG, Ca 11, 5 de setembre de 1298
Coromina	1299	Perpinyà Moner	360 sous	AHG, Ca 22, 9 d'abril de 1303
Mercadal	1300	Guillem Vaquer	350 sous	AHG, Ca 2099, 4 de gener de 1300
Coromina	1305	Berenguer Llobet	400 sous	AHG, Ca 78 bis, 4 de maig de 1305
Coromina	1305	Guillem Vaquer	240 sous	AHG, Ca 78 bis, 18 de juny de 1305
Santa Maria	1311	Arnau Martí	100 sous	AHG, Ca 84, 28 de gener de 1311
Comte	1316	Guillem Guilló	180 sous	AHG, Ca 89, 4 de juny de 1316
Comte	1319	Guillem Guilló	100 sous	AHG, Ca 98, 11 d'octubre de 1319
Santa Maria	1324	Bernat Tallaferro	100 sous	AHG, Ca 111, 21 d'abril de 1324; AHG, Ca 2103, 8 de febrer de 1330

Concessions temporals de mestratge

Molí	Fiança	Mestre	Registre
Llobet	100 sous	Pere Caldes	AHG, Ca 206, 10 de novembre de 1264
Llobet	260 sous	Joan Caldes	AHG, Ca 419, 30 de novembre de 1292
Coromina	100 sous	Joan Mateu	AHG, Ca 12, 6 de desembre de 1299
Llobet	260 sous	Joan Ramon	AHG, Ca 78 bis, 18 de juny de 1305

Arrendaments de mestratge

Molí	Durada	Preu anual	Arrendatari	Registre
Jutge	1 any	160 sous	Joan Quermançó i Guillem Simó	AHG, Ca 420, 19 de febrer de 1311
Coromina			Guillem Simó	AHG, Ca 447, 9 de gener de 1313
Falguera	1 any	9 mitgeres d'ordi	Bernat Grau	AHG, Ca 2109, 7 de novembre de 1318
Valveralla	1 any	9 mitgeres d'ordi	Bernat Grau	AHG, Ca 2109, 7 de novembre de 1318
Roca	1 any	9 mitgeres d'ordi	Bernat Grau	AHG, Ca 2109, 7 de novembre de 1318
Cabanyó	2 anys	30 mitgeres ordi	Bernat Grau	AHG, Ca 126, 6 de març de 1330
Bessó	2 anys	30 mitgeres ordi	Bernat Grau	AHG, Ca 126, 6 de març de 1330

La durada i el preu dels arrendaments dels molins

1. de Santa Maria (Castelló d'Empúries)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1279	2 anys	470 sous	AHG, Ca 2, 6 d'octubre de 1279
1296	8 anys	412 sous i 6 diners	AHG, Ca 20, 15 de juliol de 1279; AHG, Ca 114, 29 de març de 1324
2. d'en Mercadal (Castelló d'Empúries)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1314	2 anys	1.080 sous	AHG, Ca 86, 2 de juny de 1314
1318	4 anys	1.040 sous	AMCE, Empúries 2005
1322	4 anys	1.040 sous	AMCE, Empúries 2006
1332	2 anys	1.600 sous	AHG, Ca 2217, 1332
3. de l'Hospital (Castelló d'Empúries)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1327	1 any	312 mitgeres de blat	AHG, Ca 46, 28 de juliol de 1327

4. de la Coromina (Castelló d'Empúries)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1305	5 anys	208 sous	AHG, Ca 24, 18 de maig de 1305
1309	5 anys	180 sous	AHG, Ca 1501, 27 de gener de 1309
1326	3 anys	1.000 sous	AHG, Ca 121, 12 d'agost de 1326
5. d'en Llobet (Castelló d'Empúries)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1318	1 any	1.600 sous	AHG, Ca 88, 8 de febrer de 1318
1319	2 anys	750 sous, 260 mitgeres d'ordi i 52 de blat	AHG, Ca 96, 21 i 23 de febrer de 1319
1321	2 anys	690 sous, 300 mitgeres d'ordi i 52 de blat	AHG, Ca 38, 1 d'abril de 1321; AHG, Ca 103, 18 d'abril de 1321
1323	1 any	550 mitgeres d'ordi i 102 de blat	AHG, Pe 1041, 11 d'abril de 1323; AHG, Ca 110, 6 de juny de 1323
1324	1 any	500 mitgeres d'ordi i 102 de blat	AHG, Pe 1041, 7 d'abril de 1324; AHG, Ca 111, 7 de juny de 1324
1330	1 any	Meitat del molí: 990 sous	AHG, Ca 2103, 31 de març de 1330
6. del Comte (Castelló d'Empúries)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1287	2 anys	1.600 sous	AHG, Ca 3, full, 1287
1316	2 anys	2.000 sous	AHG, Ca 89, 24 de maig de 1316
1323	2 anys	1.800 sous	AHG, Ca 108, 3 de gener de 1323
1325	1 any	1.600 sous	AHG, Ca 116, 31 de gener de 1325 (<i>solo</i>)
7. de l'Alquer (Castelló d'Empúries)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
Finals XIII	1 any	200 sous	AHG, Ca 2227, 12 d'abril de [...]
8. d'en Jutge (Castelló d'Empúries)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1311	1 any	1.690 sous	AHG, Ca 420, 16 de febrer de 1311
1319	2 anys	1.705 sous	AHG, Ca 2109, 4 de juny de 1319
1321	2 anys	1.705 sous	AHG, Ca 104, 12 de maig de 1321
1323	2 anys	2.000 sous	AHG, Ca 110, 10 de juny de 1323

9. de Dalt (Castelló d'Empúries)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1332	1 any	Amb el molí del Mig: 10.400 sous, 260 mitgeres de blat i 414 d'ordi	AHG, Ca 154, 21 de novembre de 1321
1333	1 any	Amb el molí del Mig: 16.320 sous, 260 mitgeres de blat i 414 d'ordi	AHG, Ca 154, 31 de desembre de 1332
1335	1 any	Amb el molí del Mig: 20.100 sous melgoresos, 260 mitgeres de blat i 414 d'ordi	AHG, Ca 133, 10 de febrer de 1335
1346	1 any	Amb els molins del Mig i de Baix: 10.004 sous i 8 diners	AHG, Ca 2214, 4 de gener de 1346
10. del Mig (Castelló d'Empúries)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1332	1 any	Amb el molí de Dalt: 10.400 sous, 260 mitgeres de blat i 414 d'ordi	AHG, Ca 154, 21 de novembre de 1321
1333	1 any	Amb el molí de Dalt: 16.320 sous, 260 mitgeres de blat i 414 d'ordi	AHG, Ca 154, 31 de desembre de 1332
1335	1 any	Amb el molí de Dalt: 20.100 sous melgoresos, 260 mitgeres de blat i 414 d'ordi	AHG, Ca 133, 10 de febrer de 1335
1346	1 any	Amb els molins de Dalt i de Baix: 10.004 sous i 8 diners	AHG, Ca 2214, 4 de gener de 1346
11. de Baix (Castelló d'Empúries)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1346	1 any	Amb els molins de Dalt i del Mig: 10.004 sous i 8 diners	AHG, Ca 2214, 4 de gener de 1346

12. de Sant Marc (Castelló d'Empúries)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1340	1 any	1.800 sous	AHG, Ca 2134, 11 de gener de 1340
1341	1 any	1.420 sous	AHG, Ca 143, 11 de gener de 1341
1345	1 any	1.105 sous	AHG, Ca 224, 6 de març de 1346 (<i>solo</i>)
1382	2 anys	1.400 sous	AHG, Ca 425, 1382
13. de la Glera (Vilanova de la Muga)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1323	2 anys	2.000 sous	AHG, Ca 2038, 1 de febrer de 1323
1325	2 anys	2.000 sous	AHG, Ca 116, 14 de gener de 1325
1327	2 anys	1.965 sous	AHG, Ca 369, 20 de gener de 1327
1329	2 anys	1.600 sous	AHG, Ca 2112, 1 de febrer de 1329
15. de l'Abat (Vilanova de la Muga)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1305	2 anys	700 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 78, 14 d'abril de 1305 (<i>solo</i>)
1316	4 anys	1.000 sous	AHG, Ca 80, 7 de març de 1317
1320	2 anys	950 sous	AHG, Ca 100, 18 d'agost de 1320
1324	2 anys	1.300 sous	AHG, Ca 114, 15 de maig de 1324
1326	2 anys	1.400 sous	AHG, Ca 119, 27 de maig de 1326
17. de Guaitallop (Peralada)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1335	2 anys	112 mitgeres d'ordi	AHG, Pe 1045, 20 de juny de 1335
1336	2 anys	Juntament amb molí Nou: 300 mitgeres d'ordi	AHG, Pe 1045, 22 de juny de 1336
1338	4 anys	Juntament amb molí Nou: 362 mitgeres d'ordi	AHG, Pe 1045, 19 d'abril de 1338
1343	8 anys	Juntament amb molí Nou: 200 mitgeres d'ordi	AHG, Pe 1045, 18 de desembre de 1342
1344	2 anys	703 sous	AHG, Pe 1045, 11 d'agost de 1344
1346	2 anys	525 sous	AHG, Pe 1045, 31 d'agost de 1346
1351	5 anys	Amb un aparell: 50 sous Amb dos aparells: 100 sous	AHG, Pe 1045, 3 de febrer de 1351

18. Nou (Peralada)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1335		126 mitgeres d'ordi	AHG, Pe 1045, 20 de juny de 1335
1336	2 anys	Juntament amb molí de Guaitallop: 300 mitgeres d'ordi	AHG, Pe 1045, 22 de juny de 1336
1338	4 anys	Juntament amb molí de Guaitallop: 362 mitgeres d'ordi	AHG, Pe 1045, 19 d'abril de 1338
1343	8 anys	Juntament amb molí de Guaitallop: 200 mitgeres d'ordi	AHG, Pe 1045, 18 de desembre de 1342
1344	2 anys	850 sous i 6 diners	AHG, Pe 1045, 10 d'abril de 1344
1346	2 anys	600 sous	AHG, Pe 1045, 24 d'abril de 1346
1348	2 anys	705 sous	AHG, Pe 1045, 7 d'abril de 1348
1348	3 anys	400 sous	AHG, Pe 1045, 19 de desembre de 1348
1351	5 anys	200 sous	AHG, Pe 1045, 3 de febrer de 1351
1355	4 anys	520 sous	AHG, Pe 1045, 4 de febrer de 1355
21. de l'Hospital (Cabanes)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1321	2 anys	Tercera part del molí: 92 mitgeres d'ordi	AHG, Pe 1569, 18 de març de 1321
22. de la Cavalleria (Cabanes)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1320	Vitalici	Tercera part del molí: 200 sous	AHG, Pe 1569, 27 de juliol i 19 d'octubre de 1320
23. del Castell (Cabanes)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1359	2 anys	280 sous	AHG, Pe 1001, 15 de juny de 1359
25. d'en Taverner (Cabanes)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1298	4 anys	200 mitgeres d'ordi i 80 de blat	AHG, Pe 3, 2 de juny de 1298
1302	4 anys	200 mitgeres d'ordi i 80 de blat	AHG, Pe 1233, 26 de maig de 1301
1319	4 anys	200 mitgeres d'ordi i 100 de blat	AHG, Pe 1555, 19 de febrer de 1319
1325	4 anys	200 mitgeres d'ordi i 100 de blat	AHG, Pe 24, 29 de setembre de 1325

26. del Gorg (Llers)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1297	2 anys	39 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 20, 12 d'octubre de 1297
53. d'en Vall-llòria (Sant Climent)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1307	2 anys	20 sous	AHG, Pe 1560, 29 de juny de 1307
69. d'en Clarà (Vilajuïga)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1321	5 anys	140 sous	AHG, Ca 106, 24 de novembre de 1321
70. de la Tina (Vilajuïga)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1346	4 anys	Meitat del molí: 50 sous	AHG, Ca 178, 22 d'agost de 1346
83. del Prat (Fortià)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1286	1 any	Junt amb molí de Mata: 1.000 sous	AHG, Ca 2087, 24 d'abril de 1286
1296	2 anys	235 sous	AHG, Ca 10, 10 d'abril de 1296
1298	3 anys	Junt amb molí de Mata: 550 sous	AHG, Ca 20, 15 de setembre de 1297
1304	4 anys	Junt amb molí de Mata: 610 sous	AHG, Ca 77, 10 de març de 1304
1325	1 any	920 sous	AHG, Ca 116, 10 de gener de 1325
1336	1 any	550 sous	AHG, Ca 138, 30 de desembre de 1335
84. de Mata (Fortià)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1286	1 any	Junt amb molí del Prat: 1.000 sous	AHG, Ca 2087, 24 d'abril de 1286
1298	3 anys	Junt amb molí de Mata: 550 sous	AHG, Ca 20, 15 de setembre de 1297
1304	4 anys	Junt amb molí de Mata: 610 sous	AHG, Ca 77, 10 de març de 1304
86. de la Vall (Fortià)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1304	1 any	5 modis del gra mòlt (menys blat)	AHG, Ca 77, 23 de març de 1304
1305	1 any	5 modis i 4 sesters d'ordi	AHG, Ca 78, 2 de març de 1305
1312	1 any	300 mitgeres d'ordi (25 al mes)	AHG, Ca 2106, 9 de maig de 1312

86. de la Vall (Fortià)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1323	1 any	330 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 110, 23 de maig de 1323
1324	1 any	380 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 114, 29 de maig de 1324
1325	1 any	380 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 2137, 21 de maig de 1325
1341	2 anys	1.100 sous	AHG, Ca 216, 20 d'abril de 1341
87. de Cors o dels Horts (Fortià)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1317	3 anys	200 sous	AHG, Ca 80, 16 de maig de 1317
1319	9 anys	300 sous	AHG, Ca 2109, 24 de gener de 1319
1330	1 any	320 sous	AHG, Ca 2103, 19 d'abril de 1330
1331	2 anys	440 sous	AHG, Ca 418, 1 de febrer de 1331 (<i>solo</i>)
1332	1 any	340 sous	AHG, Ca 148, 2 de juny de 1332
1341	2 anys	390 sous	AHG, Ca 2047, 17 d'octubre de 1341 (<i>solo</i>)
88. de la Pera (Fortià)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1308	3 anys	100 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 1501, 29 d'octubre de 1308
1317	5 anys	150 sous	AHG, Ca 88, 4 de novembre de 1317
1318	2 anys	145 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 93, 20 de juny de 1318
1322	2 anys	385 sous	AHG, Ca 109, 27 d'abril de 1322
1332	2 anys	465 sous	AHG, Ca 130, 23 de juny de 1332
89. de la Garriga (El Far)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1286	2 anys	7 modis d'ordi (20 mitgeres al mes; la resta el darrer mes)	AHG, Ca 2087, 6 d'agost de 1286
1294	2 anys	Meitat del molí: 100 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 7, 5 d'abril de 1294
1295	2 anys	Meitat del molí: 100 sous	AHG, Ca 9, 20 de novembre de 1295
1295	4 anys	Meitat del molí: 100 sous	AHG, Ca 9, 22 de novembre de 1295
1296	2 anys	180 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 305, 9 d'agost de 1296
1304	1 any	140 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 2095, 15 de novembre de 1304
1305	1 any	150 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 79, 9 de novembre de 1305

89. de la Garriga (El Far)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1311	1 any	140 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 29, 29 de novembre de 1311
1321	2 anys	200 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 39, 10 de novembre de 1321
1341	2 anys	600 sous	AHG, Ca 2047, 2 d'octubre de 1341
1346	1 any	500 sous	AHG, Ca 177, 22 de maig de 1346
90. de la Vila (El Far)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1301	2 anys	184 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 75, 14 de maig de 1301
1302	4 anys	144 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 22, 24 d'agost de 1302
1305	1 any	200 sous i 8 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 24, 12 de juliol de 1305
1326	5 anys	500 sous	AHG, Ca 122, 1 d'octubre de 1326
1331	1 any	237 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 418, 6 de febrer de 1331
1334	2 anys	480 sous	AHG, Ca 158, 15 de març de 1334
1341	2 anys	600 sous	AHG, Ca 2047, 24 de juliol de 1341
91. de Cruquella (El Far)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1288	2 anys	3 modis i 1 sester de gra	AHG, Ca 14, 20 de desembre de 1287
1313	2 anys	260 sous	AHG, Ca 85, 29 de maig i 11 de juliol de 1313
1324	1 any	400 sous	AHG, Ca 114, 29 de maig de 1324
92. de Ramon del Far (El Far)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1322	1 any	44 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 2038, 19 d'octubre de 1322
94. de Santa Llogaia (Santa Llogaia d'Alguema)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1314	2 anys	240 mitgeres d'ordi	AHG, Pe 1232, 18 de març de 1314
95. de Vilamorell (Vilamorell)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1322	1 any	170 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 367, 9 de desembre de 1323

100. del Prat d'Amunt (Fortià)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1263		310 sous	AHG, Ca 156 bis, 7 d'agost de 1263
1295	4 anys	Meitat del molí (?): 200 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 17, 29 de juny de 1295
1330	2 anys	415 sous	AHG, Ca 2104, 30 de juliol de 1330
1351	2 anys	200 sous	AHG, Ca 265, 8 de març de 1351
1360	1 any	240 sous	AHG, Ca 247, 31 d'octubre de 1360
101. del Castell (Vila-sacra)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1308	2 anys	Meitat del molí: 140 sous	AHG, Ca 1501, 9 de febrer de 1308
1311	2 anys	Junt amb molí de Canals: 450 sous	AHG, Ca 112, 22 de novembre de 1323
102. de les Canals (Vila-sacra)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1305	2 anys	120 sous	AHG, Ca 78, 23 d'abril de 1305
1311	2 anys	Junt amb molí de Castell: 450 sous	AHG, Ca 112, 22 de novembre de 1323
114. de Sant Pere (Sant Pere Pescador)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1296	3 anys	Sisena part del molí: 100 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 10, 15 de maig de 1296
1299	2 anys	Cinc sisenes parts del molí: 500 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 21, 1 d'octubre de 1299
1306	1 any	Sisena part del molí: 100 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 24, 26 d'abril de 1306
1308	2 anys	Sisena part del molí: 100 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 1501, 12 d'octubre de 1308
1310	1 any	Cinc sisenes parts del molí: 600 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 26, 10 de gener de 1310

119. de Salecresa (Torroella)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1341	5 anys	260 sous	AHG, Ca 2132, 6 d'octubre de 1341
120. de Valveralla (Valveralla)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1334	1 any	Tercera part del molí: 90 mitgeres d'ordi	AHG, Ca 2218, 1 de març de 1334
124. del Bessó (Sant Miquel)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1334	2 anys	170 mitgeres d'ordi	AHG, SMi 4, 5 de març de 1334
126. de Cabrida (Palau de Santa Eulàlia)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1265	12 anys	5 sous i 10 diners	AHG, Ca 206, 17 de febrer de 1265
137. d'en Camós (Verges)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1341	1 any	1.015 sous	AHG, Ca 217, 14 de juny de 1342
1347	1 any	500 sous	AHG, Ca 223, 1 de maig de 1347
149. del Comte (Ullastret)			
Any d'inici	Durada	Preu anual	Registre
1321	1 any	800 sous	AHG, Ca 106, 7 d'octubre de 1321

Arrendaments del mestratge del gra i de la farina de Castelló i Peralada

Mesuratge del gra i la farina, entre d'altres (no s'especifica), al mercat de Castelló				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
1/1/1317	1 any	Joan Sala	2.900 sous	AHG, Ca 94, 12 de gener de 1317
Mesuratge de la farina i el segó de Castelló				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
1/1/1327	1 any	Pere Simó	480 sous	AHG, Ca 120, 13 de gener de 1327

Mesuratge del gra, entre d'altres (no s'especifica), al mercat de Castelló				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
1/1/1333	1 any	Bernat Peitavi, Guillem Vilar i Pere Anguilet	5.420 sous	AHG, Ca 154, 31 de desembre de 1332
1/1/1337	1 any	Senyoret Toroç	4.520 sous	AMCE, Empúries 9363, fot. 0390
1/1/1341	1 any	Pere Niell	4.800 sous	AHG, Ca 2044, 22 de desembre de 1340
Mesuratge de la farina i els raïms de Castelló				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
1/1/1333	1 any	Joan Moner	1.100 sous	AHG, Ca 154, 2 de gener de 1333
1/1/1337	1 any	Pere Simó	985 sous	AMCE, Empúries 9363, fot. 0391
1/1/1341	1 any	Guillem Jover	600 sous	AHG, Ca 2044, 10 de gener de 1341
1/1/1345	1 any	Pere Simó	700 sous	AHG, Ca 222, 20 de gener de 1346 (<i>solo</i>)
1/1/1351	1 any	Mossé Toroç	300 sous	AHG, Ca 435, 19 de desembre de 1350
Mesuratge del gra i la farina de Peralada				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
15/5/1309	1 any	Arnau Domènec	910 sous	AHG, Pe 7, 29 de maig de 1309
15/5/1311	1 any	Pere Bosc i Ramon Rull	1.480 sous	AHG, Pe 1237, 18 de novembre de 1310 (<i>solo</i>)
2/6/1315	1 any	Jaume Pallera	1.940 sous	AHG, Pe 1544, 2 de juny de 1315
3/6/1318	1 any	Guillem Sunyer, Pere Muntanya i Bernat Blanc	1.800 sous	AHG, Pe 14, 4 de juny de 1318
7/6/1319	1 any	Guillem Sunyer, Pere Muntanya, Bernat Blanc i Pere Coma	1.570 sous	AHG, Pe 1552, 15 de juny de 1319
2/6/1322	1 any	Bernat Pont	1.800 sous	AHG, Pe 20, 17 de juny de 1322
12/6/1324	1 any	Bernat Pont	1.920 sous	AHG, Pe 22, 6 de juliol de 1324

Mesuratge del gra i la farina de Peralada				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
12/6/1327	1 any	Bernat Pont, Bernat Dalmau i Ramon Martí	1.960	AHG, Pe 1250, 29 de juliol de 1327 (<i>solo</i>)
1343	1 any	Bernat Pont i Berenguer Carbonell	1.470 sous	AHG, Pe 1036, 10 de juny de 1343
31/1/1345	1 any	Bernat Pont i Berenguer Carbonell	1.600 sous	AHG, Pe 43, 19 de gener i 10 de març de 1346
Mesuratge de la farina i el segó de Peralada				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
19/6/1335	1 any	Bernat Ferrer	75 sous	AHG, Pe 29, 19 de juny de 1335

Arrendaments de les imposicions de Castelló i Peralada

Imposició del Pa de Castelló				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
18/1/1332	1 any	Mateu Goba	5.000 sous	AHG, Ca 2217, 4 de juny de 1332; AHG, Ca 154, 4 de juny de 1332
1341	1 any	Guillem Feliu	3.295 sous	AHG, Ca 145, 15 de maig de 1342
10/2/1348	1 any	Pere i Bernat Torroella i Mossé Toroç	3.410 sous	AHG, Ca 144, 22 d'abril de 1348 (<i>solo</i>) i 4 de maig de 1348
10/2/1350	1 any	Mossé Salamó	1.100 sous	AHG, Ca 2062, 7 de febrer de 1350
10/2/1352	1 any	Mossé Toroç	1.020 sous	AHG, Ca 2062, 19 de febrer de 1352
Imposició del Moldre de Castelló				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
19/2/1351	1 any	Nicolau Filell, Nicolau i Guillem Tinter i Mossé Toroç	5.810 sous	AHG, Ca 2062, 3 de febrer de 1351

Imposició de la Carn de Castelló				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
18/1/1332	1 any	Ponç Blanc	10.600	AHG, Ca 154, 4 de juny de 1332
10/2/1350	1 any	Pere Cocó, Ramon Semfores i Bernat Tallada	5.420 sous	AHG, Ca 2062, 7 de febrer de 1350
10/2/1351	1 any	Pere Cocó i Ramon Semfores	5.960 sous	AHG, Ca 2062, 7 de febrer de 1351
10/2/1352	1 any	Francesc Olot i Bernat Gallard	6.705 sous	AHG, Ca 2062, 19 de febrer de 1352
Imposició del Vi de Castelló				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
18/1/1332	1 any	Jaume Segars, Berenguer Floreta i Pere Ramon Figuera	8.800 sous	AHG, Ca 2062, 7 de febrer de 1351
10/2/1350	1 any	Pere Bou i Joan Carrera	4.030 sous	AHG, Ca 2062, 7 de febrer de 1350
10/2/1351	1 any	Pere Bou	4.105	AHG, Ca 2062, 7 de febrer de 1351
10/2/1352	1 any	Guillem Blanc i Francesc Olot	4.540 sous	AHG, Ca 2062, 19 de febrer de 1352
Imposició de l'Oli de Castelló				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
10/2/1350	1 any	Mossé Toroç	820 sous	AHG, Ca 2062, 7 de febrer de 1350
10/2/1351	1 any	Mossé Toroç	805 sous	AHG, Ca 2062, 7 de març de 1351
10/2/1352	1 any	Mossé Salamó	800 sous	AHG, Ca 2062, 19 de febrer de 1352
Imposició del Pa i l'Oli de Peralada				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
4/9/1329	1 any	Roig Amalví, Bernat Oliva, Berenguer Carbonell, Bernat Desulofó i Joan Dormidor	1.770 sous	AHG, Pe 1251, 4 de setembre de 1329
1335	1 any	Berenguer i Aimeric Carbonell	1.220 sous	AHG, Pe 29, 26 de febrer de 1336

Imposició del Moldre de Peralada				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
1342	1 any	Ramon Guàrdia i Francesc Cerer	2.000 sous	AHG, Pe 1223, 1 d'agost de 1343
7/8/1357	1 any	Guillem Puig	2.826 sous	AHG, Pe 79, 28 d'agost de 1357
Imposició de la Carn de Peralada				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
4/9/1328	1 any	Jaume Palau i Ramon Sabenc	3.120 sous	AHG, Pe 1251, 4 de setembre de 1329
1335	1 any	Berenguer i Aimeric Carbonell i Joan Mercaixà	3.150 sous	AHG, Pe 29, 26 de febrer de 1336
8/8/1358	1 any		2.330 sous	AHG, Pe 79, 9 d'agost de 1358
Imposició del Vi de Peralada				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
4/9/1329	1 any	Pere Vicenç i Berenguer Serra	2.065 sous	AHG, Pe 1251, 4 de setembre de 1329
26/8/1357	1 any		4.205 sous	AHG, Pe 79, 19 d'agost de 1357
Imposició de l'Oli de Peralada				
Inici	Durada	Arrendatari	Preu	Registre
7/8/1357	1 any		400 sous	AHG, Pe 79, 19 d'agost de 1357

El preu del blat a Castelló (1297-1347)

Preu per mitgera	Operació	Mitgeres	Preu total	Registre
2 sous i 4 diners	Venda	60	140	AHG, Ca 20, 4 de setembre de 1297
2 sous i 11 diners	Venda	6	17 sous i 6 diners	AHG, Ca 20, 17 de setembre de 1297
2 sous	Venda	13,5	27 sous	AHG, Ca 11, 24 de setembre de 1298
2 sous	Venda	8		AHG, Ca 19, 7 de març de 1301

Preu per mitgera	Operació	Mitgeres	Preu total	Registre
2 sous i 6 diners	Venda	15		AHG, Ca 75, 4 d'abril de 1301
1 sou i 11,4 diners	Debitori	190	370 sous	AHG, Ca 75, 28 de novembre de 1301
2 sous i 4,8 diners	Debitori	25	60 sous	AHG, Ca 2100, 30 d'abril de 1303
4 sous	Debitori	10	40 sous	AHG, Ca 24, 4 de gener de 1306
8 sous comtals	Venda	5		AHG, Ca 24, 28 de març de 1306
3 sous	Venda	400		AHG, Ca 142, 26 de febrer de 1308
3 sous i 4 diners	Concessió			AHG, Ca 362, 25 de desembre de 1315
4 sous	Debitori	300	1.200 sous	AHG, Ca 89, 27 de gener de 1316
4 sous	Debitori	6	24 sous	AHG, Ca 89, 4 de febrer de 1316
3 sous	Venda	2		AHG, Ca 35, 3 d'abril de 1319
3 sous i 1,5 diners	Venda	52	162 sous i 6 diners	AHG, Ca 2037, 31 de juliol de 1319
3 sous	Venda	14		AHG, Ca 39, 16 de febrer de 1322
4 sous i 8 diners	Debitori	3	14 sous	AHG, Ca 365, 22 de maig de 1322
5 sous i 6 diners	Debitori	20	110 sous	AHG, Ca 111, 16 de maig de 1324
5 sous i 3 diners	Debitori	100	525 sous	AHG, Ca 111, 31 de maig de 1324
3 sous i 9,5 diners	Venda	211	800 sous	AHG, Ca 128, 8 de novembre de 1330
4 sous i 3 diners	Venda	104		AHG, Ca 418, 20 de desembre de 1330
4 sous i 6 diners	Venda	100		AHG, Ca 418, 20 de desembre de 1330
4 sous i 1 diner	Venda	73		AHG, Ca 418, 20 de desembre de 1330
4 sous i 6 diners	Venda	8		AHG, Ca 55, 14 d'abril de 1332
5 sous	Venda	27		AHG, Ca 59, 6 de maig de 1333

Preu per mitgera	Operació	Mitgeres	Preu total	Registre
5 sous	Venda	5		AHG, Ca 58, 21 de febrer de 1334
5 sous	Venda	5		AHG, Ca 58, 22 de març de 1334
6 sous	Venda	1		AHG, Ca 58, 24 de març de 1334
4 sous i 6 diners	Venda	4		AHG, Ca 58, 24 de març de 1334
6 sous	Venda	10		AHG, Ca 58, 6 d'abril de 1334
5 sous	Venda	5		AHG, Ca 58, 11 d'abril de 1334
6 sous	Venda	2	12 sous	AHG, Ca 58, 13 d'abril de 1334
5 sous	Venda	5		AHG, Ca 58, 14 d'abril de 1334
5 sous	Venda	4		AHG, Ca 58, 20 d'abril de 1334
5 sous	Venda	3		AHG, Ca 58, 17 de maig de 1334
5 sous	Àpoca	3		AHG, Ca 60 bis, 12 d'agost de 1334
4 sous i 7 diners				AHG, Ca 159, 1 d'octubre de 1336
5 sous	Debitori	81	405 sous	AHG, Ca 216, 16 de maig de 1341
4 sous i 3 diners	Venda			AHG, Ca 174, 21 d'agost de 1341
5 sous i 6 diners	Debitori	68		AHG, Ca 378, 1 d'abril de 1343
4 sous	Venda	4	16 sous	AHG, Ca 179, 25 d'octubre de 1345
5 sous i 6 diners	Venda	100 + 5	550 sous	AHG, Ca 182, 2 d'octubre de 1346
5 sous	Venda	14		AHG, Ca 183, 24 d'octubre de 1347

El preu de l'ordi a Castelló (1295-1347)

Preu per mitgera	Operació	Mitgeres	Preu total	Registre
1 sou i 10 diners	Debitori	19	34 sous i 10 diners	AHG, Ca 8, 17 de gener de 1295
2 sous i 4 diners	Àpoca	12		AHG, Ca 8, 18 de febrer de 1295
2 sous i 2 diners	Debitori	16		AHG, Ca 10, 23 d'abril de 1296
1 sou i 8 diners	Venda			AHG, Ca 364, 18 de desembre de 1296
1 sou	Venda	57	57 sous	AHG, Ca 20, 29 d'agost de 1297
1 sous i 10 diners	Debitori		55 sous	AHG, Ca 75, 18 d'abril de 1301
1 sou i 1,5diners	Debitori	50	85 sous i 5 diners	AHG, Ca 75, 25 de novembre de 1301
3 sous	Àpoca	32 de farina	96 sous	AHG, Ca 24, 26 de maig de 1305
1 sou i 8 diners	Venda	900		AHG, Ca 142, 26 de febrer de 1308
1 sou i 6 diners	Ferma	25	37 sous i 6 diners	AHG, Ca 83, 27 d'abril de 1308
1 sous i 6 diners	Debitori	40 farina	60 sous	AHG, Ca 83, 25 de febrer de 1309
1 sous i 10 diners	Concessió			AHG, Ca 362, 26 de desembre de 1315
2 sous i 2 diners	Debitori	40	86 sous i 8 diners	AHG, Ca 89, 28 de gener de 1316
2 sous i 7 diners	Venda	240 + 10		AHG, Ca 92, 3 de setembre de 1317
2 sous	Debitori	25	50 sous	AHG, Ca 96, 27 de març de 1319
2 sous i 7,5 diners	Àpoca	4 censals	10 sous i 6 diners	AHG, Ca 365, 17 de maig de 1322
3 sous i 6 diners	Debitori	10	35 sous	AHG, Ca 365, 28 de maig de 1322
3 sous i 4 diners	Debitori	100	333 sous i 4 diners	AHG, Ca 108, 28 de febrer de 1323
3 sous i 5 diners	Debitori	6	20 sous i 6 diners	AHG, Ca 110, 19 d'abril de 1323
3 sous i 4 diners	Debitori	8	26 sous i 8 diners	AHG, Ca 110, 21 d'abril de 1323

Preu per mitgera	Operació	Mitgeres	Preu total	Registre
3 sous i 3,2 diners	Debitori	120	392 sous	AHG, Ca 368, 23 de novembre de 1325
2 sous i 2 diners	Venda	100	216 sous i 8 diners	AHG, Ca 416, 16 d'agost de 1328
2 sous i 6 diners	Venda	1000 + 40	2.500 sous	AHG, Ca 147, 11 de setembre de 1333
2 sous i 4 diners	Venda	10		AHG, Ca 58, 1 d'abril de 1334
3 sous	Venda	4		AHG, Ca 58, 11 d'abril de 1334
3 sous	Venda	9		AHG, Ca 58, 20 d'abril de 1334
2 sous i 8 diners	Venda	104		AHG, Ca 60 bis, 16 i 18 d'agost de 1334
2 sous	Àpoca	37,5		AHG, Ca 63, 20 de setembre de 1339
3 sous i 9 diners	Debitori	400		AHG, Ca 378, 1 d'abril de 1343
2 sous i 4 diners	Venda	80		AHG, Ca 66, 23 de setembre de 1343
3 sous	Debitori	30		AHG, Ca 224, 8 de febrer de 1346
2 sous i 9 diners	Venda			AHG, Ca 222, 30 de maig de 1346
3 sous i 3 diners	Venda			AHG, Ca 222, 30 de maig de 1346
3 sous i 4 diners	Venda			AHG, Ca 222, 30 de maig de 1346
2 sous	Venda	75		AHG, Ca 182, 23 d'octubre de 1346
2 sous i 6 diners	Venda	136		AHG, Ca 183, 24 d'octubre de 1347

La **Biblioteca d'Història Rural** és una coedició de l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i del Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona. Té per objectiu promoure la investigació i la difusió de la història rural en el sentit més ampli i en els seus diversos camps, a través de la publicació de treballs de qualsevol època, des dels orígens de l'agricultura fins a l'època més recent.

En aquests moments inclou tres col·leccions: **ESTUDIS**, destinada a investigacions i monografies inèdites; **DOCUMENTS**, orientada a la reedició de textos antics i a l'edició de manuscrits, i **FONTS**, dedicada a l'exploració de tipologies documentals específiques.

POLÍTICA EDITORIAL I PROCÉS D'AVALUACIÓ

La **Biblioteca d'Història Rural** està dirigida per una **Comissió de Publicacions** que té cura de la qualitat i del rigor de les monografies i dels treballs publicats. Està integrada per dos membres nomenats per l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, i dos membres nomenats pel Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona. La Comissió de Publicacions s'encarrega de valorar la conveniència de publicar els treballs presentats atenent a la seva adequació temàtica i formal amb la resta de la col·lecció, de controlar el procés d'avaluació i revisió dels manuscrits, i de gestionar tot el procés d'edició. Si l'obra proposada obté una valoració positiva per part de la Comissió de Publicacions, aquesta nomena dos avaluadors anònims i independents, que confirmen la conveniència o no de la seva publicació i proposen, si és el cas, la necessitat de fer modificacions en l'obra. Totes les publicacions són sotmeses al mateix procés d'avaluació, tant si es tracta d'encàrrecs, com d'obres proposades lliurement pels autors. Podeu veure els criteris d'edició i les normes exigides a l'adreça: www.ddgi.cat/historiarural/

PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

La presentació de propostes i d'originals s'ha d'adreçar a Comissió de Publicacions de la Biblioteca d'Història Rural, per correu electrònic (ahrcg@ddgi.cat) o bé per correu ordinari (Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Plaça de Sant Josep, 1, 17004 Girona), especificant el nom i cognoms de l'autor/s o coordinador/s i la seva adreça de contacte i correu electrònic.

SUBSCRIPCIONS

Per subscriure-us a la Biblioteca d'Història Rural, consulteu les condicions i la butlleta que es troba a l'adreça www.ddgi.cat/historiarural/

El Patronat Francesc Eiximenis
de la Diputació de Girona
és la xarxa de centres d'estudis
que impulsa la recerca local i
contribueix a l'estudi i a la difusió
del patrimoni cultural i natural
de les comarques gironines.

Centres adscrits

Institut d'Estudis Gironins
Institut d'Estudis Empordanesos
Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles
Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca
Amics de Besalú i el seu Comtat
Associació Arqueològica de Girona
Institut d'Estudis Ceretans
Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès
Institut d'Estudis del Baix Empordà
Centre d'Estudis Selvatans
Associació Mirmanda
Centre d'Estudis Tossencs
Associació d'Història Rural de
les Comarques Gironines

Pujada de Sant Martí, 5 / 17004 Girona / Tel. 972 18 50 00 / Fax 972 20 80 88 / eiximenis@ddgi.cat / www.ddgi.cat/eiximenis

Patronat Francesc Eiximenis
de la Diputació de Girona

